Ричард Крамптън

Кратка история

на България

Фондация
Отворено общество

R. J. Crampton
Fellow of St. Edmund Hall,
The University of Oxford

A SHORT HISTORY OF MODERN BULGARIA

Cambridge University Press

Ричард Крамптън

Кратка история на България

Превел от английски език: Александър Шурбанов

Фондация
Отворено общество
София, 1994

Книгата е едно от малкото системни изложения на нашата история, появило се в оригинал на английски език. Авторът ѝ Р. Крамптън, преподавател в Оксфордския университет, е един от най-изтъкнатите и авторитетни чуждестранни специалисти по българска история. След краткото резюме на събитията и процесите до 1878 г., авторът се спира подробно на новата история на България. При разглеждането на сложните събития и явления той успешно съчетава академизъм и балансираност на оценките с добронамереност, която обаче не го прави безкритичен към някои негативни моменти от националната ни история.

Книгата ще задоволи естествения интерес у българския читател към това, как важни събития и чувствителни моменти от нашата история се поднасят и интерпретират от чуждестранни историци. Ще ни помогне да се видим през погледа на другите и да преосмислим господстващи тълкувания и мнения.

© Cambridge University Press, 1987
© Александър Владимиров Шурбанов, превод, 1994
© Живко Томов Станкулов, дизайн, 1994

ISBN 954-520-045-6

Ричард Крамптън
Кратка история на България

Преводач: *Александър Шурбанов*
Редактор: *Румен Генов*
Дизайн: *Живко Станкулов*
Печатни коли 23. Формат 60 x 90/16
Предпечатна подготовка: Фондация „Отворено общество“ – София
Печат: „Образование и наука“ ЕАД – София
Издател: Фондация „Отворено общество“ – София
1000 София, ул. „Сердика“ № 1, IV етаж
тел.: (02) 88 86 32, факс: (02) 88 86 62

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР КЪМ БЪЛГАРСКОТО ИЗДАНИЕ . . . 9

I. БЪЛГАРИЯ ОТ СРЕДНОВЕКОВИЕТО ДО ОСВОБОЖДЕНИЕТО, 1878 Г.

Българските земи преди идването на българите 11
Първо българско царство, 681 – 1018 г. 13
Второ българско царство, 1185 – 1393 г. 17
България под османска власт 20
Национално възраждане 23
Политическите борби и решението от 1878 г. 34

II. ОТ ОСВОБОЖДЕНИЕТО ДО ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Царуването на Александър Батенберг, 1878 – 1886 г. 39
Стамболовщината, 1886 – 1894 г. 51
Установяване на личния режим на княз Фердинанд, 1894 – 1900 г. 59
Кризисни години, 1900 – 1903 г. 63
От Илинденско-Преображенското въстание до обявяването на независимостта, 1903 — 1908 г. 73
Градски брожения, 1903 — 1908 г. 78
Развитието на земеделското и социалистическото движение преди Първата световна война 83

От обявяването на независимостта до първата Балканска война, 1908 – 1912 г. 87
Години на война, 1912 – 1918 г. 91
Обществено и икономическо развитие, 1878 – 1918 г. 107

III. БУНТ, РАДИКАЛНО УПРАВЛЕНИЕ, ПОТИСНИЧЕСТВО И ВОЙНА, 1918 – 1944 Г.

Бунтът и земеделското управление, 1918 – 1923 г. . . 121
Падането на Стамболийски и Септемврийското въстание, 1923 г. 137
Цанков, Ляпчев и Демократичния сговор, 1923 – 1931 г. 146
Правителството на Народния блок, 1931 – 1934 г. . . 157
Държавният преврат на 19 май 1934 г. 162
Личният режим на Борис, 1935 – 1939 г. 167
Външна политика, 1935 – 1941 г. 174
България през Втората световна война, 1941 – 1944 г. 182
Обществено и икономическо развитие, 1918 – 1944 г. 198

IV. БЪЛГАРИЯ ПОД КОМУНИСТИЧЕСКО УПРАВЛЕНИЕ

Завземането на политическата власт, 1944 – 1947 г. . 211
Обобществяването на икономиката и възходът на Червенков, 1948 – 1950 г. 241
Червенковските години и началото на десталинизацията, 1950 – 1956 г. 251

Априлскияt пленум и издигането на Живков, 1956 – 1962 г. 260
Живковата ера от началото на шестдесетте до началото на осемдесетте години 270
България в средата на осемдесетте години 290

V. ЕПИЛОГ
БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ 1985 – 1994 Г.

Краят на живковщината 305
Разграждане на апарата на диктатурата: ноември 1989 до ноември 1990 г. 309
Изграждане апарата на демокрацията: декември 1990 до октомври 1991 г. 322
Към действена демократична система: след ноември 1991 г. 328
  1. Правителството на Филип Димитров: ноември 1991 – октомври 1992 г. 328
  2. Правителството на Любен Беров 334

Заключение 342

ПОСЛЕСЛОВ
БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ, ВИДЯНА „ОТВЪН“ 345

КРАТКА БИБЛИОГРАФИЯ 351

ПОКАЗАЛЕЦ 357

ПРЕДГОВОР КЪМ БЪЛГАРСКОТО ИЗДАНИЕ

По-голямата част от тази книга е написана преди 10 ноември 1989 г. Както показва последното изречение на първоначалния текст, завършен през 1986 г., тогава аз не си и представях, че комунистическият режим ще падне. Като историк от мен се очаква да бъда неутрален и безпристрастен. Но аз съм и човек и не мога да прикрия задоволството, което изпитах от срутването на тоталитаризма в България. Не знаем какво ни готви бъдещето, но можем да почерпим известно упование от непосредствено отминалите събития, по време на които въпреки огромните обществени размествания и трудности България се придържаше здраво към законността и правилата на демократичните институции. Нека горещо да се надяваме, че това насърчително начало ще бъде продължено.

Разбира се, книгата е не само написана от чужденец, но и за чужденци. Целта ѝ беше да даде най-общо познание за българската история на англоезичните читатели, повечето от които бяха печално невежи в това отношение. Като се има предвид много ниската степен на обща осведоменост за българската история в англоговорещия свят, тази книга трябваше да съобщи прости истини и да предаде основни факти. Повечето от тях са добре известни на българския читател и аз се извинявам за очевидната елементарност на част от текста. От друга страна, особено в този критичен и отговорен момент от българската история може би си заслужава българите да прочетат как тяхната нация и развитието ѝ се тълкуват от поне един външен наблюдател. Някои от моите разсъждения и виждания може да предизвикат, да изненадат или дори да шокират българския читател. Ако това е така, мога само да кажа, че не съм имал никакво намерение да оскърбявам или да тревожа когото и да било.

По мое убеждение за едно напреднало общество е важно да вярва, че макар националната история да е скъпоценно притежание, тя не бива да бъде издигана над всякакво изследване и преосмисляне.

Както и да се възприемат, моите възгледи са извлечени от дълго и, надявам се, безпристрастно проучване — проучване, което ме изпълни с искрено възхищение към много от постиженията на България и на нейния народ.

Издаването на тази книга нямаше да бъде възможно без помощта на фондация „Отворено общество“ в София и аз ѝ поднасям голямата си благодарност за проявената деловитост и щедрост. Много хора в България допринесоха за разширяване на познанията ми за тази страна и, което е не по-маловажно, ми помогнаха да се чувствам като у дома, когато я посещавах. На всички тях съм безкрайно задължен и им изразявам признателността си. Би било невъзможно да изредя имената им, но двама трябва да спомена по-специално. Румен Генов провери внимателно английския текст на книгата и поправи редица грешки в него, за което съм му дълбоко благодарен. Още по-задължен съм на Сашо Шурбанов. Той е не само изключителен преводач, чиито усилия обикновено са съсредоточени върху произведения от областта на поезията, с качества далеч над тези на творбата на един скучен историк. Но той е и мой скъп и високо ценен приятел.

Авторът

I.

БЪЛГАРИЯ ОТ СРЕДНОВЕКОВИЕТО ДО ОСВОБОЖДЕНИЕТО, 1878 Г.

БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕДИ ИДВАНЕТО НА БЪЛГАРИТЕ

Първите свидетелства за човешко присъствие по българските земи датират от средата на палеолита, ок. 100 000 до 40 000 пр. н. е. Подобрението на климата към началото на неолита е позволило на човека да се пресели от пещерите в полетата, където започва усядането и обработката на земята. Към третото хилядолетие пр. н. е. вече се отглеждат и такива нехранителни култури като лен, познато е металообработването и живелища от рода на откритите при разкопките край Коджадермен в Източна България свидетелстват за развита строителна техника.

През бронзовата ера българските земи за пръв път са обединени в обща, макар и не компактна цивилизация, тази на траките, индоевропейска народност, изградила обществена, стопанска и културна система, сравнима по степен на развитие с тези на нейните съвременници в Гърция и Мала Азия. От края на XII век пр. н. е. Тракия е заляна от завоеватели, които напредват от Европа към Мала Азия, но към средата на шести век пр. н. е. тракийската цивилизация се възстановява. Политическо единство е постигнато век по-късно под властта на племето одриси и сега траките се издигат до зенита на творческите си постижения. Обикновено отхвърляни от древногръцките автори като диваци, траките в действителност са били художествено надарени и икономически напреднали — при тях сеченето на монети например започва почти по същото време, както и при гърците.

Могъществото на траките е последователно накърнявано от гръцката колонизация, персите на цар Дарий, които се задържат в Южна Тракия в продължение на тридесет години, македонското владичество и нашествието на келтите. През III век пр. н. е. се възстановява независимото тракийско царство, което по римско благоволение продължава да съществува като самостоятелна, но зависима държава до времето на император Веспасиан. Тракийският език обаче все още се говори в отдалечени общности и през V век от н. е., тракийското обожествяване на коня се предава на по-късни заселници, а разпространението на кукерите и до днес в някои райони на Югозападна България е още едно наследство на древната тракийска цивилизация.

Настаняването на римляните в Тракия и Мизия, земите между Стара планина и Дунав, неизбежно води до действено управление и стопански напредък. Възниква мрежа от пътища, а Сердика, на чието място е днешна София, израства в пресечната точка на важни трансбалкански маршрути. С римското владичество тук идват мирът, благоденствието, а в крайна сметка и християнството, преди това владичество да бъде подкопано от вътрешен и външен натиск. След разделението през IV век българските земи стават част от Източната империя.

Към края на V век тези територии са подложени на нашествията на славяните, много от които се заселват по тях, въпреки че засега колониите им се ограничават в селските райони, тъй като пришълците не могат или не искат да завземат градовете. През VII век започват съвместни нашествия на славяни и прабългари. Последните са от тюркски произход, но съдържат повече от една етническа съставка. Самата дума „булг“ е старотюркска и означава „смесвам“. Прабългарите произхождат от областта между Урал и Волга и са прекарали известно време като скотовъди по степите на север от Каспийско море. Те пристигат на южния бряг на Дунав с високо развита политическа система, крепяща се върху техния владетел, хана, и със страхотна военна слава, която се дължи на конницата им. През 30-те години на VII век се формира хлабава федерация на прабългарски племена, а през 680 г. хан Аспарух пресича Дунава начело на един от клоновете на това обединение. През 681 г. император Константин IV Погонат е принуден да подпише мирен договор с Аспарух, който за пръв път признава съществуването на българска държава. Столицата на новата държава се установява в Плиска, недалеч от днешния Шумен.

ПЪРВО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО, 681 — 1018 Г.

Могъществото и размерите на новата държава бързо нарастват. Български войски помагат на Византия да отблъсне арабите през 717 – 718 г. и през следващото столетие след падането на аварския хаганат България се разпростира на запад чак до Тиса. По това време византийците са вече разтревожени и се опитват да възпрат възхода на българската държава, като в началото на IX век предприемат голяма кампания срещу нея. Това е една безразсъдна авантюра. През 811 г. Никифор I Логотет става първият император през последните петстотин години, който загива на бойното поле, и победителят хан Крум превръща черепа му в чаша за пиене.

Както подсказват подобни постъпки, българската държава е все още езическа, макар много от славяните да съхраняват християнството, което са приели преди прабългарското нашествие. През 864 г. княз Борис, управлявал от 852 до 889 г., се съгласява българите да бъдат масово покръстени. Той прави това отчасти за да избегне военните затруднения, в които се намира, но колкото и опортюнистически да са мотивите му, последиците от решението са значителни и дълготрайни. На първо място, то улеснява твърде много амалгамирането на славянските и български жители на държавата. Към средата на IX век всички те вече са известни като „българи“ и ползват общ език със славянска основа, но остават и съществени различия, най-важното от които е религията. С покръстването тази разлика се изличава. За славяните става по-лесно да приемат държавата, тъй като тя сега е християнска, а българите нямат причини да се боят от църквата, тъй като тя вече не е чисто славянска. След 864 г. опасността от славянски сепаратизъм изчезва.

В началото, както са се опасявали противниците на акта, покръстването отслабва българската държава, защото църквата е склонна да действа като оръдие на византийския император и не получава позволение да назначава свои собствени епископи и да има свой собствен патриарх. Затова Борис се обръща към Рим със запитване, дали папата би му разрешил да назначава епископи и да посочва патриарх. Същевременно той търси напътствие по ред въпроси, засягащи закона и християнските нрави, включително и по това, дали половото сношение се допуска в неделни дни. Въпреки успокоителното потвърждение на последното папата не пожелава да се обвърже с разрешение за български епископи, а камо ли за патриарх и по тази причина българската църква остава в източното вероизповедание. Тя обаче няма да бъде напълно доминирана от византийския патриархат и през 870 г. е учредена автокефална българска църква. Новата църква е силно повлияна от пустинничеството. Негов най-изявен представител е основателят на Рилския манастир св. Иван Рилски (ок. 876 – 946 г.), чиято отдаденост на учение и святост в отшелничество от държавата и обществото създава в българската народностна душевност прецедент, а може би и пиетет към тази форма на „вътрешна емиграция“.

Заедно с приемането на християнството идва и не по-малко важното развитие на славянската писменост. Една славянска азбука е съчинена през втората половина на IX век от славяноезичните монаси св.св. Кирил и Методий. Това дава възможност на българските владетели да наложат собствения си език вместо гръцкия като език на държавата.

То способства и за бързото развитие на българската култура, процес, в който църквата играе водеща роля с един от ранните си първенци, Климент Охридски (ок. 840 – 916 г.), основал просветна школа с обсег далеч отвъд пределите на богословието. Развитието на славянската писменост не само създава значителни духовни и светски произведения, като например правния кодекс „Законъ соудний людьмъ“, но и предотвратява претопяването на българи и славяни от по-напредналите гърци на юг или от франките на запад.

Сега вече българската държава има свой собствен език, свой собствен клон от източната църква и население, което бързо преодолява етническата си разнородност. Тъкмо тази консолидация на държава, църква и население става основа за могъществото на Симеон, по-късно известен като Симеон Велики, избран за княз през 893 г. Симеон получава образованието си във Византия и тъй като първоначално се готви за глава на българската църква, събира около себе си блестящо съзвездие от художници и книжовници, в което влизат Черноризец Храбър, Йоан Екзарх и Константин Преславски. И все пак през по-голямата част от властването си (893 – 927 г.) Симеон е зает с военни дела. В поредица войни той разпростира българските граници до Адриатическо море на запад и до Егейско на юг и на два пъти повежда войските си към стените на самия Константинопол, но е принуден да вдигне обсадата поради натиск от друга страна. През времето на Симеон главата на българската църква получава званието патриарх, докато самият Симеон е признат от византийския император за равен и е удостоен с титлата „василевс“, или цар. Само свещеният римски император и българският владетел са се радвали на равен статус с императора в Константинопол.

След смъртта на Симеон българската слава помръква, за да възвърне блясъка си през последната четвърт на X век. Сега центърът на държавата е на югозапад, в Охрид, но през 1014 г. духът на Първото българско царство е пречупен, когато император Василий II, по-късно известен като „Българоубиец“, пленява 15 000 български войници по склоновете на планината Беласица. Деветдесет и девет от всеки сто са ослепени, а другите са оставени с по едно око, за да върнат сломените си другари обратно при своя дързък властелин Самуил. Към 1018 г. България е присъединена към Византийската империя.

Бързият упадък след Симеоновото царуване се дължи на много причини. Нападенията на маджари и руси от север довеждат до загуба на отвъддунавските провинции с техните съществени запаси от човешка сила. Още по-сериозен е фактът, че България не успява да създаде военен флот, задача, изискваща по-съвършена техника и координация на отделните производствени процеси, отколкото е по силите на първото царство. Вътрешно България не се е развила в икономическо отношение и продължавала да разчита на византийската валута, докато обществената споеност е подкопана, първо, от появата на нова аристокрация и, второ, от разпространението на богомилската ерес. Богомилите, чието влияние постепенно се разпростира до Италия и Северна Франция, ако не и по-нататък, проповядват въздържание и аскетизъм, но заедно с това говорят, че държавата и всички нейни дейности произхождат от злото начало в една дуалистична вселена, докато светът на душата и духа са плод на „доброто“ — така че липсата на почит или дълг към държавата не е грях. Това насърчаване на „вътрешната емиграция“, от една страна, допълва отшелничеството, практикувано от Иван Рилски и др., но, от друга страна пък, широкото разпространение на ереста — а към 950 г. тя се установява трайно по българските земи — може би е насърчавало изразяването на народното недоволство, особено след като движението се е окопало така дълбоко сред нисшето духовенство, с което населението е в постоянен и често близък досег. Чувството, че държавата е проява на универсално зло, би могло, ако се стигне до крайност, да породи пацифизъм, а дори и без крайности едва ли може да се разчита един народ, просмукан от богомилската ерес, да откликне охотно на призивите за подкрепа на политическата власт. Богомилите поставят под въпрос и общественото устройство, като проповядват, че човек трябва да живее в общности, където собствеността е споделена и личното притежание е непознато; всички хора трябва да се изравнят чрез поголовно задължение за участие в земеделската работа. В друг контекст тези идеи ще възникнат отново към края на XIX век. Ударението и преклонението пред образованието също ще се възродят в по-сетнешните столетия и ще доведат до важни резултати.

Богомилството се усвоява повече от славянските отколкото от гръцките общности, така че може би отчасти на него се дължи фактът, че макар Първото българско царство да е завладяно от Византия, населението му не е асимилирано в гръцкия свят. Българската държава извлича много от могъщата Византийска империя, но немалко дължи и на традициите на Преслав и Охрид. Тя е основала своя собствена църква, която на свой ред е главният лост за развитието на славянския език, литература и култура, а народът ѝ е разгърнал свои собствени форми на отхвърляне на укрепилата се политическа власт. Българите са утвърдили своеобразно национално културно съзнание. Макар и далеч от национализма на XIX век, с понятията си за народен суверенитет и организирани политически движения това чувство за идентичност е достатъчно силно, за да съхрани идеята за България като отчетливо религиозно, културно, а може би и политическо цяло.

ВТОРО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО, 1185 — 1393 Г.

В края на XII век, когато нарастващите разноски по отбраната на Византийската империя заставят управниците ѝ да увеличат данъците, чувството за самостоятелна идентичност е още живо. През 1185 г. обществените напрежения, породени или изострени от това решение, довеждат до въстание, в което двама братя, Асен и Петър, успяват да възстановят българската държава със столица Търново. При положение че Византийската империя трябва да се справя с третия кръстоносен поход, възродената българска държава скоро завладява областта между Стара планина и Дунав. Второто царство обаче рядко остава незасегнато от изтощителните вътрешни борби и политическа стабилност не се постига до управлението на цар Калоян (1197 – 1207 г.). Към 1202 г. Калоян е сключил твърде необходимия му мирен договор с Византия, а през следващата година успява да изтласка маджарите извън окупираната от тях част от Северозападна България. През 1204 г. след дълги преговори Калоян постига споразумение с папата, с което българите признават върховната власт на римския епископ, въпреки че папска намеса във вътрешните работи на българската църква почти не се осъществява. Споразумението спомага за осигуряването на Калояновите западни граници по времето, когато той напада завоювалите Константинопол рицари-кръстоносци, и преди да умре, българският цар вече владее огромна империя, разпростряна от Адриатическо до Черно море и от Егея до Днепър.

След смъртта на Калоян политическата стабилност не може да се възстанови напълно. Цар Иван Асен II (1218 – 1241 г.) съумява чрез изкусна дипломация и опортюнистическа военна политика да си възвърне българското надмощие на Балканите. Той обаче не успява да запази споразумението с Рим и през 1235 г. възстановява пълната независимост на българската църква. Иван Асен II съдейства в Търново да се изгради столица, която е същевременно и голям културен център. Оттук преди края на века излизат чудесни илюстрирани ръкописи, като например Четириевангелието на цар Иван-Александър, съхранявано сега в Британския музей, и стенописите, рисувани в Боянската църква край София от 1259 г. нататък, вероятно най-голямото художествено богатство на България.

Докато разцъфтява културата, политическото положение се влошава. След Иван Асен II България трябва да се справи с татарско нашествие и до края на века българите са принудени да приемат татарската власт. Съпротивата и сега е отслабена от междуособици. От 1257 до 1263 г. империята е разтърсвана от една по същество гражданска война между враждуващи местни владетели, чиито налози заедно с разноските по борбата срещу чуждите нашествия дотолкова изтерзават народа, че той въстава и подпомогнат от заинтересувани благородници, издига за цар свинаря Ивайло, под чиято власт, макар и само за три години, единството се възстановява. В началото на XIV век татарското надмощие е отхвърлено, в Тракия се възстановява българската власт и в лицето на Михаил Шишман (1323 – 1330 г.), досегашен феодал от Видинската област, израства един могъщ владетел. Главната задача на Шишман е да овладее новата, сръбска опасност, но междувременно той загива на бойното поле край Кюстендил. При цар Иван-Александър (1331 – 1371 г.) след поредица от военни кампании българските интереси се налагат над стари и нови противници и търговията процъфтява, тъй като османското нашествие по егейските брегове е изтикало търговските пътища на север и сега те преминават през български територии. Но разходите по почти непрекъснатите войни на Иван-Александър са високи и разпалват народното недоволство. За това допринася и изтичането на реалната власт от престолнината към местните владетели – процес, който петстотин години по-късно ще се повтори със сходни резултати. Твърде отслабеното българско царство няма сили да устоява на двойната заплаха от Сърбия и османската армия. От днешна гледна точка втората е била очевидно по-сериозната опасност, но в средата на XIV век нещата не са изглеждали непременно по същия начин и поради това съперничествата между християнските държави са улеснявали напредването на османските пълчища. През 1362 г. те превземат Адрианопол (Одрин) и две години по-късно вече са навлезли по долината на Марица чак до Пловдив (Филипополис). Това постепенно завладяване продължава с падането на София през 1385 г. и достига връхната си точка с решителното поражение на сърбите при Косово поле през юни 1389 г., което събаря единствената сериозна християнска бариера пред османското владичество на Балканите. През юли 1393 г. султанските войски завземат Търново. Отбраната му се ръководи от патриарх Евтимий, който заедно с духовенството си е изпратен на заточение, или в робство. Три години по-късно османците покоряват малкото Видинско царство и с това изчезва последната самостоятелна българска политическа единица на Балканите. Ще трябва да изминат почти петстотин години преди да се появи нова.

БЪЛГАРИЯ ПОД ОСМАНСКА ВЛАСТ

Съпротивата от страна на българите и последвалите я репресии продължават, докато османските завоеватели не укрепват положението си на Балканите със завладяването на Константинопол през 1453 г. Апаратът на старата българска държава е изцяло разгромен, господстващата аристокрация е лишена от собственост и власт, а самостоятелната българска църква е поставена под контрола на гръцкия патриарх. Закрити са много църкви, особено в градовете, а манастирите са забранени. Последвалото изселване на монаси, послушници, преписвачи и книжници лишава България от нейното средновековно съответствие на интелигенцията. При тези условия неминуемо се намират българи, които да приемат религията на новите си политически господари, въпреки че много от вероотстъпниците запазват българския си език и обичаи. Тези помаци (думата би могла да се преведе като „помагачи“) са предимно жители на Родопите.

Падането на Константинопол е последвано от известно отслабване на гнета. Към 1460 г. отново се отваря великият Рилски манастир и скоро, макар и с цената на известна дискриминация срещу християните, е постигната обществена стабилност. В градовете това е един от многото фактори, довели до намаляване на българското влияние. Друг такъв фактор е може би абсолютният спад на българското градско население, въпреки че съвременната наука се отнася към тази теза с нарастваща предпазливост. Онова, което безусловно е допринесло за свиване на българското влияние, е космополитичната природа на новия ред. Султаните набират администратори сред преданите си поданици от всички народности и вери от Албания до Арабия, а търговията в огромната многоезична империя попада под контрола на евреите, дубровнишките търговци, гърците и арменците. Също така в градовете гръцкото влияние върху църквата е най-силно. Това увеличава културните щети, нанесени от изселването на преписвачите и монасите, защото в условията на османската система на милета религията обхваща образованието и други страни на културния живот. Отгоре на всичко и някои градове с преобладаващо българско население западат поради предизвиканата от завоеванието смяна на икономическите и културни центрове.

В селата последиците от нашествието са много по-незначителни. Тук новите земевладелци, задължени да осигуряват войски пропорционално на размера на притежаваните от тях земи, не са нито много по-лоши, нито много по-добри от българските си предшественици, а поне в началото централната власт в Османската империя е много по-силна отколкото в българската и упражнява известен контрол върху произвола на местните земевладелци. Малцина са висшите османски сановници, които посещават селата по-редовно и за по-дълго време. Някои малки общини въобще никога не са ги виждали, особено ако селото е било удостоено със специални функции, като например охрана на проходите или снабдяване на султанското домакинство със соколи или коне. В селата и гръцкото влияние върху църквата е по-ограничено отколкото в градовете. Усещането за „българщина“ оцелява тъкмо в малките, отдалечени и самозадоволяващи се селски общности. Тук се съхраняват народните песни и епически поеми, разказващи за подвизите на действителни и легендарни герои; тук оцеляват българските празници и тържества отпреди завоеванието, както и българските форми на семейна организация; и пак тук българските собствени имена преобладават над гръцките; а в много села и найвече в онези, удостоени със специални функции, се запазват и местните общини, в които на българите е поверено уреждането на собствените им дела и изпълнението на задълженията към султана.

Ако националната идентичност се е съхранила в селата, това не означава, че е съществувало каквото и да било национално движение или национално политическо съзнание. Българските националисти твърдят, че сред хайдутите, тези воръжени четници, които се подвизавали из планините и горите, имало чувство за национален дълг. Хайдутинът е безспорно пример за отхвърляне на местната власт и в по-сетнешните столетия въоръжени чети от такива люде се съюзяват с чуждестранни войски при навлизането им в европейските провинции на Османската империя и стават образец за организираните националистически бунтовници, но повечето от хайдутите са били просто разбойници, грабещи както мюсюлманите, така и християните.

Докато османската система функционира ефикасно, за българите не се чува много. Техните традиции се съхраняват тихомълком в малките им, съсредоточени в себе си общности. Постепенният упадък на системата довежда до също така постепенна промяна на условията за българите. През XVII век съвзелата се след контрареформацията римска католическа църква започва да оказва известно влияние в България, особено в северозападните ѝ области. Доста български католици се захващат да пишат за миналото си, като най-изтъкнат от тях е Петър Богдан Бакшев, софийски католически епископ, който през 1640 г. написва „Описание на българското царство“, а през 1668 г. завършва „История на България“ в двадесет глави. Друг един българин, Петър Парчевич, се издига високо в папската дипломатическа служба и впоследствие е изпратен със сизифовата задача да посредничи между поляци и украинци. Парчевич и нему подобните могат да разпространяват на Запад знанието за България и българските земи, но те по-скоро се стремят да разширят влиянието на католическата църква, отколкото да съборят султанското господство. През XVII век обаче се вдигат поредица от бунтове, неизменно съвпадащи с външни усложнения за Османската империя. Най-сериозният от тях, през 1688 г., е съсредоточен в Чипровец, центъра на католическото влияние в Северозападна България. Поражението на бунта и последвалите го мерки срещу католиците и техните организации слагат край на католическото възраждане в България.

НАЦИОНАЛНО ВЪЗРАЖДАНЕ

Упадъкът на османското могъщество продължава с бързи темпове през XVIII век. Културната дейност на католическата църква не е преустановена, но сега тя е много по-слаба и в крайна сметка по-незначителна от първите признаци на литературното възраждане в руско-славянската школа. Тук най-важното развитие е началото на едно отдалечаване от архаичния, стилизиран староцърковнославянски или средновековен български и приближаване към литературен език, по-сроден, макар и доста отграничен от говоримия. Новото движение се опира по-скоро върху южните славяни изобщо, отколкото върху отделните народи, които днес различаваме, но то довежда на бял свят такива значителни творби като „Стематография" на Христофор Жефарович, публикувана във Виена през 1741 г. и проследяваща историята на сръбското и българското царство. Същевременно се забелязва и тенденция образованието да излезе от манастирските килии в светската действителност, въпреки че засега в повечето българските общности това се чувства слабо.

Към края на века две фигури с огромно, макар и не пряко влияние съсредоточават вниманието си не върху южните славяни изобщо, а изключително върху българите. Паисий

Хилендарски, монах от Хилендарския манастир на Света гора, написва история на българските царства на ярка смесица от староцърковнославянски и по-съвременен български. Авторът не само се възторгва от миналото, но и призовава сънародниците си да не забравят и да не се срамуват от това минало, да развиват езика си: „Ти, българино, не се мами, знай своя род и език и се учи на своя език." Известни са около шестдесет преписа на Паисиевата история, направени преди отпечатването ѝ в Будапеща през 1845 г. Паисий не е единственият книжовник, който е писал в този дух, но неговата работа се отличава с жив изказ и изключителна яснота. Възхитен от Паисий, Софроний Врачански продължава делото на своя учител, като пише на много по-съвременен език от Паисиевия, а и спомага за разпространението на нови, светски идеи чрез преводите си на гръцки митове и чрез своето „Житие и страдания грешнаго Софрония", произведение, носещо печата на Европейското просвещение.

България преживява „предренесанс" или началото на едно културно възраждане, което ще разцъфти през първата половина на XIX век. Причините за ранното възраждане са многобройни. Османското могъщество рязко отслабва и местните общности са обезпокоени от премахването на закрилата на неутралната централна власт, а емиграцията и честите войни, в които се вплита империята, отслабват демографската сила на турците, на които все повече се разчита да набавят човешката сила за султанските войски. Епидемичните заболявания също поразяват по-скоро турците отколкото българите, защото първите живеят предимно в градовете и другите компактни селища по блатистите речни долини. По неизяснени причини и раждаемостта сред българите, изглежда, е била по-висока от тази сред турците. Има и икономически причини за нарастващата жизненост на българската култура. На село чифликчиите (земевладелци) от Македония, ако не и техните селяни, се възползват от нарастващото търсене на памук в Централна Европа, докато в градовете българите във все по-голяма степен навлизат в различните еснафи или гилдии, по-специално в тези, свързани с производството на аба и гайтан и с обработката на дърво и метали. Също през втората половина на XVIII век се основават важни български търговски къщи. Възходът на икономическата мощ на градския българин става могъщ стимул за културното възраждане, което постепенно се разпространява навън от манастирите и българите в града и селото се оказват по-продуктивно свързани от когато и да било след края на Второто царство. Сред най-важните български градски общности е цариградската.

Ранният напредък към по-ясно съзнание за национална култура се осуетява от рухването на централната османска власт в края на XVIII век, време, известно на български език като „кърджалийство“. През този 30 – 40-годишен период на анархия Балканите преживяват повторение на греховете на Второто българско царство: местни мародери установяват господството си в различни части на полуострова; тяхната тирания и междуособици наред с несигурността и жестоките данъци довеждат до масово изселване от градовете, много от които са сринати. Голям брой българи подирват подслон в планините, а други емигрират на север от Дунава в Румъния и Южна Русия, за да образуват там изгнанически общности, които по-късно ще бъдат от голямо значение за културното и политическо развитие на нацията.

За някои българи, включително и за Софроний Врачански, руско-турската война от 1806 – 1812 г. поражда надежди за политическа промяна, но такива надежди са илюзорни и политическият ред по българските земи не е напълно възстановен до двадесетте години на XIX век. През това десетилетие и султанът, и неговите врагове допринасят значително и неволно за българското национално възраждане. През 1826 г. Османската империя получава първата си сериозна доза вътрешни реформи, в резултат на която старият еничарски корпус е заменен с редовна армия. Голяма част от сукното и храната, особено овчето, консумирано от тази армия, се доставя от българи, чието икономическо състояние рязко се подобрява от средата на двадесетте години нататък. Още по-голямо подобрение настъпва, когато османското правителство вдига забраната върху износа на пшеница през четиридесетте години на XIX век, по което време икономическият напредък в българските общности вече личи по наскоро построените от тях нови къщи, църкви, училища, пазари и часовникови кули. През тридесетте към реформите от предишното десетилетие се прибавят и съществени промени в обществената структура на империята, които подсказват, че промяната е станала официално приемлива и затова е престанала да бъде монопол на революционерите. Всъщност по българските земи няма много такива, въпреки че българи са взели участие в сръбските и гръцки борби, които също имат немалка заслуга за преобразяване атмосферата на Балканите през двадесетте години. Към 1830 г. сърбите са си осигурили известна автономия, а гърците с помощта на някои европейски сили са придобили независимост. Тези нови политически единици могат да предложат образец, но и да създадат опасност за бъдещото българско национално развитие.

За известно време обаче няма никакви признаци, че българите биха пожелали да стигнат до крайностите, до които са прибегнали сърбите и гърците. Поне от тридесетте до шестдесетте години българското национално възраждане ще си остане предимно културно явление.

През тридесетте българите за първи път започват – до голяма степен неосъзнато – да се вслушват в Паисиевото наставление да се „учат на своя език“. През 1835 г. Васил Априлов основава в Габрово училище по Бел-Ланкастърската метода с един монах, Неофит Рилски, за учител. Това е първото училище, в което се преподава на български. Примерът е последван в други градове по всички български земи и през 1840 г. в Плевен е открито първото девическо училище. Към средата на четиридесетте години образователното движение е доста подпомогнато от завръщането в България на първото поколение млади хора, които са се изучили в чужбина и някои от които пламтят от мисионерска ревност да обучават своите сънародници. Завръщащите се дипломирани специалисти са необходими и за работа в класните училища, които се откриват през четиридесетте години – най-вече в Копривщица, Калофер и други градове в подножието на Стара планина, където икономическият разцвет, основан върху производството на тъкани, овцевъдството и други занаяти, осигурява средства за училищата, учителските заплати и стипендиите за чужбина. Тези средства често се разпределят от еснафите и общините на съответните градове. Тъй като образованието се предлага безплатно на всички българи, в учението е открита форма на националното единство. До седемдесетте години на XIX век в България вече има две хиляди училища, предлагащи безплатно образование, както и едно търговско училище в Свищов, педагогически институти в Щип и Прилеп и богословски училища в Самоков и в Петропавловския манастир край Лясковец.

Разгръщането на образователната система би било немислимо без набавяне на практически граматики. Първият опит да се създаде такава граматика вече бил направен през двадесетте години, когато Петър Берон издал своя „Рибен буквар“, наречен така заради изображението на делфин на задната му корица. Неофит Рилски е също един от авторите на учебници, но едва през 1844 г. с излизането на Иван-Богоровата граматика един учебник получава всенародно разпространение, макар това да не означавало, че българите са постигнали съгласие относно стандартната литературна форма на своя език. Този чувствителен въпрос няма да получи решение до седемдесетте години.

Въвеждането на печатарството и книгоиздаването също обуславя успешното развитие на образователното дело и общата грамотност на населението. Между 1806 и 1830 г. се появяват само седемнадесет оригинални български книги, а между 1830 и 1854 г. са отпечатани 264. До това време книгопечатането напълно е изместило преписването на ръкописи. Широко разпространение получават и по-несъществените форми на обнародване. Първото българско периодично издание „Любословие“ се публикува в Смирна (Измир) през 1844 г., но неговият скован стил му отрежда кратко съществуване. Първото издание с претенции за дълготрайност е

Богоровият „Цариградски вестник“, който излиза от 1848 до 1861 г. Между 1844 и 1878 г. излизат над 90 български периодични издания или вестници, но едва 33 оцеляват повече от година, а само десет издържат повече от пет години. От деветдесетте 56 са работа на българските общности извън Османската империя, мнозинството от които са в Румъния – белег за значимостта и силата на емигрантите в Българското национално движение. От списанията и вестниците, печатани в Османската империя, три четвърти са излизали в Цариград – точно отражение на влиянието на българската общност в имперската столица.

Културното възраждане не се изчерпва с образованието и журналистиката. Четиридесетте години на XIX век стават свидетел на първия опит за създаване на нова българска поезия: появяват се ранните стихотворения на Добри Чинтулов, доказателство за талант, който след две-три десетилетия ще заслепи съвременниците му. До седемдесетте години към него са се присъединили и други значителни писатели, като Раковски и Христо Ботев, и двамата изявени дейци на национално-освободителната борба. Българското изкуство през четиридесетте години започва да се изтръгва от безжизнения формализъм, характерен за по-ранното му развитие. Религиозната живопис се оживява от нови багри и от въвеждането на народни мотиви, а най-сетне чрез гениалния художник Захари Зограф се утвърждава и светското изкуство. Дърворезбата, български специалитет, също израства благодарение на включването на народни мотиви. Архитектурата е облагоприятствана от разцвета на българските градове и от парите, предоставени от еснафите на училища, манастири и други институции. От общото съживяване на художествата не изостава и музиката. Към края на XVIII век вече е възникнал специфичен вид българско църковно песнопение, а до четиридесетте години на следващото столетие се сформират и първите български музикални състави. Традициите на църковно песнопение продължават да се развиват и към края на XIX век псалтът на българската църква в Ресен, Югозападна Македония, привлича многолюдно пастно. Десетилетия по-късно световните опери се препълват от почитателите на неговия син, Борис Христов. Докато българската култура все повече се самоосъзнава и се изпълва със самочувствие, незначителна част от градските българи започват да изявяват новооткритата си изтънченост, като възприемат западни или, както те биха се изразили, „европейски“ моди в облеклото, мебелировката и други страни на всекидневния живот.

Разгръщането на българската култура би било невъзможно без читалищата. Буквалното превеждане на тази дума като „читалня“ е неточно описание на възможностите, предлагани от тези институции, първата от които се открива в Свищов през 1856 г. Освен малките си библиотеки, читалищата предлагат лекции, събрания, театрални представления, музикални тържества, дебати и други обществени изяви. Те са особено полезни за разширяването на културния кръгозор и образоваността на по-възрастните българи, които не са могли да се възползват от училищата, основани след тридесетте години. Великият български поет Иван Вазов по-късно говори за читалището като за неофициално българско министерство на културата.

Османската империя има благоразумието да не гледа на етническите различия като на нещо собено важно. Поданиците ѝ се категоризират според религията си. Така българите и гърците се озовават в православния милет и при утвърждаването на своята културна идентичност българите се сблъскват първо не с османската държава, а с гръцката църква. Този сблъсък не се проявява веднага. Повечето от ранните просветители в България остават верни на гръцкия патриархат и са склонни да разглеждат обучението на български език като добавка, а не като алтернатива на гръцкото образование. Двете възможности все още не се изключват взаимно – впрочем гръцкият търновски архиепископ насърчава усилията на Априлов и Неофит Рилски в Габрово – докато в повечето градове еснафите не се разпадат на отделни гръцки и български организации до петдесетте години на XIX век. Когато става разделянето на гърци и българи, то е предизвикано както от българските въжделения, така и от гръцката пропаганда на „мегали идея“, „великия проект“ за обединението на всички гърци в една държава, проект, станал по-реален след примирението през 1850 г. между цариградската патриаршия и гръцкото правителство в Атина.

Нарастващото съзнание за културна идентичност обаче е накарало българите да поставят под въпрос гръцкото господство над православната църква, поне сред българското ѝ паство. Последните остатъци от специфично българската църква са изчезнали през 1767 г., когато възстановената охридска архиепископия е отново погълната от патриаршията, след което започва да нараства тенденцията за назначаване на гръцкоезични епископи в българските епархии и дори за изпращане на гръцкоезични свещеници в чисто български енории. Необходимостта да се изповядваш чрез преводач е способна да предизвика бурни емоции. Засилващата се елинизация на църквата засяга не само съзнанието, но и джоба, защото практиката на продажба на църковни длъжности се разпространява от най-висшите до най-низшите равнища, като всеки свещенослужител компенсира разноските си от онези, които назначава за свои подчинени. Контрата неизбежно остава у селяните, все едно гърци или българи, и към началото на двадесетте години на XIX век някои български общности се оплакват, че плащали повече данъци на църквата отколкото на държавата.

През двадесетте години започват протести, макар и безрезултатни, срещу корупцията на епископата във Враца и Скопие (Юскюб), а през 1841 г. бунтовници от Нишкия край, чиито главни оплаквания са по-скоро социални, отколкото културни или политически, поискват между другото да им се дадат епископи, които поне да разбират езика им. До края на четиридесетте години срещу епископите си протестират православните паства в Русе (Русчук), Охрид, Сяр, Ловеч, София, Самоков, Видин, Търново, Лясковец, Свищов, Враца, Трявна и Пловдив и сега вече оплакването не е срещу покварените гръцки епископи, а срещу епископите гърци.

Патриаршията в общи линии не се вслушва в българските жалби и поради това българските общности започват да си искат правото да уреждат сами църквите си и да назначават свои духовници. В 1848 г. те постигат първия си голям успех, когато Портата се съгласява в цариградския район Фенер да се основе българска църква. Църквата „Св. Стефан“ трябвало да се построи върху земя, дарена от заможен българин на османска държавна служба, и щяла да се финансира и управлява от съвет, избран от местната българска общност; и макар да била все още подчинена на патриарха по въпроси на догмата и църковното право, църквата все пак била първата официално призната българска институция, появила се през националното възраждане. Сегашната църква, построена през 1890 г., все още може да бъде видяна от онези, които са достатъчно безстрашни да прекосят бордеите на днешния Фенер.

Основаването на българската църква уверено поставя Цариград начело на българското културно движение и създава прецедент, който други общности бързат да последват, като една петиция от българската колония в Букурещ през 1851 г. заявява пророчески, че „без национална църква няма спасение“. Желанието за такава църква се изостря от успеха на протестантите, които през 1850 г. получават разрешение за свой милет (арменските католици вече са постигнали това през 1830 г.), но протестантският успех се дължи главно на британското дипломатическо застъпничество и показва нуждата от защитник сред великите сили за какъвто и да е напредък.

Отбили се от гръцкото културно господство, много българи приемат за дадено, че близостта на езика и религията правят от Русия техен естествен покровител. През петдесетте години на XIX век обаче международният престиж на Русия понася силен удар от поражението ѝ в Кримската война, а и без това руското външно министерство не се стреми да разделя православната църква в Османската империя. Вече съмнителното право на Русия да се меси в защита на османските християни се е отнасяло за православните, а не за изповядващите гръцка или българска вяра. За българите остават две възможни решения. Първото е да се съживят връзките с Рим, които са се оказвали полезни при предишни затруднения. Униатската църква би изисквала от българите само да признаят папата за глава на църквата, в замяна на което те биха се радвали на пълна литургична и административна автономия и по всяка вероятност на дипломатическата подкрепа на Австрия. От 1851 до 1861 г. униатското разрешение се лансира от влиятелния цариградски деец Драган Цанков, а дори и след 1861 г. униатството е могъщ фактор в българското църковно уравнение.

Второто решение за българите е да последват италианската рецепта за *fara da sè**. Този път е избран от епископ Иларион Макариополски, който по време на службата си в „Св. Стефан“ на Великден 1860 г. по същество обявява българската църква за независима от патриаршията. Жестът е приветстван от българите по целия Балкански полуостров и през следващото десетилетие много епархии в България, Македония и Тракия се обявяват за българската църква. Проблемът сега е да се осигури признание от османските власти. Патриаршията оказва свирепа съпротива, докато руситe се стремят да постигнат компромис, който би предотвратил разцеплението на православното единство. Портата остава безучастна, доволна, че две от подвластните ѝ народности са се хванали за гушите. Към края на шестдесетте години обаче османските власти се убеждават в необходимостта от споразумение. Български въоръжени чети са навлезли в османски територии и въпреки че с тях скоро се справят, самото им съществуване е белег за нежелан поврат в българската тактика. И което е още по-важно, Балканите не са застраховани от общата нестабилност, обхванала Европа между Бисмарковите войни от 1866 и 1870 г. В Сърбия княз Михаил Обренович провежда акция за балкански съюз, кояго обезпокоява и българи, и турци със загатванията си за сръбския експанзионизъм, изложен две десетилетия по-рано в Гарашаниновото „Начертание“, сръбското съответствие на гръцката *мегали идея*. Още по-обезпокоително за Портата е Критското въстание от 1866 г., което показва, че гръцкият експанзионизъм може да стане действителност. Затова от 1866 г. османците насърчават поредица от срещи и съвети, които се опитват да сложат край на гръцко-българския спор. Към края на десетилетието Русия вече е също за споразумение, защото отношенията ѝ с Атина са се влошили и защото се бои, че ненамирането на решение може да благоприятства униатското движение.

---

*L'Italia fara da se – „Италия сама ще направи“ (итал.) – популярен лозунг от епохата на италианското национално обединение. *(Бел. ред.)*

През февруари 1870 г. султанът най-сетне издава ферман или програмна декларация, с която признава българската църква като отделна религиозна общност, оглавявана от екзарх, църковен ранг между архиепископ и патриарх. От седемдесет и четирите православни епархии двадесет и пет трябва да бъдат включени в екзархията и осем да се разделят, а другите да останат в патриаршията. Българските епархии се ограничават главно в областта на север от Стара планина. Въпреки че се предвижда прехвърляне на епархии към екзархията, в случай че две трети от православните им жители изразят желание за такава промяна, българите естествено са разочаровани, че този пръв опит в ново време да се очертаят пределите на тяхното племе им предоставя толкова малка територия. Патриаршията отказва да се примири с новата църква и през 1872 г. я отлъчва заради филетистката ерес, т. е. за поддържане на тезата, че църковната юрисдикция се определя по етнически, а не по териториален признак.

Създаването на отделна църква е върховно завоевание на българското културно възраждане. Веднъж основана, екзархията става водеща сила в българския живот, която представлява българските интереси пред Портата, защищава православието срещу униатството, особено в Македония, и подкрепя българските църкви и училища в смесените епархии.

До 1870 г. съвременната българска нация е вече родена. Нейни родители са, от една страна, интелигенцията в лицето на ранните просветители и дейците на културното възраждане, образователното движение и църковната борба, а, от друга – селячеството, което в голямата си част се отзовава пламенно на перспективата за собствена църква и дори на идеята неговият затворен и съсредоточен в себе си свят да се разшири чрез образованието и просвещението на децата му, а може би и на самото него. Но един от труизмите на съвременната история е наблюдението, че зараждането на нова нация и създаването на национална държава могат да бъдат два различни процеса.

ПОЛИТИЧЕСКИТЕ БОРБИ И РЕШЕНИЕТО ОТ 1878 Г.

Културните и църковни борби на българите въвличат много по-голяма част от населението отколкото политическите кампании през шестдесетте и седемдесетте години на XIX век. Църковното движение не е единно и по-радикалните елементи, обикновено наричани „младите“ и намиращи се по-скоро сред емигрантските отколкото сред вътрешните български общности, се застъпват за по-авантюристична политика, но дори и те не призовават за насилствено събаряне на османската политическа власт.

Българи участват още в руско-турските войни от 1806 – 1812 и 1828 – 1829 г. и в гръцката война за независимост, но тези усилия нямат трайни последици. През тридесетте години има нееднократни надигания срещу османското господство, в това число и тъй наречената Велчова завера през май 1835 г. в Търново и въстанията от 1841 г. в Ниш и 1850 – 1851 във Видинския район, но те не са нищо повече от традиционните бунтове, породени от обществени несгоди, и не притежават нито определени политически цели, нито въоръжена организация. Първата организирана въоръжена група българи е малобройната Българска легия, сформирана в Белград през 1862 г. от Георги Раковски. Раковски е първият идеолог на въоръжената борба за независимо политическо битие на България. Идеите му, публикувани в „Дунавски лебед“, съдържат призив за въоръжени чети, които да нахлуват в България, да се установяват в Стара планина и там да действат с оглед да предизвикат всеобщо въстание. Крайната цел е федерална балканска република, от която обаче гърците се изключват. Опитът не се оказва твърде насърчителен. Българската легия, след като се включва в битката срещу турския гарнизон в Белград през 1862 г., е насилствено разпусната от сърбите сред яростни взаимни обвинения и когато към края на шестдесетте години редица чети навлизат от Сърбия в България, те са скоро обкръжени и разбити, въпреки че самото им съществуване, както видяхме, спомага за признаването на екзархията от Портата. Втората българска легия, създадена в Белград през 1867 г., не е по-успешна от първата.

Раковски умира през 1867 г., но делото му по организиране на национална революция е подето от основания в Букурещ таен Централен революционен комитет, оглавяван от Любен Каравелов и Васил Левски. Каравелов също иска да създаде федерална балканска република чрез общо въстание, но той поставя по-малко ударение върху ролята на четите. Като човек, тясно свързан с по-сетнешните руски народници, Каравелов настоява, че народът трябва да се подготви за своята историческа задача от малка група „апостоли“. Левски се съгласява, че апостолите са необходими и започва да действа като такъв. През 1868 – 1869 г. той обикаля из България и основава първите революционни комитети вътре в страната. Но през 1872 г. попада в ръцете на османската полиция и през февруари следващата година е обесен в София. Този човек ще стане национален герой и малко личности от XIX век заслужават това отличие повече от него.

Гибелта на Левски е тежък удар срещу българската революционна кауза. Докато той действа в самата България, през 1870 г. Каравелов основава в Букурещ Български революционен централен комитет (БРЦК). В него се е включил и Христо Ботев, романтичен поет със социалистически наклонности. Парижката комуна дотолкова разпалва Ботевия социалистически ентусиазъм, че за него и Каравелов става трудно да работят заедно, а смъртта на Левски слага край на всички усилия за по-нататъшно сътрудничество. Революционният комитет обаче е възстановен през 1875 г. в Гюргево, този път без Ботев, но с участието на друг изтъкнат деец, Георги Бенковски. Комитетът разделя България на четири революционни окръга с центрове в Търново, Враца, Сливен и Пловдив. По това време след Босненското въстание през 1875 г. Балканите стават все по-нестабилни. През 1876 г. Сърбия влиза във война с Турция и се сформират български отреди, които се включват на страната на сърбите. Гюргевският комитет също е решен да се възползва от надигането, за да предизвика въстание вътре в България. През април 1876 г. представители на 58 местни революционни комитети се срещат на Оборище в гората между Панагюрище и Копривщица. След тридневни разисквания се взима решение за едновременно въстание в четирите революционни окръга. Първоначалната дата е през май, но в Копривщица битката избухва преждевременно. Априлското въстание е започнало.

Самото въстание не успява, но то предизвиква страшните кланета в Батак и на други места, които довеждат до бързо издигане на националното съзнание и възмущават европейското обществено мнение, не на последно място това на Гладстон. Българският въпрос е преминал от ръцете на самите българи в тези на европейските държавници. Те изработват проект за реформи, който трябва да предотврати всякакви по-нататъшни изстъпления на мюсюлманския фанатизъм, но когато султанът отказва да разреши европейска инспекция за тези реформи, царят обявява война.

Свързаните с Руско-турската война от 1877 – 1878 г. и Берлинския конгрес събития са твърде добре известни, за да се нуждаят от нещо повече от кратко описание. След обсадата на Плевен и епическата битка за Шипченския проход, в която българското опълчение взима доблестно участие, руситe в края на краищата помитат османската армия назад чак до подстъпите към Цариград. Там те диктуват Санстефанския мирен договор, който създава обширна България, разпростряна от Дунав до Егейския бряг и от долините на Вардар и Морава до Черно море. Това разтревожва англичаните и австрийците, които се боят, че новата държава ще стане масивен клин за руското влияние на Балканите. След няколкомесечно напрежение русите отстъпват и в Берлин Санстефанска България е разпокъсана. Берлинският договор ограничава същинска България в областта между Дунав и Стара планина; областта южно от нея трябва да образува автономна османска провинция, Източна Румелия; а Македония ще бъде върната на султана с неясни обещания, че управлението ѝ ще се реформира. Берлинският договор също разпорежда, че нова България ще има княз, който трябва да признае сюзеренната власт на султана и не може да принадлежи към никоя от големите европейски династии. Князът трябва да бъде избран от българите и одобрен от великите сили. Българите трябва също да си изберат събрание от първенци, които ще се срещнат в Търново, за да изберат княза и да създадат конституция, която да гарантира свободата на вероизповеданието и липса на религиозна дискриминация. На българското княжество се разрешава армия, но в Румелия поддържането на вътрешния ред се възлага на местна милиция; в случай че тя не се справи, султанът има право да върне там османските войски, за да възстанови реда и спокойствието. Генерал-губернаторът на Източна Румелия трябва да се одобрява от великите сили и ще заема този пост в продължение на пет години; обхватът на властта му ще се определи от европейска комисия, която освен това трябва да реши какъв ще е съставът и правомощията на румелийското събрание. И България, и Източна Румелия трябва да се съобразяват с международните задължения, поети от османското правителство по отношение на митата, османския държавен дълг, железопътното строителство и капитулациите, съглашенията, гарантиращи на поданици на европейските сили правото да бъдат съдени в консулски съдилища и освобождаването им от някои османски закони.

Разкъсването на Санстефанска България предизвиква дълбоко недоволство, а ограниченията върху пълната независимост на княжеството в някои случаи ще се окажат досадни, но с подписването на Берлинския договор от 13 юли 1878 г. новата българска държава е вече факт. Не е чудно, че българите избират за празник на своето освобождение датата на Сан Стефано, а не тази на Берлин.

II.
ОТ ОСВОБОЖДЕНИЕТО ДО ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

ЦАРУВАНЕТО НА АЛЕКСАНДЪР БАТЕНБЕРГ, 1878 – 1886 Г.

Веднага след края на войната управлението на България и Румелия е поверено на временна руска администрация, чието най-дълготрайно решение е да приеме София за столица на княжеството. Градът, или селището, каквото той е през 1878 г., предлага лесна връзка с Македония. Постоянната система на управление за новото княжество е определена от събрание на първенци, или Учредително събрание, което в съответствие с Берлинския договор се свиква в Търново през февруари 1879 г. Всичките около 230 делегати с изключение на 16 са българи; 89 от тях са избрани, а останалите присъстват като членове на временната администрация или като представители или на религиозни институции, или на български общности извън пределите на българското княжество; само 12 идват от селата, които тогава са квинтесенцията на българския начин на живот.

Първата грижа на Събранието е дали да приеме берлинското уреждане на въпроса. В Кресненската и Разложката област на Македония се прави отчаян опит за съпротива срещу договора, но на практика не съществува възможност той да не бъде приет, въпреки че трябва да минат цели две седмици на разпалени дебати, преди Търново да осъзнае тази очевидна реалност. Когато през март започва разискване на въпроса за конституцията, възникват две обособени групи. Консерваторите, които смятат, че селячеството все още не е готово за политическа отговорност, ратуват за патерналистична система, при която една втора камара и ограничено избирателно право трябва да поверят властта на малцинството българи, радващи се на богатство и по-високо образование. Техните опоненти, които скоро сформират Либералната партия, се опиват от идеята за народно самоуправление. България според техните думи е социално хомогенна, нейният национален дух витае сред интелигенцията и селските маси, на които трябва да се повери решаващата власт. Либералите ратуват за поддържане на селско-интелигентския съюз, възникнал по време на националното възраждане, и тъй като техният възглед се радва на подавляваща подкрепа, конституцията, създадена в Търново през 1879 г., става една от най-демократичните в Европа. Националният парламент, или Събранието, трябва да има само една камара, избирана чрез общо избирателно право за мъжете, и да се свиква през октомври след прибирането на реколтата; князът ще има правото да назначава министри и да разпуска парламента, но интервалите между сесиите са строго регулирани и изпълнителната власт ще се упражнява съвместно с министерския съвет или кабинета, който ще бъде отговорен пред парламента. Поправки в конституцията, териториални промени и изборът на княз или регенти трябва да се утвърждават от Велико народно събрание, изборно тяло двойно по-голямо от обикновеното събрание.

Търновската конституция гарантира индивидуални права, но настоява и за всеобщо начално образование и военна повинност. Православието е обявено за официална религия, която трябва да се изповядва от всички освен първия княз, но макар че синодът ще установи седалището си в София, екзархията ще остане в Цариград, откъдето може по-лесно да подпомага българската културна кауза в Македония. Накрая Учредителното събрание решава да предложи българския трон на 22-годишния германец княз Александър Батенберг, който се е сражавал в руската армия през 1877 –

1878 г., но който е приемлив и за останалите велики сили, в това число и за Великобритания.

Александър Батенберг пристига в България през юли 1879 г. Политическият му инстинкт го кара да фаворизира консерваторите, из чиито среди сформира първото си правителство. То не може да спечели доверието на крайно либерално настроеното Събрание, избрано през 1879 г., или на подновеното в началото на 1880 г. след разпускането на първото от княза. Така започва търсенето на политическа стабилност, което ще трае четири години.

Александър е за промяна на конституцията, но русите, които се боят от вътрешно брожение в България, го възпират, така че князът е принуден да приеме либерален кабинет с Драган Цанков, предишния радетел на униатството и сегашен непоколебим русофил като председател на министерския съвет или министър-председател. Цанковото правителство се съсредоточава върху изграждането на държавния апарат: то урежда правораздаването, въвежда нова парична единица, лев (лъв), и предприема мерки срещу мюсюлманските разбойници, които създават големи затруднения на новия режим, като продължават доста дейно хайдушката традиция. Но независимо от Цанковата ориентация към изграждане на държавния апарат, напрежението между княза и министрите либерали не може да се овладее. Александър използва титлата „светлост“ вместо „височество“, което либералите не приемат, той разпуска Софийския градски съвет и поставя либералите в неудобно положение, като подхваща тайни разговори за съюз с румелийците. От своя страна либералите хвърлят Александър в тревога с предложението си да се създаде опълчение, което може да съперничи на подвластната на княза армия, докато Цанков разгневява и владиците, като орязва епископските заплати и се опитва да демократизира църковната организация. Тази маневра не се харесва на руснаците, които също се безпокоят от „нихилистичната“ дейност в България. Те са недоволни от това, че либералите нито допускат чужди инвестиции в една нова банка, основана в България, нито одобряват руския план за построяване на железница от Дунав до София. Затова русите не възразяват, когато Александър освобождава Цанков и назначава за министър-председател Петко Каравелов, брат на Любен. Каравелов е не по-малко непоколебим от Цанков в отношението си към княза, но позицията на министър-председателя е подкопана от убийството на цар Александър II на 1 / 13 март 1881 г.

Новият цар, Александър III, който е по-реакционен от предшественика си, е по-благосклонен към предложения за промени в българската конституция. И така на 27 април / 9 май Батенберг сваля Каравеловото правителство и оповестява, че в Свищов ще се свика Велико народно събрание, за да обсъди изменения в конституцията. Той твърди, че действа не в разрез, а в подкрепа на търновската система с цел да осигури стабилност преди сегашните ексцеси да доведат до анархия. Либералите не възразяват, тъй като вярват, че ще спечелят изборите и че Събранието ще има възможност за пълен и открит дебат. И двете очаквания се оказват напразни. През май Александър обнародва предложенията си за конституционна промяна, които са напълно в тон с песента на консерваторите от времето на Учредителното събрание. Настроението на либералите спада още повече, когато след неколкоседмично мълчание руснаците изразяват одобрението си на предложенията. През юни и юли духът на либералите спада още повече, когато очакванията им за открити избори са грубо погазени. По време на гласуването в изборните кабинки са поставени руски офицери, за да „помагат на неграмотните“ и да „предотвратяват измами“, докато пред избирателните пунктове се навъртат сопаджии, които трябва да съсредоточават мислите на избирателите. Само два района изпращат отново либерални делегати в свищовското Велико народно събрание, което утвърждава плановете на Александър за по-малко от час. Превратът протича гладко и успешно, но на представителната система е нанесен съкрушителен удар.

Новата система, одобрена от свищовското Велико народно събрание, включва Държавен съвет, силно редуцирано Събрание, непреки избори и ограничение на гражданските свободи, но не осигурява стабилността, към която се стремят нейните архитекти. Либералите са сериозно отслабени и мнозина от техните водачи забягват в Румелия, макар че Цанков остава в княжеството, надявайки се да смекчи новия режим отвътре. Сега консерваторите разполагат с политическа структура по свой образец, но не могат да обезпечат народно одобрение за нея. Изглежда, че докато Александър не успява да се сработи с либералите, политически съзнателните слоеве на нацията няма да търпят консервативно управление. И тъй през пролетта на 1882 г. Александър преустройва правителството си, като дава решаващите постове на руските генерали Соболев и Каулбарс, първият от които става министър-председател и министър на вътрешните работи, а вторият поема военното министерство.

Вносът на руските генерали не подобрява положението. Соболев и Каулбарс се противопоставят на Александровите планове за укрепване на княжеската власт над армията с нейния предимно руски офицерски корпус и скоро се спречкват с консервативните си колеги по редица въпроси, найважният от които е железопътният. Соболев и Каулбарс продължават руския натиск за построяване на линия от Дунав до София или през Стара планина до долината на Марица, тъй като тя би била от огромно стратегическо значение за Русия при всеки бъдещ балкански конфликт. Българите не могат да си позволят строежа на такава линия. Съгласно Берлинския договор те са задължени да завършат онази част от магистралата Виена – Цариград, която минава през българска територия, а построяването на тази линия, вече забавена по финансови причини, ще погълне целия наличен капитал. Когато през април 1883 г. българските власти дадат съгласието си за изграждане на тяхната част от магистралния път, отношенията между Александър и генералите са достигнали до разрив. Конфликтът предизвиква и прегрупиране на политическите сили в княжеството. Соболев и Каулбарс се обръщат за помощ към либералите, но и самият Цанков е вече обезпокоен от арогантните и груби методи, към които са прибягвали генералите. На свой ред той потърсва сътрудничеството на консерваторите и въпреки че по-радикалната част от неговата партия се съмнява в тази тактика, в крайно обърканото политиканстване през лятото на 1883 г. тя се оказва победоносна.

Същността на съглашението между Цанков и консерваторите, в което участва и князът, е, че в отплата за възстановяване на Търновската конституция и гарантиране, че в бъдеще тя ще бъде поправяна само с конституционни средства, либералите трябва да потвърдят споразумението за виенско-цариградската железница. Генералите, които са готови да се съгласят за първото, не могат да приемат второто и надхитрени, напускат България през септември 1883 г. Тогава Цанков става министър-председател начело на коалиционен кабинет.

През декември 1883 г. този кабинет внася първия си проектозакон за конституционна реформа, която трябва да възкреси голяма част от омразната система от 1881 г., и след това прилага съмнителни методи за прокарването на документа през Народното събрание. Каравелов заклеймява тези действия като „втори преврат". Проектозаконът всъщност никога не влиза в сила, но вярвайки, че той им дава всичко, което са желали, консерваторите излизат от правителството и се оттеглят в политическата периферия. Това изостря вече явните напрежения в редиците на либералите. Новото правителство от умерени либерали под водачеството на Цанков е подложено на критика от от левите в партията за това, че са позволили декемврийският проектозакон да мине през Събранието, а в началото на 1884 г. тази критика е изострена от нападки срещу съобщението на правителството, че ще купи железопътната линия Русе – Варна. Покупката на тази железница, която е почти изцяло в британско владение, е друго задължение, наложено на княжеството от Берлинския договор, но Каравелов и неговите сподвижници настояват, че цената от четиридесет милиона франка е безбожна. Изборите през май/юни 1884 г. се превръщат в състезание между двете либерални фракции, в което успяват каравелистите. Каравелов става министър-председател и незабавно отменя ненавистния акт от 1883 г. Той формализира и разцеплението на либералите и до края на века основава отделна Демократическа партия.

Конституционният проблем, който доминираше в българския политически живот от Търновското събрание натък, сега се оттегля на заден план. Това дава възможност да се уреждат други въпроси. През 1883 г. Александър подписва с русите споразумение от дванадесет точки за ролята на руските офицери в българската армия, а през декември 1884 г. Каравеловото правителство приключва целия диспут около железопътния въпрос, като провежда закон за национализирането на всички ж. п. линии в България и предаването им за експлоатация от Български държавни железници (БДЖ). Бъдещото железопътно строителство ще трябва да следва националната стратегия, очертана от този акт. Банката също преминава в обществено владение като Българска народна банка (БНБ).

Загрижеността за конституционния въпрос е изместила на заден план другата голяма тема, обсъждана в Търново, националното единство, но тя бързо изпъква отново веднага щом се появяват признаци, че конституционният въпрос е решен. Каравелов е спечелил доста популярност, като е блокирал всички възможни планове на Александър да бъде върнат на Сърбия Бреговският район, малка ивица земя, принадлежаща на фамилията Обренович, която по това време владее сръбския престол. Което е по-важно, към края на 1884 и през 1885 г. се проявяват признаци на силно сцепление между многобройните македонски бежанци, чиито интриги и ексцеси скоро ще се превърнат в една от най-характерните и най-непривлекателни черти на българския политически живот. През 1885 г. в Македония се прехвърлят две чети, едната от които е снабдена с оръжия, завзети от български арсенал с очевидното съучастие на неговата стража. Макар че скоро са разпръснати от османски войски, те създават големи тревоги на Каравелов, защото той знае, че всяка дестабилизация на Балканите би била твърде нежелана за русите, които по това време са заети с централна Азия. Каравелов, както и либералите, от чиито среди е излязъл, вярва, че България трябва да следва външна политика, отговаряща на желанията на Русия, и за да предотврати всяко по-нататъшно неудобство, той отстранява редица от известните македонски дейци от пограничните райони.

Докато Каравелов се разправя с македонците в България, в Източна Румелия бързо се разраства националистическата агитация. Конституцията на тази провинция, начертана от една европейска комисия, включва Областно събрание от изборни и назначаеми членове и Постоянен комитет, който трябва да се излъчва от събранието по системата на пропорционалното представителство. Това е умишлен ход за осигуряване на представителство за небългарските етнически малцинства, главно гърци и турци, но българите го осуетяват чрез прилагане на висшата математика, област, в която един от техните водачи има докторат. След като веднъж българското господство е обезпечено в този сектор на политическата система, то е прието и в останалите, тъй като и шестимата директори (министри), както и тридесет и един от всичко тридесет и шестте изборни членове на Областното събрание, са българи.

Българите, които доминират в Румелия, правят всичко възможно да наблягат на сходствата и да укрепват връзките между Южна България и Княжеството на север. Литературната писменост, училищната система и военното обучение и организация се изграждат по български образец, а българското знаме и национален химн се използват при всяка възможност. Съединението със севера обаче е все още неосъществимо, не само защото силите няма да го допуснат, но и защото румелийците не бързат да се присъединят към България, докато политическият ѝ живот е толкова бурен. До пристигането на либералитеизгнаници през 1881 г. румелийската политика се направлява от малки консервативни олигархии, чийто подреден живот контрастира рязко с този на Княжеството, където за две години са разпуснати седем кабинета и две събрания.

Възстановяването на конституционната стабилност на север премахва вътрешните, български препятствия пред съединението. Отчуждаването на русите вследствие на българската политика спрямо армията и железниците, унижаването на Соболев и Каулбарс и лошите отношения между княза и цар Александър III – всичко това дава възможност силите, които по-рано са пречели на обединението поради страха си от разширяване на руското влияние, сега да променят мнението си. Рано през 1885 г. се създава един таен централен революционен комитет в Пловдив. Той си поставя за цел освобождението на всички български земи чрез масово въстание, но разгромът на македонските чети през пролетта и суровата реакция на Каравелов спрямо тях показва, че максималисткият път е преграден. По-ограничената цел на обединението между Румелия и България е по-реалистична и през лятото комитетът пренаглася политиката си. Македония и Тракия са временно оставени настрани и организацията става Български таен централен революционен комитет (БТРЦК). Същевременно идеята за масово въстание е заменена с идея за преврат, извършен от местното опълчение. Това щяло да стане бързо, а бързината била съществена част от операцията, тъй като се правят сметки, че ако обединението се укрепи бързо, никоя европейска сила не би се намесила, и да осуети едно толкова популярно дело.

Датата, определена за преврата, е 16 / 28 септември – след прибирането на реколтата. Някои преждевременни действия обаче довеждат до обявяване на съединението в Пловдив на 6 / 18 септември. Няма никакво съмнение за популярността на този почти безкръвен преврат сред всички българи, но съединението поражда сериозни търкания с Русия. Княз Александър е бил предупреден за кроежа и е имал контакти с организаторите му, но го е омаловажавал като едно от многото мъгляви съзаклятия и през август безгрижно уверява руския външен министър, че няма основание за страх от драматични развития. През септември царят е разярен от това явно двуличие. Каравелов пък проявява нерешителност, като, от една страна, не смее да отхвърли едно толкова популярно националистическо завоевание, а, от друга, се бои да не разсърди руснаците. Много по-твърда линия е възприета от Стефан Стамболов, председателя на Събранието, който предупреждава княза, че отхвърлянето на съединението ще е по-опасно от приемането му и че поради това изборът е ясен: той трябва или да отиде в Пловдив, или завинаги да се завърне в Германия. Княз Александър приема тази сурова логика и заминава за Пловдив. Същевременно той придвижва войските си към турско-румелийската граница.

Първата грижа на Александър е да осигури международно одобрение на преврата. Той прави помирителни жестове към султана и телеграфира на царя с молба за неговата благословия. Молбата му е отхвърлена: вместо това князът е нахокан за авантюризма му и като наказание за дързостта му всички руски офицери са изтеглени от българската армия. Българите са смаяни, а тревогите им се засилват и от отношението на балканските държави. Гърция и Сърбия заклеймяват съединението и изискват компенсация, докато турската реакция още не е ясна. Всъщност султанът не е имал желание за конфронтация и гърците са вразумени от великите сили да се въздържат, но никой не може да възпре сръбския княз Милан, който на 2 / 14 ноември обявява война на България. Българската кауза изглежда безнадеждна. Армията няма офицери с по-висок чин от капитан и по-голямата ѝ част е съсредоточена на османската граница в другия край на страната без завършена железопътна линия, която да я превози до северозапада. Няма и организирано интендантство. Така че българските войници и румелийските опълченци трябва да тръгнат на северозапад пеш и на коне и да разчитат на местните жители за храна и провизии. Това, че армията успява да пресече страната навреме, за да посрещне сърбите при Сливница, е необикновено постижение, което прави още по-забележителна бляскавата победа, удържана от нея там между 5 / 17 и 7 / 19 ноември. За сърбите Сливница би могла да стане врата към София, но сега те хукват презглава обратно към собствената си столица, а навлизането на българите в Белград е предотвратено само благодарение на австрийската дипломатическа намеса.

Битката осигурява съединението. Тя значително издига и престижа на България, чиито дотогавашни конституционни затруднения са затвърдявали разпространеното убеждение, че малките, сравнително изостанали нации не са готови за отговорностите на самоуправлението. Подобни твърдения вече няма да се чуят по отношение на България. В далечна перспектива обаче съществува и опасността България да започне твърде много да разчита на своята способност да се справя с балканските си съседи. Пагубната гордост ще отстъпи пред възмездието през 1913 г.

Макар че постигат голяма военна победа, българите нямат достатъчно основание да ликуват от последвалото я дипломатическо споразумение. Букурещкият мирен договор от януари 1886 г. само възстановява статуквото, а Топханенският акт, подписан от султана през март, дори не признава съединението – вместо това той постановява, че през следващите пет години князът на България ще бъде същевременно и генерал-губернатор на Румелия. Руското настояване да не се споменава името на Александър е зловещо указание за това, че те не желаят оставането му в София.

Несъвършеният характер на съединението допринася немалко за подкопаването на политическата власт на княз Александър, а неговите противници са насърчени и от политиката на Русия за „съединение без Батенберг“, т. е. настояването, че не може да има признание за съединението, докато Батенберг е още княз на България. Между противниците на княза сега са вече даже и умерените цанковисти, които като повечето каравелисти се придържат към старата либерална идея, че българската външна политика трябва да се крои съгласно изискванията на Русия. Други, извън редиците на Либералната и Консервативната партия, се тревожат, че от войната е спечелено твърде малко и че съединението дотолкова ще уплаши останалите държави, та те ще станат много по-бдителни срещу българските планове в Македония. Румелийците също съвсем не са удовлетворени от резултатите на съединението. Тяхното достойнство е накърнено от високомерното държане на много политици и администратори от София, град, който, както румелийците бързат да отбележат, е по-нецивилизован и все още по-малък от Пловдив. Не за последен път в българската история силната централизация поражда политически проблеми. Израз на тези оплаквания се дава от Събранието, избрано през май 1886 г., но главната тема на тази най-бурна сесия не е съединението, а железницата Русе – Варна, за която Каравелов сега е готов да плати сума много по-голяма от четиридесетте милиона франка, които преди две години беше заклеймил като безбожна.

Непристойните сцени в Събранието, предизвикани от железопътния въпрос, са съпроводени и от буйни публични прояви из цялата страна. Главният обект на общественото възмущение е князът, който губи поддръжка в най-важната държавна институция, армията. Това е отчасти негова лична грешка, защото повишенията в звание, които обявява след войната, предизвикват значително недоволство, а и той никога не е бил достатъчно близо до обучените в Русия офицери, мнозина от които сега заемат високи постове. В по-ранните години князът се е опитвал безуспешно да изгражда новата си армия по германски вместо по руски образец и тъкмо висшите чинове на офицерския корпус с предимно руска подготовка замислят съзаклятието, което ще свали Александър Батенберг от престола през нощта на 8 – 9 / 20 – 21 август 1886 г.

Пучът е добре подготвен и добре изпълнен, но съзаклятниците не са мислели много за каквото и да е извън самото детрониране и не са осигурили дори подкрепата на провинциалните гарнизони; те не са разчели вярно и общественото настроение. Независимо от общата атмосфера на недоволство, свалянето на княза съвсем не е популярно и енергичният Стамболов скоро организира действен отпор. За броени дни София е обкръжена от войски, предани на Батенберг, който се завръща в България на 17 / 29 август. Той телеграфира на царя, че няма да остане в страната без руска поддръжка. На Александър III е предоставена рядката възможност да се отърве от Батенберг без каквато и да е опасност от международни усложнения. Той не се поколебава да се възползва от нея и уведомява княза, че не може да разчита на руска подкрепа. Александър Батенберг се е принесъл в жертва. Той остава в България само толкова, колкото да назначи трима регенти, а именно Стамболов, проявилия се по време на контрапреврата полк. Сава Муткуров и Каравелов. На 26 август / 7 септември Батенберг окончателно напуска България.

СТАМБОЛОВЩИНАТА, 1886 – 1894 Г.

Отпътуването на Александър Батенберг означава, че политическата стабилност, към която българските политици са се стремили от 1879 г., сега е по-далече от всякога. Регентството назначава правителство начело с Васил Радославов, което се присъединява към изпълнителната власт в натиска ѝ за скорошно свикване на Велико народно събрание. Задачата е да се определи княз, чието коронясване би означавало завръщане към нормалното положение. Това предизвиква съпротивата на руснаците начело със специалния пълномощник на царя в България, Николай Каулбарс, брат на бившия военен министър. Каулбарс отказва да признае законността на което и да е Велико събрание, свикано от регентство, чието назначаване смята за неконституционно. Той изисква и освобождаване на арестуваните след августовския пуч, отменяне на обсадното положение и отказ от избори за Велико народно събрание. Стамболов скланя по първите две точки, но остава твърд в решението си да свика Велико народно събрание, изборите за което се провеждат, както е предвидено, през септември. Въпреки че е заклеймил изборите, Каулбарс се включва в кампанията дейно, макар и безрезултатно, защото несръчната му намеса му спечелва прозвището „генерал Софиаско“. Каулбарс е можел да изпита известно задоволство от факта, че Великото народно събрание не сполучва да посочи нов княз – мнозинството би било за Александър Батенберг, стига да е имало такава възможност. Свикването на Събранието обаче все пак постига един пряк резултат: то изостря до край руско-българското напрежение, което бързо е нараствало от август нататък, и на 8 / 20 ноември Каулбарс и подчинените му напускат страната, като за свое оправдание се позовават на някакво оскърбление, уж нанесено на чиновник в руското консулство в Пловдив. Нормалните отношения са прекъснати за почти цяло десетилетие.

Отпътуването на русите задълбочава политическата криза в България. Необходим е княз, който да възстанови реда и спокойствието. Редът и спокойствието са съществено условие за привличането на нов княз в България. Стамболов няма друг избор освен да наложи ред със сила.

Той вече е показал готовността си за това, когато в три провинциални гарнизона е разкрито объркано съзаклятие и когато Набоков, един смехотворен руски авантюрист, за втори път в продължение на две години се втурва в Южна България, за да вдигне въстание. И в двата случая населението не проявява склонност да се присъедини към бунта и Набоков, както се е случило в края и на първата му авантюра, избягва наказанието само защото е руски поданик и може да претендира за закрилата на капитулациите. През февруари 1887 г. Стамболов е връхлетян от много по-сериозна заплаха. Непокорни офицери въстават с намерение да завладеят гарнизоните в Русе и Силистра и да свалят регентството. Известно е, че конспираторите имат поддръжници в най-големия гарнизон на страната, шуменския, и затова Стамболов действа бързо и безмилостно, за да ликвидира опасността. Девет водачи на заговора са изправени пред екзекуционните взводове, а в някои размирни поделения по един на всеки двадесет човека, избран чрез жребий, е трябвало да бъде разстрелян от другарите си

Докато Стамболов държи България в здрава хватка, една излъчена от Великото народно събрание тричленна делегация обикаля европейските столици, за да търси нов княз. Задачата не е лека и когато най-сетне се узнава, че принц Фердинанд Сакс-Кобурготски може да приеме поканата, ще потрябват няколко месеца за преговори, преди той да вземе решение. Главното му безпокойство е отношението на Русия. Стамболов прави немалко, за да накара принца да се реши, и веднага след това, през юли, регентът урежда набърже избора на необходимото Велико народно събрание. Тогава тронът е предложен официално на Фердинанд, който пристига в страната на 30 юли / 11 август 1887 г. Той ще остане тук тридесет и една година.

Началните години на царуването му с нищо не подсказват, че Фердинанд ще се задържи на власт толкова дълго. Пристигането му не донася очаквания ред и спокойствие, тъй като русите, а с тях и всички други сили отказват да го признаят за законен княз. При това положение проруските му противници решават, че са в правото си да използват кажи-речи всички средства, за да се отърват от него и от поддръжника му, Стамболов. Фердинанд ще остане в това анормално състояние до 1896 г. и ще задържи Стамболов като министър-председател до 1894.

След пристигането на Фердинанд първата грижа на Стамболов си остава запазването на реда, защото сега той трябва да докаже, че българският княз ще има възможност да управлява ефективно. Редът трябва да бъде фактическото доказателство за Фердинандовата легитимност, а легитимността – да доведе до признание. Заплахата за реда все още може да дойде от външни сили, както показва третото и последно нахлуване на Набоков в края на 1887 г. – този път българските войски взимат мерки Набоков да бъде убит на бойното поле. По-сериозна заплаха е създадена от проруската фракция, сега под водачеството на Цанков, който минава в изгнание първо в Цариград, а после, през март 1889 г. – в Белград, където проавстрийският крал Милан е вече заменен с русофилско регентство. Вътре в самата България проруските настроения са силни сред духовенството, което е обидено от откритото демонстриране на католицизма на новия княз при неговото първо пристигане. Още по-опасни са признаците за това, че армията се разцепва на про- и антифердинандистки групировки. През май 1888 г. режимът претърпява нов неуспех при завършването на една ж. п. линия от Ниш до Солун. Линията ще улесни разпространението на сръбското влияние в Македония.

Известна утеха донасят съглашенията за заемите и тарифите с Великобритания. Английските пари едва стигат за покупката на Русенско–Варненската железница, но те са последвани от по-щедри заеми от Германия и Австрия, а споразумението за тарифите е първият случай, при който България успява да пробие ограничителните задължения, наложени от Берлинския договор в този регион. Но тези успехи не допринасят за действително укрепване на Фердинандовите позиции.

Във вътрешните работи повратът ще дойде през 1890 г. През предишната година голямо съзаклятие се е сформирало около майор Паница, един непостоянен македонец, който се е изявил в националното движение преди 1885 г. Като предан батенбергист Паница не може да приеме Фердинанд и освен това се убеждава, въпреки приятелството си с Батенберг, че единствената надежда за освобождението на Македония е свързана с Русия. Целта на неговия заговор следователно е да се свали Фердинанд и да се възстановят близките отношения с Русия. Паница е прекалено пламенна натура, за да бъде добър конспиратор и полицията скоро узнава за заговора и намерението му да нанесе удара си върху княза по време на един дворцов бал на 21 януари / 2 февруари 1890 г. Водачите са арестувани през нощта преди бала и не са помилвани. Самият Паница накрая е завързан за едно дърво и разстрелян от наказателна рота, сформирана от македонци от собственото му поделение. Съденето и осъждането на водачите обаче не донася спокойствие на Стамболов, тъй като предшестващото ги разследване е разкрило много по-обширно съзаклятие, отколкото са предполагали правителството и князът. В него са въвлечени всички недоволни елементи, които чрез Паница са свързани с главните чуждестранни противници на България. Това е, както Стамболов си дава сметка, най-сериозната от всички заплахи за властта му.

Основната подкрепа за Паница идва от разочарованието от спада на българското влияние в Македония. Разрастването на гръцката и сръбската пропаганда в тази област и предпочитанията на Портата към патриаршията за сметка на екзархията, дължащи се отчасти на съединението от 1885 г., показват, че перспективите на българската кауза са мрачни. В самата България Стамболов не търпи никакви прояви на агитация по отношение на Македония, защото се бои, че Русия може да ги използва като претекст за дипломатическа дейност – или нещо още по-лошо – срещу България и защото той също така е убеден, че с толкова малко приятели на Балканите Княжеството не може да си позволи да се скарава със султана. И все пак Македония може да стане първостепенен фактор. Ако Стамболов убеди османските власти да направят отстъпки на българите в тази област, евентуалните бъдещи съзаклятници ще бъдат лишени от спойката, с която Паница е свързал отделните елементи на заговора си. Освен това, като се вземе предвид системата на милета, отстъпките за българите биха означавали само отстъпки за екзархията, която е представителната институция на българите в империята. Осигуряването на отстъпки за екзархията също би спомогнало за помиряване на църквата с новия режим в София. Самият екзарх едва ли би се възпротивил, защото той вече е петимен за отстъпки. Разривът в отношенията със софийското правителство го е лишил от средства, а и в самата Македония враждебността на Портата спрямо българската кауза означава, че немалкото епархии, гласували за присъединяване към екзархията, са все още прикрепени към патриарха, в резултат на което екзархийски свещеници не могат да се ръкополагат по места. Много енории са оставени без свещеници и няма кой да кръщава децата им, да венчава младите и да погребва мъртвите. Някои от тези енории в отчаянието си се обръщат към униатите.

Стамболов използва това положение с голяма вещина. Той се позовава на заговора на Паница, за да убеди турците, че Фердинанд е в опасност и че ако князът бъде свален, следващият режим ще бъде заставен да предяви неудобни искания в Македония. Ако, от друга страна, се направят сравнително малки отстъпки, Фердинандовата власт ще се укрепи и така Османската империя ще може да се чувства по-сигурна. За да подсили позицията си, Стамболов съчетава исканията си със заплахи, че ако не се уважат, България ще обяви пълна независимост. Това би могло да хвърли Балканите в смут и затова Портата отстъпва. През юни / юли 1890 г. на екзархията са обещани епархиите в Охрид, Скопие и Битоля, три от най-важните църковни общности в Македония. Екзархът получава и правото да установи отношения с българските общности в Одринския вилает и да издава вестник в Цариград.

Тези отстъпки са триумф за Стамболов. Църквата веднага е спечелена и на проведените по-късно през същата година избори той удържа внушителна победа, която при това не се дължи само на използване на правителственото „влияние“ в изборните бюра. Дори враговете му като Цанков сега признават, че режимът се е укрепил и критиките им вече не са насочени срещу съществуването му, а срещу методите на управление. Режимът все още не се е отървал от актове на индивидуален тероризъм: през 1891 г. финансовият министър е застрелян по погрешка вместо Стамболов, а князът получава многобройни заплахи за живота си. За да се презастрахова, взима се решение князът да се ожени. Фердинанд е все още уязвим, защото, ако бъде отстранен, ще се открие възможност за избор на княз, угоден на руснаците. Ако обаче Фердинанд се сдобие с наследник, това няма как да стане. И тъй започва търсенето на съпруга. Спират се на принцеса Мария-Луиза от династията Бурбон Парма, но нейното благочестиво католическо семейство настоява като условие за брака децата да се възпитават в римо-католическата вяра. Това противоречи на чл. 38 от конституцията. Стамболов не е човек, който може да бъде разколебан от нещо толкова разтегливо като конституционния закон и през февруари 1893 г. е свикано Велико народно събрание, което да проведе желаната промяна, но това се постига с цената на нов разрив с българския епископат и особено с водещия русофил, митрополит Климент Търновски. Стамболов е заложил на вероятността народното одобрение за женитбата да е по-голямо от неодобрението за промяната на конституцията и в това се оказва прав. Дори по-популярно от женитбата е раждането след девет месеца на син, който е наречен Борис в памет на средновековния цар, покръстил българите в християнската вяра и утвърдил българската мощ чрез атаки срещу могъществото на самия Константинопол.

Въпреки популярността на брака и раждането на Борис, силата на Стамболов вече запада. В страната започват да се проявяват признаци на селско недоволство, които ще станат много по-сериозни в края на десетилетието, но общественото брожение е феномен, който е трудно разбираем за Стамболов и министрите му и за който те не могат да намерят друг отговор освен жестоките репресии, изострящи болката, вместо да я успокоят. Враждебността нараства и благодарение на едно безсмислено постановление, което изисква всички християнски деца да получават първоначалното си образование на български език, нареждане твърде оскърбително за гърците в страната. Много по-сериозен неприятел е голямата македонска общност. Македонците са сред най-пострадалите от Стамболовите силови методи и те помнят по-скоро тях отколкото отстъпките за екзархията от 1890 г. Не помалко опасен за министър-председателя е и спадът на влиянието му сред армията след 1891 г., когато влошеното здраве на зет му, Муткуров, довежда до оставката му от поста военен министър. През 1894 г. Фердинанд назначава на тази жизнено важна позиция Рачо Петров, който по това време вече е началник на генералния щаб. Петров се е ползвал с повече власт над армията от кой да е свой предшественик и на двата поста, но тъй като е подлизурко, действителната власт се намира в ръцете на княза. Фердинанд се е подсигурил срещу повторението на 1886 г.

През лятото на 1893 г. значителен брой инакомислещи либерали, южни съединисти и някои консерватори, водени от д-р Константин Стоилов, бивш секретар на наскоро починалия Александър Батенберг, се сплотяват, за да започнат издаването на нов опозиционен вестник „Свободно слово“. Групата разполага със солидна обществена подкрепа, тъй като мнозина смятат, че вече няма оправдание за твърдата линия, която Стамболов продължава да провежда: вече няма нужда редът да бъде налаган със сила.

Това е основната слабост в Стамболовата позиция – той е станал анахронизъм. Функцията му е била да намери, да издигне и да укрепи един нов княз и той е направил всички тези неща. Остава само да се осигури международно признание, но до 1894 г. става очевидно, че това е извън възможностите му. Фердинанд, който не обича Стамболов и който има остър политически ум, е съвсем наясно с този факт и със силната непопулярност на своя министър-председател. И той, както неговият млад колега император в Берлин, може спокойно да отстрани водача си. Извършва го през май 1894 г. след грозно обвинение, че Стамболов е имал връзка със съпругата на един от своите министри. Година по-късно Стамболов е зверски убит от македонци, търсещи възмездие за начина, по който се е отнесъл с техен сродник. Тогавашните подозрения, че Фердинанд е замесен в убийството обаче, се отхвърлят от повечето съвременни учени.

УСТАНОВЯВАНЕ НА ЛИЧНИЯ РЕЖИМ НА КНЯЗ ФЕРДИНАНД, 1894 – 1900 Г.

Стоилов наследява Стамболов като министър-председател. Новото правителство е набрано главно сред консерваторите и първата му политическа грижа е да осигури признание за Фердинанд. Това ще се осъществи през февруари 1896 г. То става възможно отчасти благодарение на поредица жестове на Стоиловото правителство, включително и амнистия на политически престъпници, която позволява на Цанков да се завърне в България и на Каравелов да излезе от затвора, в който е вкаран още след Силистренското въстание от 1887 г. Амнистията обаче не се отнася до офицерите от армията, които са избягали след заговорите през 1886 и 1887 г. Стоилов също дава да се разбере, че българите не са съгласни да имат руски офицери в армията, няма да разрешат на руския флот да използва Бургас или Варна и няма да допуснат никаква смяна на княза. По-важни от българските позиции обаче са външните фактори. Смъртта на Александър III на 20 октомври / 1 ноември 1894 г. отървава княза от един непреклонен враг и дава на Фердинанд повод да изпрати съболезнования на Николай II от името на българския народ. Не по-малко важно е породеното от арменските кланета растящо безпокойство, че Османската империя е пред рухване. Както русите, така и българите знаят, че ако това се случи, те ще се нуждаят едни от други, за да защитят интересите си.

Трябва да мине известно време, за да може това съзнание за общи интереси да прерасне в договор. Руснаците все още смятат избора на Фердинанд за незаконен и подозират, че българската страна е толерирала дейността на македонски бунтовнически чети през пролетта на 1895 г. И все пак една делегация от Събранието е допусната да посети Русия през лятото, за да положи венец на гроба на Александър III. От това посещение и от други източници става ясно, че главното искане на русите в замяна на признаването на Фердинанд би било княз Борис да бъде приет в православната вяра. През цялата есен на 1895 г. Фердинанд обмисля решението, което, както настоява Стоилов, трябва да е лично негово. Привържениците на обръщането в новата вяра бързат да изтъкнат, че румънският крал е разрешил на сина си да встъпи в православната църква, но като протестант той не е трябвало да убеждава папата, нито пък да се изправи пред роднинска фаланга от неотстъпни католици. Князът е искрено и дълбоко смутен от тази дилема, но накрая надделяват политическите съображения. Фердинанд знае, че покръстването и помирението с Русия биха укрепили както вътрешната стабилност, така и изгледите на България за значителни придобивки при подялба на Османската империя. На 22 януари / 3 февруари 1896 г. Фердинанд обявява, че Борис ще приеме православно кръщение на 2 / 14 февруари и че царят се е съгласил да стане кръстник. На 19 февруари / 2 март 1896 г., годишнината от Сан Стефано, султанът признава Фердинанд за княз на България и генерал-губернатор на Източна Румелия. През следващите няколко дни същото ще направят и великите сили.

Сдобряването със страната-освободителка бележи окончателното утвърждаване на политическата стабилност в Българското княжество. От 1879 г. страната е постигнала много. Съединението с Румелия е осъществено и защитено във войната със Сърбия, докато Македония не е забравена, но не е и оставена да въвлече правителството в неразумна авентюра. Със завършването на българската част от виенско-цариградската линия през 1888 г. и с построяването в началото на деветдесетте години на линия, свързваща бургаското пристанище с Ямбол, е започнало и изграждането на съвременна икономическа инфраструктура, макар че голямото разгръщане на икономиката ще дойде по-нататък.

Всъщност политиката доминира в живота на нацията. Отначало борбата за конституционно надмощие е спечелена от законодателната власт. Либералите се ползват с повече обществено доверие от консерваторите и са създали партийна машина, която може да контролира и електоралната, и парламентарната политика. Това е постигнато по обичайните методи на сплашване и убеждение, чрез контрол над изборните бюра, които провеждат гласуването чрез използване на парламентарните права за надзор на изборите на отделни кандидати и чрез отстраняване на някои известни антилиберали от правителствени постове, които след това се предлагат на поддръжници. Консерваторите, когато имат възможност, постъпват точно по същия начин. Всички правителства могат да разчитат и на „правителствената зестра", шепа предимно мюсюлмански или еврейски райони, които винаги гласуват за проправителствени депутати. С ревизията на конституцията през 1881 г. князът се е опитал да сложи край на либералното надмощие, но тази ревизия не е достатъчно радикална, а и той не се възползвал напълно от пълномощията, които системата от 1881 г. дава на изпълнителната власт. Общественото мнение и силата на министрите проваля опитите на Батенберг да управлява без либералите. Освен това той открива, че руското приятелство може да се окаже не по-малко бреме от либералната опозиция. Към 1884 г. княз Александър вече е принуден да приеме водещата роля на Каравелов във вътрешните работи. Но едва възтържествувала, законодателната власт започва да отслабва – през 1884 г. различията в Либералната партия прерастват в разкол. Това е първото от поредица такива разцепления, следващото от които идва през 1886 г., когато Цанковата и Каравелова привързаност към проруска външна политика, независимо от събитията през 1885 – 1886 г., подтикват Стамболов да основе своята Народна либерална партия. През 1886 г. намесата на армията показва, че в политиката е встъпил нов фактор и конституционното върховенство не може да се гарантира без контрол върху този нов фактор. В общи линии такъв контрол ще може да се установи по-лесно от изпълнителната отколкото от законодателната власт.

През периода между отпътуването на Александър и признаването на Фердинанд от Русия през 1896 г. силата на изпълнителната власт е нараснала невероятно, особено през годините, когато нещата се направляват от Стамболов било като регент, било през първите години на Фердинандовото царуване. Армията се държи под контрол, макар и със свирепи методи, а дресирането на електората е превърнато в неблаговидно, но съвършено изкуство. Сега общи избори се провеждат не за да дадат израз на обществените настроения и с това да определят лицето на правителството, а за да утвърдят на постовете им министри, вече избрани от изпълнителната власт.

Политическият пазарлък в управлението, „партизанството“, както го наричат в България, е мощно оръжие в ръцете на изпълнителната власт. Тази грозна болест, на която е податливо всяко прединдустриално общество с развита образователна система, се е вкоренила дълбоко в България към началото на деветдесетте години, когато производството на образовани личности за пръв път надхвърля броя на наличните доходоносни държавни служби. Безработното чиновничество дава подкрепата си на опозиционни групи, в отплата за което получава работни места, когато тези групи дойдат на власт и разчистят политическите назначения на предходното правителство. Стоиловото правителство например отстранява двадесет и един от двадесет и четирите околийски началници, петстотин кмета, както и седемдесет от общо осемдесет и четирите селски съдии и полицейски инспектори. Силата на изпълнителната власт се увеличава и от по-нататъшното разцепление на политическите партии. Либералният разкол от 1884 г. е по конституционни въпроси, но през по-късните години възникват и раздори по повод отношението към Русия, които засягат и консерваторите. Жителите на бивша Източна Румелия, поне до края на деветдесетте години, също съставят отделни фракции в съществуващите партии. Колкото по-многобройни са партиите и колкото по-слаба е вътрешната им дисциплина, толкова по-лесно е за изпълнителната власт да настройва една група срещу друга. По-нататъшното отслабване на партиите се дължи на липсата на действителни политически различия между тях. Разрешението на конституционния дебат в полза на изпълнителната власт, липсата засега на сериозни социални различия и установяването на княжеска власт над външните работи означава, че за партиите не остава много, за което да се борят, освен келепира от службата. Така партиите се превръщат малко или много в глутници ловни кучета, които си търсят господар и тяхното единство се дължи почти изключително на обвързването им с даден водач.

Властта, която князът упражнява върху тези водачи, се основава както на покровителство, така и на един обширен таен архив, в който старателно са записани техните прегрешения. Стамболов, а след него и Фердинанд също гледат да си осигурят контрол върху военното министерство, а Фердинанд държи в ръцете си министерството на външните работи благодарение на обширните си знания и семейните си връзки с европейските кралски дворове. Потрябва ли на княза да смени правителството, достатъчно е да нареди на единия или и на двамата зависими министри да си подадат оставката – после той ще реконструира кабинета по собствен вкус. На това се основава „личният режим“, който Фердинанд установява към края на века.

КРИЗИСНИ ГОДИНИ, 1900 – 1903 Г.

Признаването на Фердинанд дава възможност на Стоилов да съсредоточи усилията си върху модернизацията на България, но модернизацията няма да е процес, освободен от политически трудности.

След съединението през 1885 г. железопътните линии в бивша Източна Румелия са останали във владение и под разпореждане на фирмата, която ги е построила, Компанията на източните железници (КИЖ). Тази първоначално австрийска компания притежава почти всички линии в европейска Турция. За разлика от БДЖ КИЖ не съобразява таксите си за превоз с тези на сръбските и австрийските железници. Тарифата ѝ за зърно е два пъти по-висока от тарифите в други части на магистралата, а това представлява несправедливо бреме за износителите в Южна България по време, когато световните цени на зърното рязко спадат. Политиката на КИЖ понякога е неразумна и, което е по-важно, дискриминационна. Компанията разполага с концесия за пристанищни такси в Дедеагач (Александрополис) и затова прави всичко възможно да прекарва търговията през това пристанище вместо през Бургас, където няма концесии. Политиката на КИЖ отдавна предизвиква ненавист, но румелийското правителство не е дръзвало да засяга институция с толкова силна подкрепа в Европа – главният акционер на компанията през деветдесетте години вече е берлинската Дойче Банк. От 1887 до 1896 г. една администрация начело с непризнат княз е също в слаба позиция, особено след като в Германия започват да гледат на железниците в Европейска Турция като част от проектираната линия Берлин – Багдад. И все пак след 1896 г. около тази компания е трябвало да се направи нещо. Стоиловите опити за поощрение на българската промишленост включват преференциални такси за държавните железници при основния внос и за завършени продукти, но тези преференциални такси не се събират от КИЖ и по този начин кандидат-индустриалците от Южна България са поставени в по-неизгодно положение от тези на север. Оплакванията на юга прозвучават гръмко в Събранието и тъй като Стоиловото мнозинство в парламента зависи от гласовете на южнобългарските депутати, налага се да се вземат мерки.

Пред Стоилов се очертават три възможности. Той може да национализира КИЖ, да закупи правата ѝ на дейност или да построи алтернативна линия. Първият вариант е твърде опасен от дипломатическа гледна точка, а вторият е невъзможен, понеже Дойче Банк, омаяна от Багдад, не иска да продава. Затова през август 1896 г. Стоилов неохотно се съгласява да се построи тъй наречената успоредна ж. п. линия, която да дублира тази на КИЖ.

Решението е гибелно, а и неосъществимо. Правителството е вече в тежко финансово положение и е принудено да търси заем на европейския паричен пазар, но когато го осигурява, трябва, както Стоилов уведомява Събранието през декември 1898 г., да го насочи към предатиране на съществуващите заеми, закупуване правата за движение и оборудване на КИЖ в Южна България и за нови линии. Той въобще не отваря дума за успоредната железница независимо от вече изхарчените за нея пари. Обществената реакция е по-силна отколкото по какъвто и да било друг въпрос с изключение на Македония – стотици протестни събрания се провеждат из цялата страна, а галериите на Събранието са препълнени и в двата дни на оживени дебати. Правителството твърди, че в края на дебатите има мнозинство, но от дебатите и от петициите, внесени в Събранието, става известно, че мнозина правителствени депутати са преминали към опозицията. Дотолкова се е разклатила Стоиловата власт, че той си подава оставката. Но вече нищо не помага, тъй като германският дипломатически натиск принуждава султана да минира проекта за заем, като откаже да разреши продажбата на КИЖ в Румелия. Правителството на Стоилов е провалено от външни фактори, над които нямат власт нито то, нито князът.

Предстоят още по-лоши времена. През март 1899 г. новото правителство е принудено да приеме споразумение с КИЖ, с което София обещава да не строи никакви железници, които биха конкурирали линиите на компанията и да предаде Ямболско–Бургаската линия на КИЖ в очевидно нарушение на железопътния акт от 1884 г. Единствената трошица утешение е съгласието на компанията да въведе преференциални такси за българските индустриалци. Веднага след това във Виена се отпуща заем, който да замести онзи, изгубен с пропадането на проекта от 1898 г. До октомври 1899 г. се тегли още един външен заем, този път в Париж. Той бележи началото на над десетгодишно френско надмощие във външното финансиране на България. Това е и първият случай, при който кредиторите настояват определени постъпления да се заделят за обслужване на заема, като въпросните постъпления са тези от *бандерола*, данък върху обработения тютюн. Финансова сигурност може да се обезпечи само ако се пожертвува част от националния суверенитет.

Заемът, за двадесет и шест милиона франка, не е нищо повече от временна мярка, но преди отново да прибегне до заем от чужбина, правителството потърсва допълнителни източници на вътрешни постъпления. Берлинският договор е забранил по-нататъшни увеличения на митата, облагането на зараждащата се манифактурна индустрия е неосъществимо, а разширяването на обсега на данъка занятие е политически опасно, тъй като ще разгневи чиновничеството. Остава само земята. Част от Стоиловата програма за модернизация се е състояла в заменянето на десятъка с поземлен данък през 1894 г. – реформа, подсказана и от продължаващия спад на световните цени на зърното, защото правителството не желае бюджетът му да зависи от продажбата на една стока, чиято стойност непрекъснато се снижава. Към края на десетилетието цените на зърното най-сетне започват да се покачват и продажбата му отново носи печалба. На 29 октомври / 10 ноември 1899 г. е огласено, че за периода 1900 – 1904 г. поземленият данък ще отпадне и ще се замени с десятък в натура. Правителството се е намесило, за да сложи ръка на голяма част от зърното точно когато растящите цени на това зърно най-после са дали на селския производител надежда за по-добра възвращаемост от реколтата му. Най-силно е засегната североизточната част на страната, където се залага много на зърнопроизводството. И тъкмо тук недоволството, предизвикано от съобщението за десятъка, е най-бурно.

Селска България отдавна върви към кризата, в която я хвърля ноемврийското съобщение. Имало е поредица от неурожайни години, допълнително утежнени от филоксерата и чумата по рогатия добитък. Не по-малко сериозен е и проблемът с дълговете. След Освобождението с преселването на мюсюлмани от България в Османската империя за покупка се освобождават големи площи земя. При липса на банки, които да предложат заеми, купувачите на земя и на сечива за нейната обработка трябва да разчитат за кредити на частния заемодател. Високите лихвени проценти и спадащите печалби от земята са принудили много селяни да взимат нови заеми, за да изплащат първоначалните, и към края на деветдесетте години стотици села попадат в ръцете на лихваря. В добавка към увеличаващата се задлъжнялост селянинът трябва да се справя и с едно данъчно бреме, което през годините 1887 – 1897 почти се е удвоило. Селянинът чувства, че е обложен с много по-тежки данъци от гражданина, който освен това е облагодетелстван от много по-добрите условия за образование, здравеопазване, пощенски и други услуги. Така селянинът започва да стаява все по-дълбока ненавист към града. Тази ненавист се усилва от съзнанието, че много интелигентни и образовани селяни не се връщат на село като учители или селскостопански специалисти, а остават в градовете, за да заемат доходни постове в бюрократичната система. Партизанството разбива стария съюз между селянин и интелектуалец и националната традиция на селска България се бунтува срещу извращаването ѝ от националната държава.

Даже преди съобщението за десятъка на североизток са образувани множество земеделски сдружения. Водеща роля в това движение играе тройката Янко Забунов, редакторът на „Земеделска защита“, Цанко Бакалов, известен под псевдонима Церковски, който сега съчинява страстния памфлет „Призив към българските селяни“, и Димитър Драгиев, обнародвал не по-малко въздействуващия трактат „Трябва ли земеделците да плащат десятъка?“. В края на декември земеделското движение свиква в Плевен конгрес, на който се ражда Българският земеделски съюз. Неговата цел е „умственото и нравственото повдигане на земеделеца и подобрение на земеделието и клоновете му“. За момента съюзът отказва да действа по какъвто и да било начин като политическа партия или претендент за правителство. Той е обществено движение, което става все по-популярно. Но самото му съществуване и енергичното му противопоставяне на десятъка, което е и главната причина за неговата популярност, е от голямо политическо значение и само няколко месеца по-късно Стоилов признава, че Съюзът е действителният представител на селските интереси и най-значителната политическа сила в страната. Неговото противопоставяне на десятъка довежда и до конфронтация с правителството, макар че той прави всичко възможно да се придържа към законността, не на последно място защото знае, че властта ще използва и най-малкото нарушение като претекст за бързи и сурови репресивни действия. Такива действия така или иначе се предприемат и през пролетта на 1900 г., когато с протестиращите в Тръстеник и Дуранкулак в Добруджа се сблъскват войски, последиците са фатални. Инциденти от този род само усилват вълненията, които са заливали Северна България през цялото лято. Вторият конгрес на Съюза, проведен в София през декември, показва, че движението е национално и че важна роля в него играят учителите и свещениците: възражда се националното единение на селянина и интелигенцията.

Напорът на селската съпротива срещу десятъка разрушава доверието в правителството и през декември 1900 г. то подава оставка. Състоялите се през февруари 1901 г. избори са сравнително непритеснени от правителствена намеса, за което свидетелства изпращането в парламента на двадесет и трима поддръжници на земеделското движение и осем социалисти. Традиционните партии в Събранието са представени горе-долу по равно. Сформира се коалиционен кабинет на прогресивните либерали (цанковисти) начело със Стоян Данев и демократите, все още ръководени от Каравелов. Последният става министър-председател, а Данев – министър на външните работи. Това е един от малкото случаи в новата история на България, когато сформирането на ново правителство е следствие, а не причина за общи избори.

Новото правителство отменя десятъка, постъпленията от който и без това са незадоволителни. Това успокоява политическата атмосфера, но не допринася с нищо за подобряване на националните финанси. За Каравелов няма друг избор, освен да тръгне да търси нов заем. В Париж Банк дьо Пари е Пеи Ба (Париба) е готова да отпусне сто и петдесет милиона франка, но поисква като гаранция постъпленията от бандерола и мюрюрието, данък върху суровия тютюн. Тя настоява и да се въведе правителствен монопол върху производството и продажбата на тютюна, както и да бъде сезирана винаги когато се обсъждат важни промени в българското финансово състояние. Към средата на 1901 г. финансите на България са в такова отчаяно положение, че Каравелов е принуден да приеме тези неблагоприятни условия, но не успява да убеди Събранието да направи същото и през декември парламентът отхвърля заема. Каравелов си подава оставката и през януари 1902 г. предава премиерството на Данев. През март 1902 г. Данев отива в Петербург да търси по-добри договорни условия. Не ги намира. Заемът, който договаря с Париба и руските банкери и който Събранието приема през юли, съдържа не само неблагоприятните условия, предложени на Каравелов, но и нови такива, отнасящи се до Македония. Те са жесток удар върху българските интереси по македонския въпрос – въпрос, който от средата на деветдесетте години се е състезавал с финансите и социалните вълнения за вниманието на българската политическа общественост.

От 1894 до 1896 г., когато Османската империя е очевидно пред рухване, а Стоилов все още трябва да укрепва обществената опора за своето правителство, министър-председателят е освободил и насърчил македонските дейци, тикнати в затвора от Стамболов. През декември 1895 г. мнозина от тях се събират, за да образуват Върховния македоно-одрински комитет, който бързо става важно лоби в българската политика. В отговор на неговите настоявания Стоилов оказва натиск върху Портата за реформи и не попречва на преминаването в Македония на четите, една от които начело с Борис Сарафов завзема за два дни град Мелник. През 1896 г. по дипломатически път от Цариград се изтръгват обещания, че в цялата Османска империя ще се проведат реформи, но от тези обещания не излиза нищо, понеже те са дадени само под натиска на събитията в Армения и Крит.

На следващата година, когато османската армия бие гърците в Тесалия, положението се променя коренно. Болният сякаш оздравява. Успокоена, че няма изгледи Близкият Изток да изпадне в анархия, Русия насочва вниманието си към Тихия океан и стига до съглашение с Австро-Унгария за „замразяване“ на Балканите. Без подкрепата на една от тези две сили никоя балканска държава не може да се надява на значителен напредък в претенциите ѝ спрямо Европейска Турция и тъй като отношенията на България с католическа Виена не са добри още от покръстването на Борис, помощ може да се очаква единствено от Петербург. Без надежда за подкрепа от великите сили Стоилов е принуден да се върне към стамболовисткия курс на търсене на отстъпки от Портата, но той е твърде слаб у дома си, за да може да да изпълни и необходимото условие за такива отстъпки – строгия контрол над македонските екстремисти.

През 1897 г. става още по-трудно. След турско-гръцката война Портата започва да фаворизира елинистката кауза в Македония, тъй като Гърция, която сега е най-слабата от потенциалните държави наследници, би представлявала по-малка опасност от България или Сърбия. Още по-сериозно е възникването на местно македонско движение извън контрола на правителството в София – на сцената се е появила ВМОРО, Вътрешната македоно-одринска революционна организация. ВМОРО, макар и да не е известна под това име до 1906 г., е основана през 1893 г. и целта ѝ е автономна Македония, която впоследствие може да стане неделима част от една Балканска федерация. ВМОРО няма да има никакво отношение към концепцията на Върховния комитет за автономията като прелюдия към интегриране в България, както е станало с Румелия. Различия има и в стратегиите. ВМОРО отчита културната близост между българските и македонските славяни, но не ламти за включване във Фердинандовата държава. Вместо това тя иска да подготви масово въстание в Македония и затова не одобрява набезите на четите, които се направляват от София и чието присъствие изостря турската бдителност и така затруднява подготовката на населението за революция. Освен това ВМОРО подозира, че Фердинанд се опитва да използва македонския въпрос за собствените си политически цели. Ако Македония трябва да се бие, казва ВМОРО, това трябва да стане, когато е угодно на македонския народ, а не на българското правителство и неговата марионетка, Върховния комитет. През 1898 г. ВМОРО решава да използва инфилтрацията за постигане на контрол върху Върховния комитет и до 1900 г. успешно е проникнала в софийската организация, която сега се ръководи от Сарафов, поддръжник на ВМОРО. Заети с финансовите и социалните си проблеми, министрите на Фердинанд вече са изгубили контрол над македонското движение.

Действителната опасност в това развитие е, че по всеобщо мнение македонските бунтовници се ръководят от Фердинанд, така че той и неговото правителство се смятат отговорни за всяко събитие в тази размирна земя. В случай на сериозни безредици ще се вини България, а това ще затрудни усилията ѝ да намери заеми и може дори да накара руснаците да сложат всичките си балкански яйца в сръбската кошница. В стремежа си да смекчи натиска от Петербург през април 1901 г. българското правителство първо забранява на действащите офицери да членуват в македонски организации, а след това арестува Сарафов. Въпреки че той скоро е оправдан от съда, правителството успява да възвърне контрола си над Върховния комитет. Хранят се надежди, че тези отстъпки ще подобрят европейското и най-вече руското отношение. Междувременно на върховистки чети се позволява да навлизат в Македония и така напрежението расте не на последно място поради съперничеството между двете бунтовнически организации.

Когато през март 1902 г. Данев отива в Петербург да преговаря за заем, българите плащат скъпо за хитруването на Фердинанд. Руснаците настояват не само да се предприемат ефективни мерки за прекратяване на дейността на комитаджиите, но и българите да се съгласят с назначаването на сръбския духовник Фирмилиан на жизнено важния пост митрополит на Скопската епархия. В споразумението от 1902 г. има и редица други клаузи, включително военен съюз, който така и не се осъществява, но назначаването на Фирмилиан, срещу което българите са се противопоставяли още от 1897 г., е съкрушителен удар за българските интереси в Северна Македония. Друго руско условие за заема е да се вземат мерки за възпиране на македонците в княжеството и затова Данев забранява продажбата на оръжие, уволнява редица офицери, известни с участието си в македонското движение, изгонва някои дейци от България и изземва оръжията и муницииите, държани от частни лица.

Условията, които Данев е принуден да подпише в Петербург, са унизителни и го лишават от доверие у дома. Но засега не му е дошло време да се оттегли, тъй като Фердинанд има още една задача за дискредитирания си министър-председател. На 23 септември/6 октомври 1902 г. българите честват двадесет и петата годишнина от битката за Шипченския проход и в тази свръхнаситена атмосфера Върховният комитет решава да предприеме масирано нахлуване в Македония с цел да предизвика народно въстание с център гр. Горна Джумая (Благоевград) в долината на Струма. Местните жители не проявяват голямо желание да се присъединят към комитаджиите, но турците не им спестяват репресиите.

Горноджумайското „въстание“ не остава без въздействие извън Струмската долина. В Петербург и Виена гледат на него като на знак за трескавото състояние на Македония и руските и австроунгарски дипломати започват сериозно да се замислят как да стабилизират региона. Преди да се реши този въпрос, руският външен министър граф Ламздорф побързва към Белград и София, за да им прочете дипломатическото си конско евангелие. Той съвсем недвусмислено настоява за незабавно прекратяване на всички връзки между правителствата и армиите на двете балкански държави и размирниците, които искат да съборят османското владичество в Македония. Сърбите веднага се съгласяват и след това българите не посмяват да останат единствените, които не зачитат царя и външния му министър. През февруари Данев нарежда да се разпуснат македонските организации в България и да се задържат ръководните им дейци. След тридневни разисквания Събранието се съгласява. Наскоро след това руснаците и австрийците обявяват подробен план за реформиране на македонските вилаети.

Положението на Данев отдавна вече е почти неудържимо и сега, когато е осигурил заема и прекъснал връзките с комитаджиите, не остава какво повече да прави. След няколко грозни скандали и разправии с княза той си подава оставката и е заместен от правителство начело с безпартийния генерал Петров и твърдия водач на стамболовистката партия Димитър Петков като министър на вътрешните работи и доминираща личност в правителството.

ОТ ИЛИНДЕНСКО-ПРЕОБРАЖЕНСКОТО ВЪСТАНИЕ ДО ОБЯВЯВАНЕТО НА НЕЗАВИСИМОСТТА, 1903 – 1908 Г.

Разпускането на македонските комитети в България не оказва особено въздействие върху самата Македония. Тук ВМОРО е изправена пред сериозни трудности. Тя е разтревожена от събитията в Горна Джумая и се бои, че върховистката тактика на нахлуването може да се повтори, защото водачите на ВМОРО съвсем не са убедени, че официалното разтурване на Върховния комитет означава край на съществуването му. През януари 1903 г. Солунският конгрес на ВМОРО решава да организира свое собствено въстание през идващото лято, макар в идеален план да би желал да има повече време за подготовка на този масов бунт. ВМОРО бърза поради опасения, че ако не действа бързо, може да изгуби контрол върху събитията в Македония – опасения, потвърдени през ранните месеци на 1903 г. Австро-руският план за реформа крие опасността, че ако успее, македонският народ като цяло вече няма да чувства достатъчно предизвикателство, за да въстане – дипломацията може да лиши ВМОРО от необходимата ѝ революционна ситуация. Също през април 1903 г. една поредица от анархистически атентати в Солун и около него показват, че в Македония има сили като върховистите, които биха могли да предизвикат османски репресии или намеса на великите сили, като и едното и другото биха направили дейността на ВМОРО много трудна, ако не и невъзможна.

Въстанието на ВМОРО избухва на 2 / 15 август, деня на св. Илия, или Илинден. Няколко дни по-късно, на празника Преображение, започва въстание и в Одринския вилает. В Македония независимо управление се установява в Крушево, а в Тракия – в Странджа, но въпреки грижливата организация на въстанието и, общо взето, възторжения отклик на населението бунтът е обречен. В случаен сблъсък с турска войска през май ВМОРО е изгубила най-талантливия си водач, Гоце Делчев, но дори той да беше оживял, без външна помощ бунтът нямаше да успее. Правителството на Петров – Петков отказва да изпрати войски. Ако го стори, ще обезпокои останалите балкански държави и ще разгневи извънредно много Австро-Унгария и Русия, а след поражението, което гърците са преживели през 1897 г., българите не биха искали да воюват сами срещу Османската империя. Към края на октомври бунтът е потушен. В самата Македония голям брой екзархийски свещеници и учители са арестувани и депортирани в Мала Азия – турците познават силата на селско-интелигентския съюз. Разрушени са екзархийски села, добитъкът им е заграбен и реколтата – изгорена. Много от съкрушените им жители се изселват в България или в Новия свят, а останалите в повечето случаи могат да получат храна и подслон от елинистки или сръбски организации.

В международно отношение Илинденско-Преображенското въстание довежда до най-важния план за реформа, съчинен от европейската дипломация, когато австрийският и руският външен министър се споразумяват в мюрцщег да подкрепят предишния си проект, като изпратят инспектори в самата Македония. За нещастие Мюрцщегският план съдържа и изискването османските административни граници да се преначертаят, така че да осигурят възможно най-висока степен на етническа еднородност във всяка единица. Това само усилва решимостта на гърци, българи и сърби да установят културно господство върху колкото може по-обширна площ и по този начин изостря борбата между протагонистите на трите потенциални държави-наследници.

След неуспеха на Илинденско-Преображенското въстание българският или екзархийският елемент в Македония е рязко отслабен и правителството на Петров – Петков се опитва да поправи това чрез съглашение с Цариград, едно решение, което лесно би получило одобрението на стамболовисткото мнозинство в кабинета. Сериозните преговори стават възможни едва след като са се охладили страстите от късното лято на 1903 г., но до март 1904 г. е подписано споразумение, с което Портата обещава да осъществи мюрцщегските реформи, а и да амнистира всички задържани екзархийски свещеници и учители с изключение на уличените в саботаж. От Цариград идват и обещания за средства, които да подпомогнат преселването на бежанците и за вдигане на въведените през 1903 г. ограничения върху движението на български стоки. Българите от своя страна обещават да положат много по-големи усилия, за да попречат на комитаджиите да се прехвърлят в Македония и Тракия. Споразумението съдържа по-нататъшни клаузи за експулсиране, за уреждане на пощите и телеграфите и за откриване на български търговски представителства в по-важните македонски градове.

Правителството на Петров – Петков търси и съгласие със Сърбия. През март и април 1904 г. се подписва поредица военни договори, с които двете държави одобряват мюрцщегската програма, осъждат борбата между българските и сръбски симпатизанти в Македония, обещават съвместни действия за възпиране на всяка външна намеса в този район и поемат ангажимент за военна подкрепа в случай на нападение срещу другата страна. През лятото на 1905 г. към военните договори се добавят търговски спогодби, които трябва да доведат до митнически съюз между двете държави, но докато не се разреши македонският въпрос вероятността за действително сътрудничество между Белград и София е малка.

А той остава неразрешен. През 1904 и 1905 г. сръбски и български чети се сблъскват в района на Куманово, а през 1906 г. край Скопие между тях избухват свирепи сражения. Към 1907 г. сърбите вече разпростират влиянието си на юг чак до Ресен, област, която преди 1903 г. екзархистите са смятали за своя. Сблъсъците между екзархисти и елинисти са още по-сериозни. Първите гръцки чети са се появили в Централна Македония през 1904 г. Те получават значителна подкрепа от едно ново сдружение, създадено в Атина с тайната поддръжка на правителството. Българите са силно недоволни от факта, че сега гръцкото правителство може да следва политиката, която самите те водеха до решителната намеса на Ламздорф.

В самата България значението на македонския въпрос за вътрешната политика намалява. Стамболовисткото правителство е по-неотстъпчиво от непосредствените си предшественици, което уталожва пламенността на върховистите, но то пък няма толкова причини за дисциплиниране на другата македонска организация. Влиянието, което ВМОРО може да упражнява в княжеството след 1903 г., е сравнително малко, а силата ѝ в Македония спада. През 1903 г. организацията ѝ е разпокъсана, финансите ѝ са съсипани, а членският състав е пресъхнал и опитите тези загуби да се поправят със сила предизвикват негодувание сред изтощените екзархийски общности. След разгрома през 1903 г. обезсърчената ВМОРО е разединена както по отношение на тактиката, така и на крайните си цели, докато споровете ѝ с другите македонски организации стават все по-яростни и почести. Поредица от сензационни убийства в София през 1906 и 1907 г. предвещават злотворното въздействие, което вътрешномакедонските борби ще имат в България през по-нататъшните години. Тези публични прояви на разкол не са полезни за македонската кауза в България и към 1907 г. македонските списания започват да губят читателите си и македонските организации показват признаци на разпадане. През тази година от армията дезертират, за да се включат в четите, само трима старшини и тридесет войници – жалък брой в сравнение с няколко години по-рано.

През 1907 г. правителството на Петров – Петков, както ще видим, си има други грижи, но не може напълно да се дезинтересира от Македония. То настоява, че възвръщането на изгубените територии от Сан Стефано е свещена национална цел и като такава не може да бъде оставена на дезорганизирани и неблагонадеждни авантюристи. Една толкова важна задача може да бъде поверена единствено на националната армия, която ще успее само ако бъде подкрепена с всички ресурси на една модерна държава. Затова защищаваната от правителството стратегията е да се изчака подобряване на дипломатическата ситуация и отменяне на австро-руското вето върху всякаква промяна на Балканите, а този период на изчакване да се използва за модернизиране на държавата и за осигуряването ѝ с армия, способна да отговори на изискванията, които някой ден ще бъдат поставени пред нея.

Тази привидна вяра в бъдещето обаче не може да прикрие факта, че в близкото минало българската кауза в Македония е понесла съкрушителни удари. Назначението на Фирмилиан е наложило сръбското влияние в Северна Македония, а разгромът на Илинденско-Преображенското въстание сериозно е отслабил екзархийската организация в Македония и Тракия.

ГРАДСКИ БРОЖЕНИЯ, 1903 – 1908 Г.

Между 1903 и 1908 г. България преживява първите си сериозни градски брожения. В разгара на Илинденското въстание българският министър на вътрешните работи е казал, че е трябвало да избира между война в подкрепа на въстанието и революция у дома. Въпреки че се забелязва известно вълнение около нежеланието на правителството да подкрепи въстанието, то е лесно овладяно. През 1905 и 1906 г. гневът, предизвикан от елинистката дейност в Македония, е използван като оправдание за редица нападения на гръцки църкви и манастири, между които и един особено сериозен инцидент в Анхиало (Поморие) през лятото на 1906 г. Безредиците през 1906 г. са започнали с протести срещу пристигането в България на Неофит, новоназначения епископ на патриархистката енория във Варна, и за няколко седмици цялата страна с изключение на столицата е обхваната от нападения срещу гръцки имоти, а в някои случаи и срещу самите гърци. Размерът на безредиците принуждава Петров да напусне поста си. На негово място идва Петков, стамболовисткият партиен водач.

Антигръцките метежи са предшествани от други вълнения. Политическата атмосфера е изострена още през 1905 г. от нападки срещу министри за корупцията им и срещу Фердинанд за продължителните му отсъствия от страната. Трескавостта на обществените настроения е отчасти реакция на събития в Русия. През 1904 г. цяла България е изразила ясно симпатията си към руското военно усилие в Япония, но през 1905 г. градската беднота и част от интелигенцията проявяват също така очевидна солидарност с онези хора в Русия, които протестират срещу царския режим. Нещо повече, забелязват се признаци, че мнозина българи не само са склонни да симпатизират, но и да подражават на руските революционери. През януари 1905 г. е наложена забрана върлху политическата активност на студентите и демонстрациите срещу това нареждане довеждат до затваряне на Университета от април до откриването на следващата учебна година през есента. Рано през 1905 г. се засилва и брожението в промишлеността: стачкуват словослагателите от държавната печатница в София, текстилните работници в Сливен и миньорите от държавните рудници в Перник.

Реалният ефект на тези стачки е незначителен, но те се оказват симптоматични за едно недоволство, което ще достигне връхната си точка при първия голям сблъсък между държавата и организираната работна сила. Агитация за по-високо заплащане и по-добри трудови условия е започнала през 1906 г. сред нисшето чиновничество извън политическата сфера и правителството е реагирало с типична стамболовистка суровост. На демонстрантите са наложени тежки глоби, а кандидат-стачниците са заплашени със загубване на пенсионните си права. Железничарите, които като работещи в държавно предприятие са държавни служители, не се поддават на заплахата и в края на годината се оттеглят от работа. Правителството мобилизира всички железничари на наборна възраст и прибягва до армейските железничарски батальони за поддържането на елементарно, макар и нередовно обслужване. Четири дни след започването на железничарската стачка, на 3 / 16 януари 1907 г., когато Фердинанд открива новопостроения Народен театър, промишленото и политическото недоволство се сливат. При пристигането си в сградата князът е освиркан, а тълпа стачници и студенти замерят антуража му със снежни топки и ледени парчета. Инцидентът е грозен, а реакцията – чудовищна: Университетът е затворен за шест месеца и целият преподавателски състав е уволнен.

За железничарската стачка не може да има такова бързо и драконовско решение. Разстроен от атаката в театъра, а още повече от смъртта на майка си, Фердинанд е готов на компромис и е насърчен за това от търговците в страната. Железничарите също са готови за споразумение. Оставени цял месец без надници и покрусени от смъртта на един от водачите си, през февруари те се връщат на работа срещу слабо повишение на заплащането и обещание да няма уволнения.

Това не е краят на насилието, прекосило българската политическа сцена през 1906 – 1907 г., тъй като на 27 февруари / 11 март Петков е убит в акт на лично отмъщение. Изгубил ръката си в борбата за освобождение, Петков има двама синове, един от които ще загине от ръката на македонски терористи през 1924 г., а другият ще увисне на комунистическото бесило. През 1907 г. министър-председателското място на Петков е заето от Петър Гудев, който остава на този пост почти година и не е запомнен почти с нищо друго освен с прилежанието и умението, с които натрупва огромно лично състояние за сметка на обществото.

През януари 1908 г. Фердинанд назначава за министър-председател Александър Малинов, който след смъртта на Каравелов през 1903 г. е станал лидер на Демократическата партия. Малинов провежда поредица от малки реформи, които включват възстановяване на уволнените университетски преподаватели, смекчаване на наложените от стамболовистите сурови закони за печата и въвеждане на пропорционално представителство в местните избори и за парламентарните райони в Търновско и Пловдивско. През 1912 г. новото правителство разпростира този принцип върху цялата страна.

Най-голямото постижение на Малинов обаче е обявяването на пълната независимост на България. Васалният статут, наложен на страната от Берлинския договор, първоначално е бил голяма пречка при такива въпроси като тарифите и ползването на капитулациите от чужди граждани, но към първото десетилетие на XX век тези пречки до голяма степен са преодолени или просто се пренебрегват. Възраждането на османското самочувствие, последвало младотурския бунт от 1908 г., наново събужда българските безпокойства, тъй като новото правителство в Цариград започва да говори за възстановяване на османското управление над всички територии, където султанът има формална власт. Те включват както окупираната от австрийците през 1878 г. Босна и Херцеговина, така и Източна Румелия. България за първи път изпада в неловко положение, когато един неин представител в Цариград е третиран като равен не на другите чуждестранни представители, а на управителите на османските вилаети. На този инцидент не се обръща голямо внимание, но броени дни по-късно той е последван от друг, по-сериозен, когато една стачка с център в Цариград парализира мрежата на КИЖ. Българите са разярени, че в такъв напрегнат момент на Балканите половината от железопътната им мрежа е извадена от строя поради стачка в чужда страна. Те са още повече разтревожени, когато османски служители се появяват на границата с намерение да преминат в Южна България, за да преговарят със стачниците. За да сложи край на всякаква възможност за възстановяване на османското владичество в Южна България по този начин, на 6 / 19 септември България национализира линиите на КИЖ на българска територия. Стъпката е дръзка и Фердинанд, както обикновено, я предприема с неохота, но след като Берлинският договор е веднъж оспорен по този въпрос, не би било разумно да се спре дотук и да не се обяви пълна национална независимост, толкова повече, че за това начинание е получена австрийската благословия. На 22 септември / 5 октомври пълната българска независимост е обявена и Фердинанд приема титлата цар. На следващия ден Австро-Унгария анексира Босна и Херцеговина.

Българският акт е остро заклеймен от международната общност и не е популярен сред цялото население вътре в страната. Македонското лоби не е доволно от това, че пълната независимост е обявена преди завръщането на неговата земя в териториалната цялост на България, а критиците на Фердинанд негодуват, защото според тях промяната на титлата е свързала монархията с нещо, което би трябвало да бъде чисто национална победа. Чуждестранните съмнения са уталожени от руската дипломация, която успява да постигне поредица финансови споразумения, запазващи османското достойнство, без да лиши българите от действителните им придобивки. Вътре в страната обаче критиките спрямо Фердинанд се усилват, като Стоиловата Народна партия, сега под ръководството на Гешов, е на преден план в тези атаки срещу „личния режим“.

Критиката на Фердинанд е най-силно изразена на Великото народно събрание, свикано в Търново през лятото на 1911 г., наскоро след оставката на Малинов. Събранието има сигурно мнозинство в полза на новото правителство начело с Иван Е. Гешов, но в него влизат и петдесет опозиционери, повечето от които са земеделци. Техният водач Александър Стамболийски организира пламенна демонстрация срещу Фердинанд по време на встъпителното му слово, но при солидното правителствено мнозинство няма никакво съмнение, че парламентът ще се съгласи титлата на Фердинанд вече да бъде „Цар на българите“, формула, която се опитва да успокои македонското лоби. От другите конституционни поправки, приети в Търново, най-важната е оная, която постановява, че царят и Министерският съвет трябва да имат правото да преговарят с чужди държави и са длъжни само да уведомяват Събранието за съдържанието на договорите, ако интересите на страната позволяват това. Като се има предвид господството на министрите по въпросите на външната политика, царят сега има по същество пълна свобода да обвързва страната с международни съглашения.

Търновското Велико народно събрание показва, че дори един кабинет, доминиран от партия, която е остро критична спрямо личния режим, може да бъде купен с изгодите на службата. То прави възможна и тайната дипломация, която през следващите няколко години ще се окаже фатална, и пак то показва нарастващата мощ на земеделското движение.

РАЗВИТИЕТО НА ЗЕМЕДЕЛСКОТО И СОЦИАЛИСТИЧЕСКОТО ДВИЖЕНИЕ ПРЕДИ ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

На изборите през 1908 г. привържениците на Стамболийски са събрали над 100 000 гласа, или 11 % от всички подадени гласове, и са спечелили 23 места. Втората по численост неправителствена партия, Радославовите либерали, има 5 места и 46 000 гласа. Земеделците могат да станат главна политическа сила в страната, но тяхната еволюция след кризата през 1900 г. е неравна. През първите две години от съществуването си земеделското движение е заето с проблема, доколко да се обвърже с участие в партийно-политически дела. Фактът, че шестнадесет от избраните през 1901 г. двадесет и трима земеделци незабавно са съблазнени да се присъединят към съществуващи парламентарни партии, се използва от противниците на участието, за да се покаже безплодността на такова действие. Поддръжниците на участието настояват, че за да се избегнат такива злополуки, е необходима политическа програма. Побеждава втората фракция и през октомври 1901 г. III конгрес на Съюза решава да влезе изцяло в изборната политика и да се обърне с лице към народа въобще, а не само към селячеството. В съответствие с това названието на организацията е променено на Български земеделски народен съюз (БЗНС). След тази промяна успехът изменя на земеделците. Реколтите се подобряват, повишава се жизненият стандарт на селото, а от 1903 г. стамболовисткият режим разстройва всяка опозиционна дейност както на старите, така и на новите партии.

Съживяването на БЗНС, отразено в изборите през 1908 г., не е само резултат от вдигането на стамболовистките ограничения. Реколтата през 1907 г. е била бедна, но селските настроения са съживени и от разпространението на кооперативното движение, което разбива силата на лихваря и с което БЗНС е тясно свързан. Земеделците са подпомогнати и от някои реформи в партийната структура, от въздействието на селските вълнения в Русия, а още повече в Румъния през 1907 г., но най-вече от възхода на Александър Стамболийски.

През 1906 г. Стамболийски е назначен за редактор на партийния вестник „Земеделско знаме“ и започва да го използва, за да възпламени движението със собствения си ентусиазъм и идеи. Основната му насока е справедливост и равенство за всички. Втората цел означава ликвидиране на излишъка, така че никой да не притежава прекалено много или пък да остане с прекалено малка собственост – предпоставка, която води до призив за конфискация на земя отония, които имат твърде много, и преразпределението ѝ сред нуждаещите се. Земя трябва да се отнема както от индивидуални собственици, така и от институции като църквата. Стамболийски вярва, че човешката природа има две страни – индивидуална и комунална, като първата изисква частна собственост, а втората се развива с усложняването на социалните и икономически отношения. Това противоречи на марксическото разбиране, че икономическото развитие води до опростяване на обществените отношения. Стамболийски отхвърля и марксическото учение за класите. Той дели обществото не на антагонистични класи, а на съсловия, чиито членове имат еднакви икономически функции, но могат да имат различен социален произход, така че един дребен селянин ще бъде член на същото съсловие, както и едрия земевладелец. Стамболийски определя съсловията като земеделско, занаятчийско, наемноработническо, индустриално, търговско и бюрократическо. Най-важното е първото, тъй като разнообразният живот на селянина осигурява най-висока степен на самоосъществяване. Градският живот и свързаната с него промишленост и разделение на труда, обратно, осуетяват стремежа на човека към самоосъществяване, като го принуждават да се съсредоточава върху ограничен брой дейности. По тази причина Стамболийски се отнася към града с презрение. Още по-ниско е мнението му за съвременната държава, чийто цялостен механизъм той счита за ненужно бреме върху селянина и еснафа. Особено силно е презрението му към непроизводителните държавни институции като чиновничеството, правораздаването, църквата (поне висшето духовенство), монархията и армията. Стамболийски не проповядва открито републиканство, тъй като това би изложило движението на ненужни гонения, но той атакува армията, като настоява, че нейното намаление или отменяне би свидетелствало за добрите намерения на България във външните работи и би улеснило придвижването към балканската селска федерация, която е крайната цел на земеделската външна политика.

Въпреки че БЗНС не успява да спечели повече от 15% от гласовете при които и да са избори преди Първата световна война, той се радва на широка подкрепа сред независимите собственици, които представляват огромното мнозинство от българското селско население. Земеделската кауза, както може да се очаква, има по-малко въздействие в градовете, където градската беднота се обръща към социализма. През 1885 г. един македонец, Димитър Благоев, свързан с руските марксисти, започва да издава „Съвременний показател“, в който се разясняват социалистическите идеи, и през следващите няколко години Енгелс е преведен на български от Кръстьо Раковски. През 1891 г. група социалистически дейци се срещат на Бузлуджа в Стара планина и основават Българската работническа социалдемократическа партия, която през 1893 г. приема програма по образеца на Ерфуртската програма на германската партия. На общите избори през 1894 г. БРСДП спечелва четири места, които през 1897 г. стават шест. Петима от избраните през 1901 г. осем члена са дисквалифицирани, преди да могат да заемат местата си в Събранието.

Работната сила в България, включително и тази в многобройните малки работилници, не е голяма и дори към 1910 г. не надхвърля 160 000 души. Но през първите години на този век нейният възрастов профил издава висок процент млади хора, които в най-близко бъдеще ще се женят и ще отглеждат семейства. Те ще почувстват покачването на жизнения минимум, който от 67,22 лв. месечно за семейство с двама възрастни и две деца през 1901 г. достига 86,47 лв. през 1907 г. През последната година средната заплата в промишлеността е 49,56 лева месечно. В добавка към жалките надници много работници трябва да понасят ужасяващи трудови и битови условия. Протестите срещу тези условия са чести. Първата стачка е организирана през 1893 г. от текстилците в Сливен, но и тя, а и многото по-сетнешни трудови акции постигат малко, тъй като засега профсъюзната организация, освен при учителите, е слаба. Повечето съюзи са все още местни, а не национални. Те са предимно цехови, а не промишлени организации – не съществува например съюз на металурзите, макар да има съюзи на леярите, рудокопачите и т. н. – и борбата трябва да се води за такива основни права като колективно вместо индивидуално договориране на заплатите. Преди всичко обаче съюзите са отслабени от разногласията в социалистическото движение, които през 1903 г. довеждат до разцепление.

Съюзът на българските социалисти никога не е бил здрав. През 1893 г. в самостоятелно цяло се отделя едно „икономическо“ крило и макар през 1894 г. да се стига до помирение, скоро се появяват нови различия. Отдясно Янко Сакъзов, редакторът на „Общо дело“, е готов да сътрудничи с левите парламентарни партии като например демократите. Той също е склонен да толерира дребната частна собственост и иска профсъюзите да са открити за всички независимо от политическите им тежнения. На „широките“ се противопоставят Благоев и „тесните“, които се придържат към чистите марксически учения, колкото и да са непригодни те за България през последното десетилетие на века. В „Ново време“ Благоев отхвърля всяко сътрудничество с буржоазните партии, колкото и да са радикални, призовава към конфискуване на цялата частна собственост, дори и тази на дребния селски собственик, който не ползва наемен труд, и изисква пълно подчиняване на профсъюзите пред политическите нужди на партията. Към 1903 г. идейните различия и личните сблъсъци вече стават неудържими и партията се разцепва. Същото става и с профсъюзното движение, като някои съюзи се свързват с широките в Свободен общ работнически синдикален съюз, а други се обявяват за доминирания от тесните Общ работнически синдикален съюз.

След 1903 г. както българското, така и световното социалистическо движение правят многобройни опити за преодоляване на омаломощаващите разногласия, но всичко пропада. Всъщност тенденцията на социалистическото движение е да следва разцепленческия пример на българските буржоазни партии. Но независимо от тези слабости в навечерието на балканските войни българското социалистическо движение е най-силното на Балканите.

ОТ ОБЯВЯВАНЕТО НА НЕЗАВИСИМОСТТА ДО ПЪРВАТА БАЛКАНСКА ВОЙНА, 1908 – 1912 Г.

Непосредственото начало на балканските войни може да се открие в младотурския преврат от 1908 г. Новият режим, вместо да стане, както мнозина са се надявали, стабилизиращ фактор, ще хвърли полуострова в нов и дълбок смут – младотурците още веднъж доказват, че жестоко са се лъгали онези, които са очаквали модернизацията да донесе стабилност. Опитите на новото правителство да наложи на Албания данъци и други ужасии на модерното управление подхранват духа на бунтарството сред един дотогава покорен народ. Това неочаквано развитие поражда опасност от намеса на великите сили, тъй като Австрия има договорни права, а Италия – претенции към Албания, и опасността става много по-голяма, когато италианците обявяват война на Османската империя, чиито притежания в Триполитания са решили да завземат. Прякото вмешателство на великите сили в европейските провинции на Османската империя би затръшнало вратите пред експанзията на балканските държави, които сега трябва да търсят средства за защита на своите интереси. Русия, чиято цел след анексията на Босна е да попречи на хабсбургското проникване на Балканите, настоява, че това може да се постигне най-добре чрез сърбо-български съюз.

Но докато Малинов е все още на власт, не може да има голям напредък в тази насока, тъй като той е също толкова подозрителен към сърбите, колкото и те към него. Положението се променя след замяната му с Гешов през март 1911 г. Ненавистта на монарха към новия министър-председател е изключителна, дори като се има предвид огромната Фердинандова способност за омраза. Той очевидно е имал неотложни причини за това назначение. При положение че Гешовата партия е била в толкова рязка опозиция срещу вътрешната политика на Фердинанд, обяснение може да се търси само във външните работи. Тъй като първото искане на Гешов в този сектор е за сътрудничество с Русия, общото впечатление е, че България сега ще се стреми към съюза със Сърбия, за който настоява Петербург.

Това впечатление е погрешно. Вътре в страната върху Гешов се оказва значителен натиск да вземе мерки за облекчаване на страданията на македонските славяни, но първият му инстинкт е да не се обръща към Белград, особено след като назначаването на сръбски епископи в епархиите на Велес и Дебър е възмутило общественото мнение. Вместо това Гешов първо се отнася до Цариград с молба за провеждане на реформи в Македония и за силно желаната, но обречена на вечен неуспех железопътна връзка между София и Куманово. Едва когато тези усилия се оказват безплодни, Гешов започва сондажи в Белград. Те не са обещаващи, тъй като сърбите са за подялба на Македония, докато българите се придържат към искането за автономия, като все още се надяват, че Македония ще последва румелийския пример. В края на краищата Гешов е принуден да стане посговорчив поради слуховете за руско-турско сближаване и за съсредоточаване на турски войски в Тракия, но дори когато българите по принцип склонят за подялбата, остава проблемът за определяне сферите на интерес на двете държави. Това може да стане само след очертаване на „спорна зона“ в Централна Македония и след споразумение, че ако по-сетнешното обсъждане покаже невъзможност да се постигне единомислие за подялба на зоната, двете страни ще помолят царя за арбитраж. Този компромис разчиства пътя за подписването през февруари 1912 г. на сръбско-български договор, който заедно с тайните си военни приложения става първо звено от веригата двустранни съглашения, съставящи Балканския съюз. Към месец май продължаващите вълнения в Македония са довели до сключване на съглашение между България и Гърция. И договарящите страни са толкова нетърпеливи да постигнат съгласие, че дори не определят целите си в Македония. Съюзът се оформя докрай от едно споразумение между Гърция и Сърбия и устни съглашения с Черна гора.

Докато дипломатите съчиняват своите договори, общественото мнение в България става все по-войнствено. В добавка към продължаващия цикъл от насилие в Македония обществеността е развълнувана от развитията, които засягат екзархията. До 1908 г. всички екзархийски енории са формално на османска територия, но след обявяването на независимостта това вече не е така и Портата отказва да разреши на един от своите служители, екзарха, да следва указанията на синода на българската църква, който заседава в София, сега столица на една несъмнено чужда държава. Затова в Цариград се създава втори синод. Неизбежно е двата синода да се счепкат и русите приветстват тези разпри като още един аргумент за ограничаване на екзархията в българските територии и слагане край на схизмата на православната църква в Османската империя. Такова развитие би означавало бедствие за българите, главен проводник на чието влияние в Македония си остава българската църква. Стамболовистите и други опозиционни партии не изпущат случай да повдигнат този проблем на събрания и във вестникарски полемики и през август се свиква специална, но неокончателна конференция на представители на духовенството и миряните, която да разисква въпроса. През същия месец един бомбен атентат в македонското село Кочани довежда до сериозни предложения от Виена за обща децентрализация на македонското управление. Това би съответствало на отстъпките, дадени наскоро на бунтовните албанци, които събарят младотурското правителство. Но такива отстъпки, ако са подкрепени от великите сили, биха изключили намеса от страна на балканските държави, защото великите сили не биха позволили техният реформаторски план да се провали чрез намесата на по-малките държави. От друга страна, ако балканските държави не пристъпят към действие в скоро време, съществува също опасност инициативата да бъде взета от екстремистите. Страхът от независими начинания на комитаджиите е една от причините, поради които Гешов е подписал съюза със Сърбия, и този страх се чувства все тъй силно през лятото на 1912 г., когато балканските държави бързо се устремяват към война.

На 24 август/5 септември София става свидетел на масов провоенен митинг, два дни по-късно използван от Фердинанд и неговия кабинет, за да вземат решение за война. Няколко седмици са погълнати от преговори със сърбите по подробностите на онова, което ще се случи, ако Австро-Унгария предприеме наказателни действия срещу съюзниците. Междувременно, за да попречат на великите сили да се намесят, за да наложат реформи в Македония или да удържат въодушевлението на балканските правителства, на 17 / 30 септември черногорци обявяват война на Османската империя. На 4 / 17 октомври в конфликта се включват Сърбия, Гърция и България.

ГОДИНИ НА ВОЙНА, 1912 – 1918 Г.

Българската армия наброява 592 000 души плюс около 15 000 доброволци в Македоно-Одринското опълчение. Главната задача на армията е да се срещне с големите османски сили в Източна Тракия, въпреки че две дивизии са изпратени в Струмската долина да помагат на сърбите и да опитат да достигнат до Солун преди гърците. В Тракия българите надминават собствените си очаквания. В поредица от битки, достигнали връхната си точка в Люле Бургас и Бунар Хисар от 14 / 27 октомври до 20 октомври / 2 ноември, турците са разгромени и отблъснати назад към огромния си отбранителен комплекс, Чаталджанските линии, на около четиридесет километра от Цариград. Междувременно рилската дивизия е щурмувала по Струмската долина, за да достигне Солун един ден след гърците. Сега турците са готови да сключат примирие, но българите не са на едно мнение дали да приемат предложението, или да опитат да завладеят Цариград. Говори се, че царят, на когото се привижда триумфално влизане в града, вече си е купил одежди и каляски, подходящи за такъв забележителен случай, докато Гешов предвкусва големите възможности за сделка при преговорите за мир, които би му осигурила една временна окупация на Цариград. Военните не са толкова възторжени. Те познават здравината на Чаталджанските укрепления и се тревожат от признаците на умора в армията, постигнала толкова много за тъй кратко време. Но най-тревожно от всичко е надигането на холерна епидемия сред войниците. Надделяват обаче цивилните и на 4 / 17 ноември започва щурм на Чаталджанските позиции. Той претърпява неуспех и на 20 ноември / 3 декември е вече ред на българите да искат прекратяване на огъня. Дадено е съгласие и представители на воюващите страни се запътват към двореца „Сейнт Джеймс“ в Лондон, за да уговорят условията на мирния договор, след като им е казано от великите сили, че в резултат от това преначертаване на балканската карта трябва да възникне независима Албания. Създаването на тази нова държава ще донесе страхотни трудности, но първоначално главният проблем пред конференцията е неспособността на България и Турция да постигнат съгласие за съдбата на Одрин, една от малкото крепости, останали в османски ръце. На 21 януари / 3 февруари 1913 г. отново започват сражения. Сърбите изпращат войски и артилерия в помощ на българите, които използват и въздушни бомбардировки – първи европейски опит в този нов вид варварство. На 13 / 26 март Одрин се предава и на 1 / 14 април е подписано второ примирие. Сега боеве се водят само при обсадата на Шкодра в западната част на полуострова.

Българите не се интересуват от проблема за Шкодра, който ще изправи европейските велики сили на ръба на войната, но София е обезпокоена от румънското поведение. Румънците са последвали съвета на великите сили и са запазили неутралитет, но сега искат нови територии като награда за доброто си държание и като компенсация за експанзията на съседите им. Такава компенсация може да бъде дадена само за сметка на България и в края на краищата Гешов е принуден да се съгласи с изправяне на границата по линията от Силистра до Балчик. Тази териториална загуба на североизток изпълва българите с още по-голяма решителност да задържат частта от Македония, която им е отредена в сръбско-българския договор от 1912 г., и да си осигурят колкото може по-голям дял от спорната зона. Междувременно в Тракия и вече окупираните от България части на Македония е въведена българската система на местно управление, назначени са управители на новообразуваните области, проведено е преброяване на населението и са извършени поземлени реформи.

Конференцията в „Сейнт Джеймс“ завършва с подписване на Лондонския договор от 17 / 30 май 1913 г., но последвалият мир е крехък и нетраен. Договорът изисква съюзниците да си поделят териториите между Албания на запад и една линия от Енос на беломорския до Мидия на черноморския бряг. Задачата е неосъществима. Българските претенции за тези земи се основават върху договора със Сърбия от 1912 г. и върху пропорционалния принцип, според който наградите за съюзниците трябва да са правопропорционални на размера на техните военни усилия и жертви. Сърбите и гърците възразяват. Сърбите искат преразглеждане на договора от 1912 г., защото очакваната от тях експанзия на запад не се е осъществила поради създаването на Албания. На идеята за пропорционалност и сърби, и гърци противопоставят идеята за равновесие, настоявайки разделението на Европейска Турция да бъде извършено така, че да не позволи на нито една балканска държава да стане прекалено силна. Перспективите за мирно уреждане на тези спорове не стават по-добри от грозните караници относно количеството и резултатността на военната подкрепа, която съюзниците взаимно са си предоставяли. До края на май гърците и сърбите са подписали тайно споразумение да поделят Македония на запад от Вардар и да оставят съдбата на земите на изток от тази река да се определят въз основа на реалната окупация. Гешов предлага руски арбитраж, но сърбите отказват, като настояват първо да се опитат преки преговори с участието на гърците. Такива се провеждат и свършват с пълен провал. Отчаян, Гешов си подава оставката и е заместен от Данев. Решението на Гешов е предизвикано не само от неспособността му да се разбере с Никола Пашич, сръбския премиер, но и защото Фердинанд, без докрай да се е консултирал с министър-председателя, се е присъединил към все понарастващата фракция, която изисква военно решение на сегашните проблеми. Военната фракция включва повечето македонци, всички опозиционни партии без земеделци и социалисти и – най-важното – генералния щаб. Последният е загрижен за духа на войниците, които са очаквали, че след подписването на Лондонския договор ще бъде обявена демобилизация. Сега в бездействието си те започват да нервничат, още повече че наближава лято, а с него – и полската работа.

Сред войниците вече е имало немалко сериозни признаци на смут. Решителният момент настъпва, когато руският външен министър Сергей Сазонов извиква българския и сръбския министър-председател в Петербург. По същото време висшето командване настоява, ако до десет дни не влезе в бой, армията да бъде демобилизирана, което би оставило България без отбрана. Дори водещият русофил Данев сега е за война, тъй като знае, че Русия ще иска невъзможни отстъпки за Сърбия. Неговият отговор за Сазонов съдържа толкова много условия, че се превръща в ултиматум. Сазонов е разярен, но сега той има много по-малък контрол над събитията от когато и да било. На 16 / 29 юни генерал Михаил Савов повежда войските си в настъпление. Данев изгубва кураж и отменя заповедта, но нареждането му е анулирано от царя. Задето е дръзнал да се подчини на министър-председателя, Савов е отстранен от командването. При личния режим на Фердинанд няма място за висши офицери, които се подчиняват на когото и да е освен на царя. Първоначално армията, почти изцяло съсредоточена на западния фронт, постига успехи, но за две седмици румънците са провели мобилизация и са пресекли Дунав. Нищо не може да им попречи да влязат в София, а от юг турците са прекосили оголената граница и към средата на юли отново са в Одрин. Дори и на запад първоначалната инерция е изгубена. Данев се обръща към Русия, но в светлината на българското поведение в последно време и за самия него е ясно, че няма никаква надежда. На 4 / 17 юли той подава оставка, за да отстъпи мястото си на един кабинет от различни либерални фракции под министър-председателството на Васил Радославов.

Радославов бърза да сключи примирие и на 28 юли / 10 август подписва унизителния Букурещки договор. На 30 септември / 13 октомври Цариградският договор слага край на войната с Турция. Големите придобивки от първата Балканска война са изгубени и въпреки всички жертви България получава само Пиринска Македония до средата на Струмската долина, Кърджалийския район и част от Тракия, включваща крайбрежието около Дедеагач.

Някои са се надявали, че войната ще принуди гърците и сърбите да седнат на масата за преговори, но повечето са обръщали поглед назад към Сливница и Люле Бургас и са вярвали, че в една нова завоевателна война българската армия ще превъзхожда някогашните си съюзници. Най-умерените са се успокоявали с мисълта, че ако нещата тръгнат на зле, Русия няма да допусне пълно унижение на държавата, за чието създаване е направила толкова много. Това е илюзия. България е разбила Балканския съюз, най-сигурната руска защита срещу предполагаемия австроунгарски експанзионизъм; България е отказала да сътрудничи на руските усилия да се отцепи Румъния от тристранния съюз; и, най-сетне, Петербург не може да пренебрегне вероятността, ако постигне докрай целите си, България да стане прекалено силна, за да може Русия да остане спокойна. От друга страна, сръбските кроежи са съсредоточени върху западните Балкани и никога няма да станат пречка за дългосрочните руски планове, освен което Сърбия винаги ще е по-надеждна от България като партньор срещу Австро-Унгария.

Втората Балканска война, която е взела повече жертви от кампанията срещу Османската империя, довежда до второ разпокъсване на България, много по-пагубно от онова, договорено в Берлин през 1878 г. Новите владетели на откъснатите български земи не са политически слабите и културно-толерантните османлии, а агресивни националистически държави, недопускащи никакво подобие на системата на милета, в която могат да процъфтяват различни култури. В сръбска или гръцка Македония, където отчаяни екзархисти говорят пак за униатство, вече няма място за екзархията. През 1913 г. самият екзарх отива в София, където остава през останалите до смъртта му две години. Букурещкият договор поражда сред българите реваншистки настроения, и то не без основание, тъй като разправата със заварените в отчуждените сега територии хора, които показват признаци на свързаност с България или българската култура, е жестока. Това естествено усложнява отношенията с непосредствените съседи на България и излага гръцките общности в самата България на засилена враждебност. Икономически последиците от войната са разорителни, въпреки че най-голямата щета е нанесена от загубването на Добруджа през втората война. Железопътното и пристанищно строителство в Северна България след 1878 г. е било основано върху търговията със зърно през Варна, голяма част от която зависи от Добруджа, където се намират малкото търговски и модернизирани стопанства на страната. През 1913 г. Варна е лишена от своя хинтерланд и се озовава на няколко мили от една незащитена граница. България изгубва най-производителния си и доходен селскостопански район, докато областите, които придобива, са изостанали и неразвити. За да се получи някаква изгода от тези земи, трябва да се създаде нова инфраструктура, основана върху пристанище, което трябва да се построи в Порто Лагос – Дедеагач е негоден, тъй като водещата към него железопътна линия попада частично в османска територия.

Бедствието на втората Балканска война временно разклаща личния режим на Фердинанд. През ноември 1913 г. Радославов е принуден да отиде на избори, за да осигури надеждно Събрание, но изборите се провеждат не само на фона на озлоблението, причинено от войната, но и по системата на пропорционалното представителство. Правителствените партии набират само 97 депутати срещу 109 за опозиционните групи, между които 47 привърженици на БЗНС и 37 социалисти. Радославов прави опит да спечели земеделците на своя страна, но след като се проваля, отново отива на избори през април 1914 г. Този път той позволява на новите територии в Тракия и Пиринска Македония да участват, макар че още не са официално приети от Велико народно събрание и повечето от мюсюлманските им обитатели още не са български граждани. Мюсюлманите са също подложени на силен натиск от правителствени пропагандисти, докато поддръжниците на опозицията не се допускат да агитират по новите земи. Хитрината успява и новото Събрание дава на правителството работно мнозинство. Политическият цинизъм е удържал победа дори над пропорционалното представителство.

Първата грижа на Радославов след изборите е да намери заем, за да финансира неотдавнашните войни и развитието на новите територии. Традиционните опозиционни партии приемат необходимостта от заем, не на последно място и защото знаят, че ако не го направят, Радославов ще обяви нови избори, в които неутвърдените радикални партии могат да отбележат такъв напредък, че да докарат на власт земеделско или даже земеделско-социалистическо управление. Остава въпросът, откъде да се вземе заемът, въпрос, който през лятото на 1914 г. е неминуемо свързан с този за българското обвързване в конфликта между великите сили. Проблемът е решен от французите, които заявяват, че ако заемат пари, ще очакват в замяна едно правителство в София, което да е добре разположено към Антантата. Това също би могло да означава общи избори за Радославов, а неговата партия е традиционно проавстрийска и прогерманска. Затова през юли 1914 г. заемът е взет от Германия. Разискванията по договора в Събранието пораждат сцени на изключително безредие, като Радославов в един момент размахва револвер над главата си, и макар привържениците на правителството да твърдят, че явното гласуване е показало мнозинство в тяхна полза, с това не се съгласява никой от противниците им и почти никой от присъстващите неутрални наблюдатели.

За мнозина условията на договора са също толкова неприемливи, колкото и начинът на прилагането му. Заемът е за петстотин милиона златни лева при 5 % лихва за петдесет години. Той ще се гарантира с онези постъпления от вносни мита, от правителствения монопол върху продажбата на цигарените книжа и от печалбите от мюрюрието, бандерола и гербовия данък, които не са заделени за обслужване на съществуващите дългове. България се задължава да купува военни доставки от Австрия, да предостави контракта за строителството на железницата за Порто Лагос на германски консорциум и да даде на германска компания голям дял в стопанисването на държавните мини в Перник и Бобов дол. Първият транш на заема трябва да се плати в края на септември, освен ако междувременно не избухне европейска война – германците с право искат да предвардят вероятността техните пари да се използват за финансиране на кампании срещу самите тях.

Някои противници на заема твърдят, че неговото сключване нарушава „строгия и лоялен“ неутралитет, който правителството е обявило при избухването на Европейската война. Същевременно самото правителство е обявило извънредно положение, което увеличава възможностите му да контролира печата, парламента и публичните събрания. След напрегнатите усилия през 1912 и 1913 г. правителството не е подложено на натиск от силно провоенно лоби в страната, но България не може да избегне натиска и от двете страни на големия конфликт, бушуващ в Европа. Българската армия все още е значителна сила, а България заема стратегическа позиция на Балканите, разполагайки с пътищата за доставки за сръбските съюзници на Антантата и за Османската империя, която през октомври се е присъединила към Централните сили. Фердинанд и Радославов предпочитат да стоят настрана от войната колкото е възможно подълго, но междувременно сондират и двата лагера. Централните сили предлагат на България онези части от Македония, върху които има „исторически и етнически“ претенции, и, ако се включи във войната, всички допълнителни територии в Македония, които войските ѝ биха окупирали. Антантата е готова да позволи на България да вземе Тракия до линията Енос – Мидия, но българските придобивки в Македония ще зависят от това какво са готови да отстъпят сърбите. За Фердинанд и Радославов и двете предложения са непривлекателни, не на последно място затова, че засега не е ясно коя страна ще спечели. Развитието на войната ще изиграе решаваща роля за ориентацията на България.

В началото на 1915 г. военният баланс сякаш се накланя към Антантата. През март руснаците превземат Пшемисъл и през същия месец френски и британски сили са създали предмостие в Галиполи, откъдето изглеждат решени да заплашат Цариград и да открият пътищата за доставки на руси- те; а през май Италия се включва във войната на страната на Антантата. Малинов и неговата Демократическа партия и Генадиев, стамболовисткият лидер правят все по-големи усилия да накарат България да последва италианския пример, в отговор на което правителството затяга политическия си контрол, след като през март 1915 г. вече е представило указа за обществената предвидливост, който дава възможност за правителствен контрол върху обширни сектори от икономиката. На българския хоризонт отново се скупчват облаците на войната.

Преди да се вземат каквито и да било решения, в столиците на Антантата се провеждат допълнителни сондажи. Отново се предлага Тракия до линията Енос – Мидия, както и разширена зона в Македония, която би предала в българско владение Битоля, Охрид, Драма, Сяр и Кавала, но само след края на военните действия и само ако на Сърбия се даде достатъчна компенсация в Босна, а на Гърция – в Мала Азия. Обещава се и финансова помощ, както и подкрепа в преговорите с Румъния за Добруджа. Това предложение засяга и трите области, в които България има претенции: Тракия, Македония и Добруджа, но то е твърде мъгляво. Фердинанд иска разяснение.

Докато преговарят с Антантата, българите естествено поддържат връзка с Централните сили. До лятото на 1915 г. последните са готови да предложат много повече и наглед са в много по-силна военна позиция. Готви се масирана атака срещу Сърбия, френските и британските войски са приковани към гибелните си галиполски брегове, а могъщата руска армия е изтласкана от Лвов, Варшава, Вилнюс и Каунас – дори Петроград не изглежда сигурен. Отгоре на всичко германският дипломатически натиск в Цариград заставя турците да отпуснат на българите малка част от Тракия, включително и пълен контрол върху ж. п. линията до Дедеагач.

Това са условия, каквито Антантата никога не може да предложи. През втората половина на август и в началото на септември се уговарят последните подробности по присъединяването на България към Централните сили, докато австрийските и германски войски се струпват на австроунгарско-сръбския фронт. На 8 / 21 септември е мобилизирана българската армия и досегашният „строг и лоялен“ се сменя с „въоръжен неутралитет“. Десет дни по-късно Русия изисква да се сложи край на българските военолюбиви мерки. Вместо това на 28 септември / 11 октомври български войски се включват в нападението срещу Сърбия и на 7 / 20 октомври Русия обявява война на България. Няколко дни след това тя е последвана и от Великобритания и Франция.

Позицията на Антантата в България винаги е била слаба. Българите смятат – с основание – че силите на Антантата са обещали Цариград на Русия в случай на окончателна победа, а не е сигурно дали това е в интерес на България. Антантата също съсредоточава дипломатическите си усилия върху спечелване поддръжката на опозиционни фигури, докато един по-задълбочен анализ на неотдавнашната българска политика би показал, че решенията по такива въпроси всъщност се взимат от царя. Опитите на Запада да закупи цялата зърнена реколта от 1915 г. чрез Деклозиер, бивш служител на Париба, са се оказали безуспешни и дори за българската политическа реалност миришат твърде силно на подкуп. Преди всичко обаче Антантата е ограничена от задълженията си към Сърбия, която не би отстъпила на българите и педя от Македония – решимост, затвърдена, след като встъпването на Италия във войната е затруднило сръбската експанзия на запад и север.

Очаква се, че включването на България в конфликта ще сложи край на войната за няколко месеца, но дори и това не го прави популярно. Опозиционните партии, които през август 1914 г. се бяха обявили за „решителни привърженици на мира“, образуват общ блок, в който се отказват да участват само тесните социалисти. Водачите на блока се обявяват срещу влизане във войната и настояват за пълно обсъждане на въпроса в Събранието, както и за среща с царя. Последната е дадена на 4 / 17 септември, но свършва с яростен сблъсък между Фердинанд и Стамболийски. Когато обнародва подробности от срещата, Стамболийски е тикнат в затвора за оскърбление на короната. Исканото от блока пълно парламентарно обсъждане не се реализира, тъй като Радославов предпочита да се консултира само с проправителствените депутати на извънредно заседание в сградата на Събранието. След като обаче веднъж е взето решение за война, опозицията неохотно го приема и когато през декември Събранието най-сетне се свиква, всички партии освен тесните гласуват за военни кредити.

Докато Събранието гласува за военните кредити, българската армия вече е окупирала по-голямата част от Македония. Тогава германците отказват разрешение за атака срещу Гърция, която би могла да обедини гърците в подкрепа на Антантата. Това гледище се смекчава през 1916 г., когато български и германски войски достигат чак до крепостта Рупел, а по-късно през годината едно нападение срещу българските позиции дава възможност за по-нататъшно напредване и завземане на Драма, Сяр и Кавала. Към края на 1916 г. българите понасят първия си сериозен неуспех в Македония, когато след огромно сражение за връх Каймакчалан сърбите си възвръщат Битоля. Междувременно на север Румъния е влязла във войната на страната на Антантата. Трета българска армия с турски подкрепления веднага се придвижва в Южна Добруджа, а по-късно през лятото прекосява Дунав и влиза в същинска Румъния, след което военното положение остава без особени промени до окончателното поражение през 1918 г.

Най-крайният израз на българските военни цели е запазване на всички окупирани от българските войски територии, но малцина се обявяват за такава политика. От друга страна, малцина оспорват, че България има справедливи претенции върху Македония, Тракия, Добруджа и долината на Морава, въпреки че умерените като Гешов са готови да приемат, че България трябва да вземе само несъмнено българските райони. През първата година и половина от участието на България във войната тези незначителни различия не тревожат много Радославов и Фердинанд, които не са особено застрашени от вътрешна политическа опозиция. И те, и германските им съюзници са убедени, че военните победи и официалната пропаганда са отслабили народната привързаност към Русия, и на Великден 1916 г. България преминава без съпротива към грегорианския календар – през деветдесетте години на XIX век един опит на модернизатора Стоилов да постигне същото бе провален от русофилското духовенство.

Опозицията срещу Радославовия кабинет през 1916 г. не идва от традиционните му политически противници, а от армията. През 1915 г. енергията на висшите офицери е била погълната от мобилизацията и военното настъпление, но през 1916 г. те вече имат малко повече време за наблюдение и размисъл. По-голямата част от онова, което виждат, не им харесва – особено в окупираните територии, където срещу новоназначените цивилни служители – обикновено с основание – се отправят обвинения в скандална некомпетентност. През август армията прави опит да овладее управлението на цяла окупирана Македония. Радославов заклеймява това като политически машинации на Демократическата партия, мнозина от чиито поддръжници при скорошното повишение са преминали в по-горните чинове.

Не е толкова лесно обаче да се отхвърлят оплакванията на военните по проблема на доставките за цивилни и военни потребители. Икономическите пълномощия, присвоени от правителството с указа за обществената предвидливост от март 1915 г., са му дали възможност да контролира цената и да регулира разпределението на всяка стока, за която търсенето изпреварва предлагането, а през 1916 г. сред тези артикули попада дори и хлябът. За дефицита на стоки, който в края на краищата през 1918 г. става хронически допринасят много фактори. Мобилизацията през 1915 г. отчасти е осуетила прибирането на реколтата, а и твърде много зърно през тази година е реквизирано и предадено на армията. Положението се влошава от съперничеството между военни и цивилни власти, но голяма вреда нанасят и германските и австрийски войски, съюзните агенции за изкупуване на хранителни продукти, които са силно подпомогнати от германския контрол върху железопътната и телефонната система, и готовността на много корумпирани български служители да съдействат за разграбването на народната храна. След декември 1915 г., когато германската и австрийска валута стават законно платежно средство в България, войниците на съюзниците, които са много по-добре платени от местните си бойни другари, изкупуват големи количества храна както на законния, така и на черния пазар. Освен това те злоупотребяват с правото си да изпращат ограничен обем хранителни продукти на семействата си у дома и понякога крадат от доставките в крупен мащаб. Българските надежди, че присъединяването на Добруджа ще увеличи доставките на зърно, са разбити, защото германците реквизират толкова много, че през 1917 г. три четвърти от богатата земя на района остават неизползвани поради липса на семена.

През 1916 г. разпределението на доставките на храни и други стоки е реорганизирано и поставено под разпореждането на Централния комитет за стопански грижи и обществена предвидливост, цивилно учреждение, доминирано от членове на Събранието. До пролетта на 1917 г. не настъпва никакво подобрение. Обратното, условията се влошават, а в окупираните територии бързо стават критични: в Охрид се съобщава за случаи на гладна смърт, а на много места в долината на Морава хората се бунтуват. Гражданският комитет признава неуспеха си и през април 1917 г. е заменен с Дирекция за стопански грижи и обществена предвидливост, която е изцяло под контрола на военните.

Влошаващите се условия на живот и сякаш безкрайната война пораждат политически протест и обществен смут. През декември е имало протестни демонстрации срещу отхвърлянето от страна на Антантата на германската мирна инициатива, но българският вътрешен политически живот е активизиран по-скоро от събитията в Русия, отколкото от тези на бойното поле. Падането на царя и назначаването за външен министър във временното правителство на Павел Милюков, който някога е преподавал в Софийския университет, поражда надежди за мир. В Стокхолм, Петроград и Швейцария се правят тайни, но неизменно безплодни опити за сближение с руснаците. Докато се провеждат тези напразни инициативи, в България се възраждат проруските настроения, които скоро довеждат до публични искания за мирен договор с новите управници в Петроград. Повлияна е и армията и към лятото на 1917 г. български командири особено на северния фронт, където българските и руски войски са изправени едни срещу други, рапортуват за сформиране на съвети сред техните войници, петстотин от които скоро се озовават в затвора.

Неизменният отговор, който Радославов дава на своите опонентии, е, че във време на война не може да няма недоволство и че тази цена трябва да се плати с оглед постигането на национално единство. Това гледище е сериозно накърнено през март 1917 г., когато радикалдемократическият лидер Найчо Цанов заявява пред Събранието, че българската окупация на части от Румъния е лишена от етническо оправдание. Това, казва той, не е законен стремеж към национално единение, а завоюване на чужди територии. По същото време Стамболийски от килията си в Софийския затвор призовава към пълно оттегляне от войната, тъй като е убеден, че падането на царизма ще доведе до включването на САЩ на страната на Антантата, а с това – и до краха на всички надежди за победа на Централните сили. На земеделската пропаганда се дължат в голяма степен военните вълнения през 1917 г. и честите призиви за мир без анексии и контрибуции. В началото Радославов не обръща много внимание на такива приказки, но когато на 19 юли германският Райхстаг приема предложение за такъв мир, той е разтревожен. Нима дори германският парламент е склонен да вземе решение, което, ако се приложи стриктно, ще смали България до границите ѝ от 1913 г.? Едно официално посещение на кайзера в София, първа визита на глава на велика сила, има за цел да успокои българите в това отношение. Събранието обаче не се примирява лесно и бурните сцени, на които то става свидетел през декември, са първите действителни признаци за провала на Радославовата политическа власт, а с нея – и на българското военно обвързване.

Падането на Радославов е предизвикано както от вътрешни, така и от външни фактори. Продължаващото влошаване на снабдяването с основни стоки усилва народното негодувание в страната. През декември 1917 г. над 10 000 души откликват въодушевено, когато на един митинг Благоев призовава да се сложи край на войната и на политическата система, която я е допуснала. През януари 1918 г. антивоенни протести се провеждат в Габрово, а през следващите месеци избухват безредици в Асеновград и Самоков. Една жена е убита в Сливен през май по време на вълна от смутове, тъй наречения „женски бунт“, който залива българските градове. До лятото, когато става очевидно, че България няма да получи много храна от Украйна и че предстоящата реколта в страната ще бъде бедствена, гневът вече е прераснал в отчаяние.

Що се отнася до външните работи, декларациите на Радославов, че независимо от неблагополучията у дома той ще осигури цялостно национално обединение, се поставят под въпрос. През януари 1918 г. президентът Уилсън обнародва своите „Четиринадесет точки“, в които малко наивно се призовава за установяване на границите по разделителните линии на националностите. Ясно е, че на Балканите такива линии не съществуват, но от гледна точка на българската опозиция Уилсъновото разрешение не е по-лошо от кое да е друго, основано на принципа на отказ от обезщетения и анексии. И след като България не е във война със САЩ, защо да не се оттегли от конфликта и да възложи надеждите си на Уилсъновия мир? Аргументи от този род подкопават позицията на Радославов, но тази позиция е окончателно разбита от Букурещкия договор през май. България е очаквала да получи цяла Добруджа, но нейната северна половина се поставя под съвместно австро-германско-българско управление. Ако България не може да си осигури Добруджа, най-безспорната от териториалните ѝ претенции, каква надеждата може да има тогава, питат Радославовите критици, за Македония и Тракия? Дори Радославов признава, че в Букурещ България е била третирана повече като победен неприятел, отколкото като победил съюзник, и на 20 юни той си подава оставката.

Приемникът му, Малинов, се опитва да привлече Стамболийски в правителството, но земеделският водач би влязъл в кабинета само ако България се оттегли от войната – условие, което Фердинанд все още не е готов да приеме. Затова Стамболийски се връща в затворническата си килия. Освен че обещава да продължи войната, Малинов предлага на българския народ честно правителство и по-твърда линия спрямо съюзниците му. Последното отначало има успех и през юли Северна Добруджа е предоставена на България. Сега вече такива жестове са без значение за една нация, съсипана от недостиг на храна и други основни стоки. Усилията да се облекчи недостигът, колкото и да са добронамерени, често утежняват проблема. Реквизирането винаги е било непопулярно сред селяните, тъй като реквизиторите често изземват продукти като сапун или захар, които не би трябвало да взимат, но които биха могли да продадат изгодно на черния пазар. В много по-тежки условия са поставени градските жители, които имат по-малки възможности да произвеждат храна и затова нямат сигурна защита срещу инфлацията и черноборсаджиите. Официалният индекс на жизнения минимум, взет върху база 100 за 1914 г., се е повишил на 200 до края на 1916 г., а през юли 1918 г. достига 847. На черната борса, често единствен източник за много стоки, инфлацията е много по-висока.

Войниците, които се завръщат у дома в редовен отпуск или за жътвата, стават свидетели на мъките на селяните и бедните в градовете, а това засилва недоволството в редовете на армията, която сама изпитва остър недостиг на униформи, ботуши и муниции. Укрепват връзките с политическите дейци на БЗНС и социалистическите партии, бойният дух продължава да спада, а изпратените да го възстановяват правителствени пропагандисти са посрещани с подигравки и често биват надвикани. Тази обезсърчена армия не може да устои на френско-британската офанзива, която започва на 15 септември при Добро поле. За тридесет и шест часа българският фронт е пробит и армията преминава в паническо отстъпление през тесния Кресненски пролом, където понася тежки загуби от атаки по въздуха. До 25 септември французите и англичаните са навлезли в същинска България, военната дисциплина е срината и армията се разпада. Коронният съвет взима решение за незабавно примирие, а финансовият министър Ляпчев и американският консул в София се запътват към Солун, където на 29 септември се постига съгласие за прекратяване на огъня. Включила се последна в блока на Централните сили, България първа го напуска.

ОБЩЕСТВЕНО И ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ, 1878 – 1918 Г.

Между 1878 и 1912 г. България не преживява особено големи промени в социалната структура, макар и да встъпва в модерното стокопроизводство и да започва изграждането на нова, силно централизирана административна машина.

Населението нараства от 2,5 милиона през 1892 до 3,5 през 1910 г., а през 1920 е вече над 4,75 милиона. Това увеличение е осъществено въпреки емиграцията на голям брой от туркоезичните жители на България. През 1881 г. те представляват почти една четвърт от населението на България и Румелия, но през 1892 г. съотношението е 17,21 %, а през 1910 г. – 11,63 %; през същите години българоезичната част е 67,84, 75,67 и 81,63 % от общия брой.

Главната причина за турската емиграция е нежеланието на досегашния господстващ елемент да се приспособи към нравите на новата, християнска държава. Най-важната ѝ последица е, че големи парцели земя могат да се закупят от християни и може би цяла четвърт от обработваемата земя в България и Румелия преминава от едни ръце в други през първото десетилетие след 1878 г., обикновено с помощта на частния заемодавец. Купувачите на емигрантски имоти са селски собственици, които могат да се изхранват от земята си, без да се налага да наемат работна ръка извън семейството, и повечето от малкото съществуващи големи земевладения са разкроени на малки парцели и са дадени под наем. Големи, компактни и капиталистически земеделски стопанства съществуват само в Добруджа. Таблица 1 показва преобладаването на малки владения, а и незначителността на промените в разпределението на собствеността върху земята в България между 1878 и 1908 г.

Причините за преобладаването на некапитализирания селски собственик са много. Първата и най-важната е запазващото се наличие на земя, защото, когато пресъхва предлагането на емигрантски земи, става възможно да се завземат държавни и общински собствености и поради това, независимо от нарастването на населението, предлагането на земя не изостава от търсенето. При това положение почти не остава резерв от безземлени ратаи, които да работят в комерсиализирани стопанства, и дори през кризисните години в края на века наемните работници с пълна заетост в земеделието не съставляват повече от 2 % от цялото население. През годините непосредствено след Освобождението недостигът на впрегатен добитък, много от който е иззет от армиите или от заминаващите турци, също действа като мощна спирачка за капиталистическото развитие на селското стопанство. Минималното равнище на земеделска образованост и механизация тегли производителността надолу, а за това допринася и прекалената зависимост от зърнените храни, чиято стойност на световния пазар спада. За никого, който има капитал за влагане, възможните печалби от земеделието не могат да се мерят с тези от търговията, промиш-

Таблица 1.

**Разпределение на земята
според размера на участъците, 1897 и 1908 г.**

Размер на участъците	Брой участъци в хектари		Процент от всички участъци	
	1897	1908	1897	1908
Под 2	363 646	424 898	45,48	45,52
2 до 10	334 384	386 725	41,82	41,43
10 до 30	92 509	111 632	11,57	11,96
Над 30	9 049	10 119	1,13	1,09
Общо	799 588	933 374	100,00	100,00
	Площ на земята в хектари		Процент от общата площ	
	1897	1908	1897	1908
Под 2	265 653	321 568	6,68	6,95
2 до 10	1 681 119	1 954 854	42,27	42,26
10 до 30	1 409 890	1 689 371	35,44	36,52
Над 30	620 896	659 994	15,61	14,27
Общо	3 977 558	4 625 787	100,00	100,00

Източници: Данните са взети между другото от G. T. Danailow, *Les effets de la Guerre en Bulgarie* (Париж, 1933 г.), K. G. Popoff, *La Bulgarie Economique, 1879–1911* (София, 1920 г.) и кап. И. Атанасов, *Статистически годишник на княжество България* (София, 1897 г.)

леността и – до първото десетилетие на XX век – лихварството.

От средата на деветдесетте години на XIX век се предприемат системни усилия за повишаване на селскостопанската производителност и годишният тонаж на вносните селскостопански машини нараства от 199 тона за 1886 – 1890 г. на 2612 тона за 1906 – 1911 г., но дори до 1910 г. метални плугове имат едва 18 % от стопанствата. Основните посеви продължават да бъдат зърнените, главно пшеница, но непосредствено преди войната производството на промишлени култури започва да нараства, макар и от много ниско изходно равнище. Въпреки че промишлените култури все още съставляват минимален дял от общата обработваема площ, българският селянин е показал готовност да опитва нови насаждения, което ще се окаже твърде важно през Първата световна война и периода на депресия през тридесетте години.

Балканските войни не оказват много пряко въздействие върху българското селско стопанство. Първата война се води между две жътви и в никоя от войните основните бойни действия не се разпростират върху български територии. Сраженията на Първата световна война също се развиват извън България, но продължителността и интензивността на този конфликт неминуемо се отразява на земеделието. През 1915 г. българската армия мобилизира 800 000 души, а през 1918 г. под знамената са свикани не по-малко от 857 000. При 38,83 % от общото население българският дял на мобилизираните е най-висок от всички воюващи държави. Тъй като голяма част от армията действа в Македония, където има малко шосета и още по-малко железници, мобилизирани са и големи количества впрегатен добитък и каруци. Ефектът върху селското стопанство е очевиден и през 1917 г. 29,2 % от годната земя е оставена на угар срещу 17 % за 1912 г. Реколтата съответно спада, особено що се отнася до зърното. Докато основните зърнени култури намаляват, по-новите индустриални насаждения се увеличават. Българските пристанища на Егейско море са блокирани и наложеното от това заместване на вносните стоки насърчава нарастването на производството на продукти като захарното цвекло и рапичното масло. Най-удивителната промяна в българското селско стопанство през Първата световна война обаче е увеличението на тютюнопроизводството, което нараства от 8 891 хектара, произвеждащи 58 000 квартера* през 1912 г. до 32 431 хектара, произвеждащи 202 000 квартера през 1918 г. Присъединяването на Пиринска Македония и нахлуването на бежанци от тютюнопроизводителните райони след втората балканска война създава нови стимули за производството, но много по-важен е почти пълният монопол, с който се ползва България на централно-европейския тютюнев пазар през Първата световна война.

---

* 1 квартер = 12,7 кг.

Въпреки че структурата на българското селско стопанство не се променя твърде много между 1878 и 1918 г., някои страни на традиционния селски живот са подложени на натиск от силите на модернизацията. Старата родова колективна единица, задругата, западa и обичайното преселение в търсене на нови пасища е погубено от железниците, а през 1878 – 1885 г. – от облагането на овцете както в България, така и в Румелия. Съборите в такива места като Узунджово, някога толкова значителни за българската търговия, залиняват и отмират, докато Пловдивското изложение, открито през 1892 г., се превръща в символ на нова България. И макар три- или двуполната система с пръснатите си парцели все още да доминира в българското село, надигат се гласове срещу нея и в полза на по-изгодните, окрупнени имоти.

Несъответствието между селските и градски условия, изострило обществените напрежения в края на века, е установено положение. Новото е обаче това, че градовете вече не са гръцки, турски или арменски средища, каквито често са били преди Освобождението. Дори преди Стамболийски да издигне антиурбанизма в идеология, селянинът рядко е проявявал добри чувства към града, но е могъл да го отпише като „небългарска“ институция, също както радикалите са отхвърляли църковната йерархия като нещо, наложено от гърците върху демократичната славянска църква. До началото на земеделската криза в края на столетието градовете вече са предимно български. В правителството, което само по себе си е централизирано градско явление, също преобладават българите, а не гърци или турци. Ако към края на века българският селянин често казва „от турско по-лошо“, той отрича не доминираното от чужденци управление на една чужда и потисническа империя, а собствената си национална държава.

Проблемите на новата национална държава произтичат отчасти от партизанството и политическото развращаване на интелигенцията. Службата на народа по време на националното възраждане се е свела до служба в бюрократичния и политическия апарат на националната държава. Тези, които бяха спасили нацията, като възродиха нейната култура, сега се стремят да служат на националната държава, като попълват щатния ѝ състав, но по този начин изгубват връзка с хората, с които някога са работили рамо до рамо и от чието име сега претендират, че действат. Символични за променящата се роля на образованата част от населението през осемдесетте години на XIX век са трудностите при намиране на учители за все по-многобройните училища и през следващите години малцина от завършилите различни професионални училища в страната вършат работата, за която са се готвили. Една от големите институции на националното възраждане, образованието, е занемарена заради охолството на градския живот и канцеларската служба. Ненавистта на Стамболийски към градовете има дълбоки социални корени.

Възможност за възстановяване на някогашния съюз между селянина и интелигенцията възниква вследствие разрастването на кооперативното движение, в което се открояват свещениците, учителите и селскостопанските специалисти. Първата кредитна кооперация е създадена в Мирково, Пирдопско, през 1890 г., но истинското разгръщане на тази дейност започва едва след реформата на законите за ограничената отговорност през 1902 г. и ипотечните заеми през 1903 г. През 1904 г. броят на кооперациииите достига 68, а през 1911 г. надхвърля 1 400 с поне 40 000 члена – далеч повече отколкото в коя да е друга балканска страна. Повечето от кооперациите са кредитни, основани върху Райфайзеновата система, но има и такива, заети с производство и разпределение. Българската земеделска банка е изиграла жизненоважна роля във финансирането на кредитните кооперации и през 1911 г. тя им помага да създадат своя собствена Централна кооперативна банка. Като установяват контрол над заемодателството и смъкват лихвите до 6 – 8 %, кооперациите стават важна, макар и не единствена причина за стабилността на селска България след 1901 г. По време на инфлацията през Първата световна война селските семейства успяват да ликвидират дълговете си и при малкото стоки за купуване натрупват известни спестявания. Депозирането на тези спестявания отразяват доверието на селяните в кооперациите: влоговете в БНБ нарастват от 42 000 000 лв. през 1914 на 85 000 000 през 1917 г., тези в Българската земеделска банка – от почти 9 000 000 на повече от 14 000 000 лв., а в Централната кооперативна банка – от 8 500 000 на почти 80 000 000.

Между 1880 и 1910 г. съотношението на градските жители към цялото население кажи-речи не се променя, като се покачва от 18 на 19 %. През същия период абсолютният им брой е достигнал от 543 000 до 829 000, а населението на София се е увеличило от 20 000 на 103 000 души. Увеличението на последното е изключително и отразява преди всичко съсредоточаването на административни постове в столицата, сред чието трудово население един на всеки четирима е чиновник, докато за страната като цяло съотношението е едно към дванадесет, и, на второ място, факта, че промишлеността се стреми към града, където въпреки отдалечеността ѝ от пристанищата, по-лесно се осигуряват контракти и се упражнява влияние. След Освобождението не всички български градове процъфтяват и много традиционни манифактурни селища в полите на Стара планина преживяват рязък и в някои случаи необратим упадък. Някъде изселването на турците лишава произвеждащите луксозни стоки работилници от главните им клиенти, а другаде възприемането на модерни или западни вкусове в облеклото и мебелировката разрушава домашния пазар. Производителите на текстил търпят загуби, когато османската армия престава да купува българските платове. Към този удар се прибавя и вносът на евтина, фабрична прежда, натрапена на манифактурите поради това, че мюсюлманското изселване и придобиването на земя или по-привлекателна работа от страна на местните християни са намалили резервите на работна ръка. Този и други фактори повишават паричните доходи на все още заетите в предачеството, но реалните им доходи не нарастват, а вносната прежда предлага видимо и понятно обяснение за техните страдания и през 1883 г. демонстрантите в редица текстилни градове изгарят вносната прежда и нападат вносителите.

Разклащането на установените начини на манифактурно производство и причиненото от него обществено разместване кара мнозина автори да пледират за държавна индустриална политика. Държавна намеса в икономическия сектор вече е имало при създаването на БДЖ и БНБ, а са правени и опити за закрила на някои манифактуристи чрез нареждането със закон всички държавни служители да носят униформи, правени в България, но колкото се отнася до подпомагането на местната промишленост, съществуват само некоординирани случайни действия в отговор на конкретни екстрени ситуации. Първият систематичен опит да се подкрепи българското промишлено развитие е извършен през 1894 г., когато Стоилов прокарва закон за насърчаване на индустрията. Законът предлага на всяко предприятие в определени сектори на местната промишленост с най-малко 25 000 лв. капитал и минимум двадесет наемни работници редица привилегии, които включват дарения от безплатна земя за построяване на фабрики, безмитен внос на машини и суровини, които не се произвеждат в България, освобождаване от данъци, по-ниски такси на държавните железници за техните готови изделия и преференции при отпускането на правителствени контракти. През 1905 и 1909 г. с нови закони за насърчаване на промишлеността изискванията се снижават и обхватът на програмата се разширява.

Последица на закона за насърчаване на промишлеността е митническата реформа, насочена към защита на местните производители. Това беше трудно-осъществимо в следосвобожденския период поради ограниченията, наложени от Берлинския договор, но до средата на деветдесетте години, след постигане на признаването, великите сили стават по-сговорчиви по този въпрос. През 1896 г. Стоиловият кабинет повдига общата тарифа от 8 на 14 %. От тази брутна ставка се правят много изключения, като машините и търсените суровини се минават по ниската тарифа, докато луксозните стоки се облагат по-сериозно. През 1906 г. общата тарифа е повдигната до 24,6 % и оттук нататък митническият протекционизъм става характерна черта на българската икономическа политика.

Ръка за ръка с насърчаването на промишлеността и митническия протекционизъм върви и държавното подпомагане на икономическата инфраструктура. Строежът на съвременни пристанищни съоръжения в Бургас и Варна започва през 1894 и завършва съответно през 1903 и 1906 г. Подобряват се пътищата и се разширява телефонната мрежа, но най-важната работа по усъвършенстването на вътрешните комуникации се извършва в железопътното строителство. От 220 км през 1880 системата се разгръща до 1566 км през 1900 и 2109 км през 1912 г., когато е завършена голяма част от основната железопътна мрежа, очертана от Каравелов в железопътния закон от 1884 г., въпреки че все още няма мост над Дунав, който да свърже българската с румънската система.

Придвижването на производството и търговията напред е поощрено и от разхлабването на банковите разпоредби през 1893 г. и последвалото разширяване на банковата система, от създаването на търговски камари през 1894 г., приемането на търговския закон през 1897 г., откриването на зърнена борса през 1907 г. и законите за фабричните марки през 1904 и 1910 г. В редица промишлени и търговски отрасли са образувани картели, но те рядко оцеляват достатъчно дълго, за да имат някакъв реален ефект.

Стратегията на подпомагането на националната промишленост постига известни успехи. Броят на фабриките в поощряваните от държавата отрасли нараства от 72 с 3027 работници през 1894 г. на 345 с 15 886 работници през 1911 г., а от 1904 до 1911 г. стойността на индустриалната продукция се утроява. Между 1896 и 1911 г. произведените в страната стоки, съотнесени към цялостното потребление, се увеличават от 13 до 57 %, но през 1911 г. почти 90% от стоките, произвеждани в България, са храни или други продукти, тясно свързани със земеделието. Производството на машини и други прогресивни средства за производство почти не е напреднало. Освен това промишлеността остава твърде зависима от вносни суровини и полупродукти често защото местните произведения не са с достатъчно високо качество, за да бъдат използвани в промишлеността. С една дума, не се прави сериозен опит за координация на селскостопанския и индустриалния сектор на икономиката – пропуск, който ще се почувства остро през Първата световна война, когато вражеската блокада прерязва доставките на суровини и гориво. До края на 1916 г. почти половината от насърчаваните от държавата предприятия са прекратили производството и само три от всеки пет фабрики все още функционират – предимно с непълен капацитет.

През по-голямата част от следосвобожденския период българската външна търговия нараства постоянно и през 1911 г. вече се оценява на 384 000 000 лв, около 60 % над равнището за първата половина на деветдесетте години на XIX век. Храните и напитките представляват 77,17 % от износа през годините 1896 – 1990 и 79,5 % през 1907 – 1911, като главните пазари до средата на деветдесетте години са Османската империя и Франция, макар че към 1911 г. Франция е изместена от Белгия, тъй като по-големи количества зърно отиват в Антверпен преди реекспорт за Великобритания и други части на Западна Европа. През средата на деветдесетте години Австро-Унгария и Великобритания са били главните доставчици на вносни стоки за България, предимно промишлени и полупромишлени изделия, но до 1911 г. Германия е изместила Великобритания като втория по-важност източник. През Първата световна война пазари и доставчици на вносни стоки са вече само Централните сили и неутрални страни като Швейцария и Холандия. През войната рязко нараства експортното значение на тютюна. В 1909 г. той е носил 9,9 % от всички постъпления от износа; през 1917 г. цифрата е 70 % и постъпленията от тютюна са с 40 000 000 лв. повече от цялата стойност на вноса. Пшеницата спада от 61,2 % от всички експортни постъпления през 1912 г. до 33,7 % през 1922 г.

През четирите десетилетия след Освобождението се създава българската държава. Освен армия и чиновничество тя развива и просветното си дело дотолкова, че по осигуряване на основно и средно образование България няма равна на Балканите и през 1912 г. е в състояние да мобилизира армия, процентът на чиято грамотност е 75 %, срещу 70 % за Гърция, 59 % за Румъния и 50 % за Сърбия. Софийският Висш педагогически курс, или Висше училище, се основава в края на осемдесетте години и става университет в 1904 г.

Разрастването на правителствения апарат и развитието на икономическа инфраструктура са повишили държавните разходи от около 20 000 000 лв. през 1880 на 181 000 000 през 1911 г. Постъпленията не могат да догонят такова разрастване и все по-често се прибягва до външни заеми за балансиране на националния бюджет. През десетилетието след 1900 г. държавният и местно-управленските заеми нарастват със 70 % и действителният дълг в навечерието на войните е 461 000 000 лв., въпреки че дългът на България на глава от населението, 14 925 лв., е по-нисък от този на кой да е от нейните съседи. Обслужването на дълга заема една пета от държавните разходи, почти колкото войската и по-малко от разходваното за икономическата инфраструктура.

През Първата световна война функциите на държавата в България, както и навсякъде, нарастват. Разните комитети, сформирани, за да регулират доставките на храна и други стоки, колкото и да са били неефективни, придобиват огромна власт. Те не само имат възможност да регулират цените, но през 1916 г. вече се намесват и в производството – както в промишлеността, така и в селското стопанство. Доминираната от военните Дирекция за стопански грижи и обществена предвидливост през 1916 г. поставя цялата текстилна индустрия под военен контрол, а през следващата година ръководи 170 мандри, почти толкова фабрики за сушене на зеленчуци и конфитюрена фабрика. Тя постига и значително нарастване на производството на кожи и изпраща наборници и военнопленници на работа по нивите и в промишлеността. Дирекцията поема известна отговорност и за жилищното осигуряване и през април 1918 г. замразява градските наеми на предвоенното им равнище. Селото също извлича дългосрочна полза от закона за хигиената и безопасността през 1917 г., който учредява национални и местни здравни съвети, които пък на свой ред въвеждат редица подобрения в здравеопазването и трудовите условия и се опитват да допълнят твърде недостатъчния щат на фабричния инспекторат, основан през 1907 г.

Докато се изгражда държавният апарат, културните дейности продължават, въпреки че те вече не са първостепенен фактор в политическото развитие на нацията, какъвто са били преди 1878 г. Десетилетие след Освобождението националната борба е почти единствената тема в българската литература и още едно десетилетие след това тя продължава да преобладава. Сред най-важните произведения в тази област са „В тъмница“ на Константин Величков, тритомният епос на Захари Стоянов „Записки по българските въстания“ и Пенчо-Славейковата поема „Кървава песен“. Славейков, синът на либералния политик Петко Славейков, е по всеобщо признание най-големият български поет и е единственият българин, който някога е бил предложен за Нобелова награда за литература (1912 г.). Но дори и неговото творчество е засенчено от това на Иван Вазов, чиято класическа творба „Под игото“ описва с обич и в живописни подробности предосвобожденското общество и революцията. „Под игото“ е най-превежданата от всички български книги, като още през осемдесетте години на XX век е достъпна на четиридесет и девет езика. Вазовото дарование получава широко приложение – неговите съчинения правят чест на българската проза, поезия и драма. До деветдесетте години на литературно проучване е подложена следосвобожденска, а и предосвобожденска България. Вазов е отново на преден план със своята „Нова земя“, продължение на „Под игото“, покриващо годините до съединението с Румелия през 1885 г., но за Вазов този предмет, изглежда, не е толкова добре познат, колкото по-ранният и най-непреходната творба за България след 1878 г. са Алеко-Константиновите разкази за „Бай Ганю“, един необразован и нахален, но, общо взето, добронамерен българин, чиято търговия го хвърля в изтънчената среда на Централна и Западна Европа и Северна Америка с предсказуемо смехотворни последици. От средата на деветдесетте години се появява по-изтънчена и по-малко българоцентрична литературна школа, свързвана с Кръстю Кръстев, който от 1892 до 1907 г. издава влиятелното списание „Мисъл“. Това ново поколение със своя „открит поглед и чисто чело“ иска да свърже българската литература по-тясно с тази на останалата Европа и се интересува повече от индивида отколкото от колектива, било то на нацията или на дадена класа. В школата на модернизма и индивидуализма се открояват Стоян Михайловски, Петко Тодоров, Пенчо Славейков, чийто поетичен гений не се задоволява само с писане за национално-освободителната борба, и един друг автор и поет на силните патриотични чувства, Пейо Яворов. Символизмът също има своите привърженици в България. Неговият главен поборник е Иван Радославов и от 1905 до 1912 г. списанието „Наш живот“ отпечатва поезия и проза от писатели като Кирил Христов и Николай Райнов, чиито съчинения включват „Богомилски легенди“.

Освен с процъфтяваща и все по-изтънчена национална литература България се сдобива и с „културната инфраструктура“ на една съвременна държава. Народната библиотека е основана през 1879 г. и през втората половина на деветдесетте години за нея са изготвени местни разпоредби за авторското право. Открити са художествено и музикално училище, които през двадесетте години на следващото столетие стават академии, а Българското книжовно дружество, основано в Браила, Румъния, през 1869 г., се премества в София веднага след Освобождението и през 1911 г. прераства в

Българска академия на науките. През 1880 г. в Пловдив и София са основани първите професионални театри, но те не са толкова успешни, колкото трупата на „Сълза и смях“, сформирана през 1892 г. Тъкмо от тази трупа през първото десетилетие на XX век възниква финансираният от държавата Народен театър. Отначало театърът страда от липса на местни режисьори и донякъде от недостиг на български драматурзи. Вазов е между първите, които запълват тази празнина, и до началото на Първата световна война той все още е най-често поставяният в Народния театър драматург. Най-близко до него по популярност е Шекспир, а и въобще големите европейски класици делят театралната сцена с Вазов и други български писатели като Яворов, Петко Тодоров и Антон Страшимиров. Всъщност след 1915 г. българската драма никога вече не достига висините, до които са я издигнали тези автори.

Може би не е изненадващо, че един народ с толкова силна традиция на самовглъбяване не оказва особено влияние върху световната култура, но като се има предвид, че това е родината на Орфей, музиката се развива някак мудно. Първата опера от местен композитор, Емануил Манолов, е представена през 1900 г., а през 1907 г. е основана Българска оперна дружба, частна институция, която по-късно ще се превърне в Народна опера. Както композиторите, така и живописците и скулпторите в България не спечелват голямо признание извън границите на страната, но художници като Иван Ангелов, Иван Мърквичка, портретистът Цено Тодоров и пейзажистът Стефан Иванов с основание си осигуряват национална известност.

Немалко е постигнато за четиридесетте години, последвали Освобождението, и един показател за тези постижения е, че държавата и народът, независимо от различията между тях, успяват да превъзмогнат пораженията на Първата световна война и разгрома, с който тя завършва. Успяват, но едва-едва.

III.
БУНТ, РАДИКАЛНО УПРАВЛЕНИЕ, ПОТИСНИЧЕСТВО И ВОЙНА 1918 – 1944 Г.

БУНТЪТ И ЗЕМЕДЕЛСКОТО УПРАВЛЕНИЕ: 1918 – 1923 Г.

В усилията си да спре вълната от дезертьорство и рухването на военната дисциплина, последвали поражението на бойното поле, на 25 септември Фердинанд освобождава Стамболийски от затвора с надеждата, че водачът на БЗНС би могъл да усмири войските. На следващия ден Стамболийски, заедно със своя съратник земеделец Райко Даскалов, широкия социалист Янко Сакъзов и генерал Савов, тръгва за лагера на бунтовниците в Радомир. Стамболийски, изглежда, не е решил дали да се присъедини към бунта, но когато се обръща към войниците на 27 септември, той наистина се опитва да ги убеди да се разпръснат. Не успява. На другия ден те продължават похода си към столицата и след няколко часа Даскалов вече е техен водач. По същото време Стамболийски, след като се явява в Министерския съвет, за да заяви, че не е взел участие в метежа, се укрива в София с намерение да вдигне и там бунт, който да съвпадне с предстоящото нападение на Даскалов. Това нападение не се осъществява. Армията на Даскалов достига околностите на града, но бързо е неутрализирана от набързо събрана войска, състояща се от две германски дивизии, част от софийския гарнизон и юнкери под командата на генерал Александър Протогеров.

Радомирското въстание се проваля отчасти защото няма добро ръководство, но главно тъй като основната цел на недоволните войници – мирът – е вече постигната с подписването на примирие в Солун на 29 септември. Готовността за участие в революция е отслабена и от съзнанието, че съюзниците ще смажат безпощадно всяко подобно действие, а и от предварителното убеждение, че те ще настояват за абдикацията на Фердинанд. На 3 октомври той напуска България и е заместен от сина си, Борис III.

Потушаването на Радомирското въстание не води до възстановяване на стабилността. Храната продължава да не достига и градовете се изхранват предимно с пшеница, внесена от САЩ. На политическия фронт нараства недоволството от старите партии. Мандатът на Събранието е изтекъл и скалъпеният през октомври 1918 г. коалиционен кабинет не буди голям респект. Само чрез общи избори може да се стигне до създаване на що-годе легитимно управление.

Изборите се провеждат през август 1919 г. Земеделците с 85 места и 28,22 % от всички гласове са партията, постигнала най-голям успех, но и те не получават абсолютно мнозинство. Стамболийски, който е помолен да състави правителство, когато се завръща от мирните „преговори“ във Франция, веднага потърсва подкрепа от ляво. Тесняците, които през май 1919 г. са станали Българска комунистическа партия (БКП), излизат като втора сила на изборите, като са увеличили гласовете си със 174 % в сравнение с 1914 г., докато увеличението на земеделските гласове е 22 %, но комунистите отказват да се съюзят с „българския Керенски“ и дребнобуржоазните земеделци. Социалдемократите, както сега се наричат широканците, също не откликват с желание, въпреки че тяхното отношение се дължи по-малко на доктринерска надменност и повече на открита жажда за власт – те са се поучили от уроците на Фердинандовия личен режим и отказват да се включат в правителство, в което не контролират министерствата на войната и вътрешните работи. Така Стамболийски е принуден да се обърне надясно и на 6 октомври 1919 г. той съставя кабинет от петима земеделци, двама народняци и Данев, водач на прогресивните либерали.

Първият акт на новото правителство е да арестува членове на Радославовия кабинет и редица изявени македонски дейци, включително Протогеров. За министър на войната е назначен цивилен вместо военен, за да се изземе контролът на двореца над армията. И двете мерки задоволяват желанията на земеделците, но имат за цел и да дадат знак на съюзниците, че „старият режим“ в България е ликвидиран. Стамболийски вярва, че когато съюзниците се убедят в това, те ще са готови да смекчат условията на мирния договор, условия, които той е приел, отчасти защото е смятал, че както и най-неприятните страни на Берлинския договор не могат да останат в сила за повече от няколко години.

Мирният договор с България е подписан в Ньойи на Сена на 27 ноември 1919 г. От България се иска да изостави всички територии, окупирани от нея през неотдавнашната война, както и някои райони по западната ѝ граница с Югославия. Тракия е също изгубена, въпреки че член 48 на договора предлага гаранция за икономически достъп до Егейско море. Българската армия трябва да се ограничи до 20 000 души и службата да стане доброволна, а не задължителна. Ще се наложат репарации. Югославия, Румъния и Гърция ще получат доставки от въглища, добитък, ж.п. съоръжения и други артикули, докато огромната сума от 2 250 000 000 златни франка трябва да се изплати на съюзниците за тридесет и седем години. Последното е непосилно бреме и в съответствие с предвижданията на Стамболийски през март 1923 г. тя е намалена: 550 000 000 трябва да бъдат изплатени за шестдесет години, а остатъкът – през следващите тридесет. Между 1925 и 1929 г. са изплатени 41 000 000 златни франка, сума равна на бюджетния дефицит през тези години, след което задължението е отново намалено и в края на краищата е отменено от Лозанската конференция през 1932 г. Териториалните загуби от общо 5 500 квадратни мили, които довеждат до отчуждаването на 90 000 българи, не са големи в сравнение с щетите, понесени от другите победени страни, и след Ньойи извън границите на националната държава са оставени само около един милион българи, или 16 % от цялото население – цифра, на която унгарците могат само да завиждат. Третирането на тези 16 % обаче е достатъчно, за да поддържа пламъка на ревизионизма и всички българи изпитват дълбоко недоволство от загубата на Беломорското крайбрежие и от наложеното им репарационно бреме.

Веднага след сключването на мирния договор България се изправя пред остра борба за власт между левите фракции. Със срутването на стария режим съперничеството, кой да наследи управлението, се усилва и накрая достига връхната си точка с голямата транспортна стачка през 1919 – 1920 г.

Вълненията в промишлеността протичат на фона на влошаващите се жизнени условия в градовете. Докато преживелият войната селянин открива, че сега той може да изплати дълговете си и че жизненият му стандарт съвсем не е по-лош, отколкото преди войните, същото не може да се каже за градския работник или чиновника. От 1914 г. жизненият минимум е нараснал с коефициент 12, докато повишението на заплатите е с два пъти по-малка стойност. Комунистите извличат голяма полза от това положение. Тяхната репутация е спечелила от антивоенната им пропаганда, а след ноември 1917 г. – и от близките им отношения с Русия. На 27 юли 1919 г. те организират по софийските улици внушителна масова демонстрация, която има за цел да популяризира програмата им. Разпоредената от социалдемократическия министър на вътрешните работи свирепа разправа с тази демонстрация донася на комунистите допълнителната възможност да заклеймят социалдемократите като лакеи на полицията. С помощта на тези полезни муниции комунистите постигат блестящия си успех на изборите през август 1919 г., но те набират с огромна скорост сила и в промишления сектор, където техният Общ работнически професионален съюз наброява около 30 000 члена, десет пъти повече от поддръжниците на социалдемократическите съюзи.

Комунистите са подпомогнати и от факта, че правителството на Стамболийски не може да отговори на радикалните очаквания, които мнозина му възлагат. Проведени са някои съществени реформи, включително и осемчасовият работен ден за фабричните работници, но повечето от градските радикали гледат на това само като първа стъпка и са разочаровани, когато тя не е последвана от нищо друго. Самият Стамболийски е принуден да се върне във Франция, за да завърши мирните преговори, и оставя кабинета си под господството на Марко Турлаков и Александър Радолов, най-предпазливите от земеделските му колеги. Земеделците не могат и да бъдат сигурни, че ако прокарат крайни мерки, няма да разклатят коалиционното правителство. Заедно с това съществува и опасението, че една твърде радикална политика може да предизвика недоволството на съюзниците, чиито войски ще останат в България още няколко месеца. Въпреки това натискът за реформа бързо нараства. Към работниците от градовете се присъединяват държавни чиновници и пенсионери, чиито доходи не могат да догонват растящата скъпотия, както и от бивши офицери, чиято служба е прекратена поради съкращаването на размера на армията. Понижението на техния статус и техния начин на живот е по-драматично от това на коя да е друга група и през ноември те се обръщат към социалдемократическите профсъюзни водачи с предложение за преврат.

Синдикатите не искат заговори, но не възразяват срещу пряко действие на улицата. Акцията е обявена за 24 декември 1919 г. и за пръв път от 1903 г. в нея взимат участие и двете крила на социалистическото движение. Правителството реагира бързо, като забранява публичните събирания и арестува редица ръководни дейци, но това не попречва на хиляди софиянци да излязат на улицата в определения ден. Представена е петиция, но нейните искания са отхвърлени и два дни по-късно железопътните и телеграфни работници започват да стачкуват и учредяват стачен комитет от трима социалдемократи и един комунист. На 28 декември в цялата страна е обявена обща стачка.

Това е решаващо изпитание за режима на Стамболийски и неговият водач не проявява нерешителност. Той въвежда военно положение и хвърля срещу стачниците всички сили, които има на разположение, включително армията, полицията, някои съюзнически войски и въоръжени привърженици на правителството. Тази сила, въоръжена най-вече с тояги, е набрана от привърженици на БЗНС през ранните дни на управлението и е имала за цел да противодейства на полувъоръжените групи, поддържани както от социалдемократите, така и от комунистите. Тя трябва да компенсира и съкращението и променящия се характер на армията, тъй като Стамболийски се бои, че новата армия ще бъде твърде малка, за да може да поддържа вътрешния ред, и твърде радикална, за да пожелае да го направи. Една доброволческа армия, казва Стамболийски, ще се сформира предимно от градската беднота, която ще я превърне в социалистическа. Освен че използва открита сила, правителството набира и селяни, добили опит в железопътното дело през войната, лишава семействата на стачкуващите от купони, изхвърля някои от домовете им и арестува техните водачи, особено комунистите.

Този натиск е непоносим и на 3 януари 1920 г. общата стачка е прекратена, въпреки че транспортните работници и пернишките миньори удържат още шест седмици. Държавата се е оказала твърде силна, а водачите на стачката – твърде разединени. Социалдемократите са се включили не толкова по убеждение, колкото от страх, че ако не го направят, авторитетът им сред работническата класа ще пострада още повече, докато комунистите, мнозина от които са все още идейно по-близко до Кауцки и Плеханов, отколкото до Ленин, не са готови за истинска революция и се боят да не предизвикат правителството към още по-страшни репресии. Скорошните събития в Унгария правят тези страхове основателни.

Стамболийски, изглежда, е спечелил борбата за наследството на стария режим и за да освети победата си, разпуска Събранието и насрочва общи избори за 28 март 1920 г. Всъщност това е състезание между комунисти и земеделци. Въпреки или може би поради неуспеха на общата стачка подкрепата за комунистите продължава да расте, като през 1920 г. членският състав на партията им достига над 36 600 души, около 70 % повече от предната година, докато партийният орган, „Работнически вестник“, има тираж над два пъти по-висок от този на втория по популярност ежедневник. Така че не е чудно, че комунистическите гласове през 1920 г. се увеличават с 5,.96 % спрямо 1919 г., представляват 20,31 % от всички подадени гласове и донасят на партията 51 места в новото Събрание. Земеделците са още по-добре, не на последно място защото през декември 1919 г. Стамболийски е направил гласуването на общи избори задължително, така че цялото селячество е мобилизирано. БЗНС увеличава своите гласове с 92,06 %, прибира 38,82 % от всички гласове и вкарва 110 представители в новия парламент. Междувременно социалдемократите са изгубили една трета от поддръжниците си и в новото Събрание имат само 7 депутати, докато останалите 61 място се разпределят между утвърдените партии, при което 23 отиват за демократите. Въпреки че представянето на БЗНС е внушително, то не е достатъчно, за да даде на Стамболийски абсолютно мнозинство, и затова той анулира избора на тринадесет депутати по технически причини. Техните места, девет от които са били спечелени от комунисти, не се попълват. Така Стамболийски получава абсолютно мнозинство в парламента с два гласа, но това, че е използвал сплашване край изборните бюра, и дисквалифицирането на депутати след това показва, че колкото и да е отричал старите партии, той не се гнуси да заема техните методи на действие. Такава тактика неминуемо накърнява нравствения облик на неговата партия.

Изборната победа през 1920 г. дава на Стамболийски мнозинството, от което се нуждае, за да проведе реформаторската си програма, да докаже, че както се изразява Джеймс Баучър, известният балкански кореспондент на „Таймс“, той е „предвестникът на нова ера... резултат от прехвърлянето на властта от политическите котерии на градовете, службогонците и придворните паразити към честните работни труженици на земята, костите и жилите на България“.

Едва през 1918 г. БЗНС приема официална програма, чиято крайна цел е да се създаде егалитарно общество, основано на частна собственост върху средствата за производство и липса на експлоатация на човек от човека. Фокусът е главно, макар и не единствено, върху селячеството. Идеята на партията и особено на Стамболийски е за общество, в което никой селянин няма да притежава твърде много или твърде малко земя, в което те ще живеят в чисти, модернизирани села, снабдени с електричество, съобщения и условия за отдих и развита образователна система. Въпреки че частната собственост ще остане основна форма на притежание (Стамболийски някога я беше описал като „движеща сила за труд и напредък“), индивидуалните собственици трябва да си помагат взаимно чрез кооперативната система, която ще предоставя кредит, ще складира събраната реколта и ще предлага продукцията на пазара. Кооперативната идея е основен аспект на земеделската идеология и има за цел не само да осигури материална изгода, но по този начин да доведе и до еволюция на нови форми на гражданска политическа нравственост и организация. Дългосрочната перспектива на Стамболийски е за общество, в което всички производители са се включили в кооперациите доброволно и в което последните са станали толкова влиятелни, че предлагат основа за местно управление и администрация. Кооперативното дело трябва да осигури не само нова форма на местна организация, но би могло, както се очаква, дори да доведе до сливане на националните държави в свободно сдружение на селски общности – един истински селски, или зелен, интернационал.

Въпреки парламентарното си мнозинство и широката подкрепа, особено в провинцията, Стамболийски не е с напълно развързани ръце. Изплащането на репарациите подтиква земеделския режим към такива непопулярни мерки като реквизиране на редкия впрегатен добитък, от който има въпиюща нужда у дома, но който трябва да се предаде на сърбите. Наследеният от войната хаос е още едно препятствие пред радикалния ентусиазъм на земеделците, не на последно място при социалните проблеми, дължащи се на наплива на почти половин милион бежанци, на всеки от които трябва да се осигури подслон и храна. Още по-голямо затруднение създава присъствието в България на 36 000 ветерани от разбитата белогвардейска армия на Врангел. Стамболийски не може съвсем да пренебрегне и политическата опозиция в България. Той не е обявил еднопартийна държава, нито пък е забранил политическите партии или техните вестници. Остава и монархията. Буржоазните партии поддържат постоянен поток от критика и винаги ако се почувстват в действителна опасност, могат да се обърнат към съюзниците, а може би и към царя. Комунистите също съвсем не са незначителна величина. През май 1920 г. те са обвинени, че са хвърлили бомба сред учениците по време на обичайната манифестация на празника на св. св. Кирил и Методий, заради което главната квартира на тяхната партия е изгорена, но това не им попречва през октомври да се изявят внушително на изборите за местни органи на властта.

Комунистите не оспорват земеделската акция срещу онези, на които и двете партии гледат като на социални паразити: двореца, юристите, търговците и лихварите. Следвоенното коалиционно правителство е наложило граждански контрол върху всички дворцови назначения, но едва след образуването на правителството на БЗНС се предприемат действия срещу адвокатите, които винаги заемат челно място в земеделската демонология. На практикуващите адвокати е отнето правото да участват в Събранието или в местните съвети, или пък да заемат важна държавна служба. В добавка към тези ограничения върху политическата им дейност адвокатите са изключени и от новите нисши съдилища, основани от земеделците. В тези съдилища, някои от които няма да се занимават с нищо друго освен със спорове за границите на земята, селяните трябва сами да представят делата си, а съдиите ще се избират от местното население. Към 1920 г. лихварят е много по-незначителна фигура в българската провинция, отколкото е бил в края на века, но за да се предотврати всякакво възраждане на този паразит, правителството на Стамболийски настоява банките да предоставят пари на кредитните кооперации при разумни условия.

Както лихварят, така и търговецът е нежелан посредник, за когото няма място в идеалния земеделски свят. Опитвайки се да намали влиянието на зърнотърговците и да възроди съсипаната българска търговия със зърно, следвоенното коалиционно правителство е създало правителствен зърнен консорциум. Подкрепен със средства от най-големите банки, той трябва да основе зърнени централи, на които селяните ще продават излишното си зърно. След това то ще се складира до оптималния момент за продажбата му на международния пазар. Печалбите от тази продажба ще се поделят главно между първичния производител и самия консорциум, като само малка част ще отива в банките. Консорциумът обаче е обременен от административни затруднения и съпротивата на буржоазните партии, които се боят за прехраната на зърнотърговците, и – което е още по-важно – на съюзниците, опасяващи се, че той ще наруши свободата на търговията. През септември 1921 г. те се намесват и принуждават Стамболийски да разпусне консорциума.

Основните реформи, въведени от режима на Стамболийски, засягат преразпределението на земята и задължителната трудова повинност. Въпреки че България отдавна е страна на дребните селски собственици, от гледна точка на земеделците в разпределението на земята има още какво да се желае. През юни 1920 г. те предлагат закон за създаването на държавен поземлен фонд. Фондът трябва да се състои от земя, конфискувана от всички собственици, индивидуални и институционни, които съгласно новия закон притежават повече от обществено допустимото. Конфискуваната земя трябва да се преразпредели между безземните и най-дребните собственици. Законът разрешава на всички по четири хектара неотчуждаема земя, като при отсъстващи земевладелци трябва да се конфискува цялата земя над този максимум. За онези, които действително обработват земята си, максималният обществено допустим имот се определя на тридесет хектара с по-великодушен размер в горските или планински райони или ако земята се използва за производство на плодове и зеленчуци. Ако семейството на собственика се състои от повече от четири души, за всеки член над тази бройка му се отпускат по още пет хектара. Бившият собственик трябва да се компенсира с държавни облигации по плъзгаща се схема, която ощетява най-едрите земевладелци. За да не могат собствениците да продават преди да е влязла в действие реформата, се налагат ограничения върху продажбата на земя, но това не попречва на по-богатите земевладелци – както преди, така и след влизането на реформата в сила – да подкупват служителите и така да избегнат процеса на преразпределение. Законът за трудовата собственост от април 1921 г. запушва много от тези пролуки. Той създава Дирекция на трудовата поземлена собственост, която трябва да следи реформите, а новият акт разширява и обсега на реформата, като включва необработваните от монасите манастирски земи. Вторият акт постановява, че на дребните собственици и безземните селяни ще се предоставят по-добри условия за покупка на определената им земя. Земеделските водачи са се надявали, че поземлените реформи ще осъществят лелеяната от тях доктрина за „трудова собственост", т. е. че притежанието на средствата за производство ще се възлага на тези, които работят с тях, и са очаквали, че по този начин ще бъдат преразпределени около 230 000 хектара земя. Когато през юни 1923 г. правителството на Стамболийски пада, прехвърлени са само 82 000 хектара, от които 60,44 % са дошли от частни собственици, 24,99 % – от селските съвети, 10,22 % – от държавата, 2,96 % – от манастирите, 1,26 % се оспорват между общините, а останалите 0,13 % са горски земи в притежание на държавата или селата. През 1926 г. в резултат на реформите е придобит само 1 % от притежаваната земя, докато 15 % са придобити чрез пряка продажба и 84 % – по наследство. След падането на земеделското правителство част от земята се възстановява на бившите собственици, но общият принцип на максимум за всеки индивид се запазва, въпреки че размерът е по-голям от законно-определения през 1920 и 1921 г.

Принципът за максималния имот се прилага както към селската, така и към градската собственост. Следвоенното нахлуване на бежанците е създало големи напрежения в и без това претоварените жилищни ресурси на българските градове, особено София. Съгласно земеделското законодателство никое семейство не бива да обитава повече от две стаи и кухня с по още една стая за всеки две деца над четиринадесетгодишна възраст. Канцеларското пространство също е подложено на ограничения и инспекторите, които действат от името на министерството на вътрешните работи, имат широки пълномощия да прилагат новите и всеобщо ненавиждани разпоредби както при жилищното, така и при служебното настаняване. Друг, по-популярен отговор на жилищния дефицит, който е в пълно съответствие със земеделската философия, е насърчаване на строителството на финансираните кооперативно и след това притежавани от живеещите в тях нови жилищни блокове. Тази реформа надживява падането на режима на Стамболийски и кооперативното строителство продължава през целия междувоенен период.

Може би най-изненадващата от реформите на Стамболийски е задължителната трудова повинност. Въведена през юни 1920 г., тя е още едно приложение на кооперативната идея, този път на арената на комуналния труд. Замисълът е всички лица от мъжки пол на възраст между двадесет и четиридесет години да дадат общо по осем месеца трудова дейност и да бъдат на разположение за допълнителна работа, ако се наложи, до петдесетгодишната си възраст. Неомъжените жени между шестнадесет и тридесет години трябва да работят по четири месеца. „Трудоваците“, т. е. хората, включени в трудовата повинност, се пращат на строителството на пътища, железопътни линии, мостове, училища и пр. На такъв труд се опират и редица промишлени предприятия, повечето от които произвеждат униформи и други стоки за употреба от самите трудоваци. Задължителната трудова повинност е непопулярна сред старите партии и техните поддръжници, особено поради това, че първоначалният акт от 1920 г. забранява откупването. За съюзниците тази институция е съмнителна с военния си вид. Трудоваците не само носят униформи, но са и организирани в единици с военни наименования и първият ръководител на всеобщата трудова повинност е генерал. Бързо нараства подозрението, че тази „трудова армия“ се използва за заобикаляне на ограниченията на мирния договор относно размера на войската. Въпреки че за това навярно няма основание, тъй като Оранжевата гвардия е алтернативна военна сила в много по-голяма степен от трудовата армия, съюзниците се намесват още веднъж и през октомври 1921 г. правителството на Стамболийски е принудено да видоизмени проекта, като една от промените е разрешението за откупване.

Реформаторската енергия на земеделците не се изчерпва с главните реформи за преразпределението на земята и всеобщата трудова повинност. Въведен е и прогресивен подоходен данък. От дребните собственици, които са облагодетелствани от преразпределението на собствеността, често се иска да сливат съществуващите парчета земя в общ парцел, преди да могат да закупят допълнителна земя, а през 1921 г. законодателството започва да насърчава още по-голямо уедряване – и тези реформи отново са продължени от по-сетнешните правителства. Правителството се опитва и да поощри по-голямо разнообразяване на посевите, както и да подкрепи използването на по-добри породи семена и добитък. Кооперациите неизменно се фаворизират. От селяните не се изисква да влизат в тях, но те се насърчават да го направят и кооперациите се разпростират в колкото може повече области на производството и търговията.

Земеделците винаги са ратували за разпространение на образованието, особено в селските райони, както и за повече професионални училища. Затова те правят средното образование задължително и построяват триста нови първоначални училища и над осемстотин прогимназии. Увеличава се професионалното съдържание на цялото обучение, особено в селските райони, докато в същото време правителството се опитва да елиминира както официалното патриотарско обучение, така и неофициалното марксическо индоктриниране, които са били характерни за голяма част от българската училищна система при стария режим. За да прочисти учителската професия, земеделският министър на просветата Омарчевски преди всичко уволнява всички известни комунисти и след това подлага учителските места на утвърждаване чрез плебисцит на всеки четири години. На по-горното ниво земеделците прибавят към Софийския университет факултети по агрономство, ветеринарна и хуманна медицина и създават нови висши академии по лесовъдство и търговия. В образователното дело са някои от най-големите постижения на земеделците.

Външната политика на Стамболийски е също тъй радикална и спорна, както и вътрешните му реформи. Преди 1918 г. се е приемало, че България трябва да има покровителството на една велика сила, ако иска да осъществи териториалните си стремежи на Балканите. Стамболийски изоставя идеята за териториално разширение, което в миналото е давало оправдание за постоянната армия, големите военни бюджети, задължителната военна служба, офицерската каста, монархията и много други неща, които той смята за погрешни в България преди земеделския режим. С изоставянето на задачата за териториално разширение за Стамболийски отпада и нуждата от покровителстваща велика сила. В това отношение той има късмет, тъй като желаното от него случайно съвпада с възможното: след 1918 г., дори да иска, България не би могла да си намери велика покровителка. Австро-Унгария вече не съществува, САЩ и Германия или не могат, или не желаят да се занимават с балкански проблеми, Италия до идването на Мусолини през 1922 г. е прекалено изтерзана от вътрешни борби, за да се смята за велика сила, а Великобритания и Франция още не са склонни да защищават интересите на една победена държава. Русия, подобно на Италия, едва ли е в положение да стане нечия покровителка и във всеки случай сътрудничеството между София и Москва е невъзможно, докато руските селяни страдат от военния комунизъм, а българските комунисти са репресирани от своето селско правителство. Едва когато Ленин въвежда новата си икономическа политика, а Стамболийски завършва с победа двубоя си с българските комунисти, може да се мисли за стабилни отношения с Москва, но дори и тогава Стамболийски се отнася с подозрение към комунистическите международни аспирации и категорично предпочита да търси съратници в зеления интернационал на събратята си селски водачи в Полша, Чехословакия, Хърватско и Румъния.

Макар да изоставя идеята за териториално разширение, Стамболийски не пренебрегва българските интереси. През 1920 г. той поема на европейска обиколка, включваща Лондон, Париж, Брюксел, Прага, Варшава и Букурещ, след която България става първата победена страна, приета в Обществото на народите. Оттук нататък той оказва натиск в тази организация за прилагането на засягащия икономическия достъп до Егейско море член 48 от Ньойския договор, както и за даване по-голяма сигурност на македонците съгласно договорите на Обществото за защита на малцинствата.

В балканския контекст най-важната черта на външната политика на Стамболийски е неговата решимост да установи приятелски отношения с Триединното кралство (Югославия). Това е отчасти защото той разбира, че приятелството със западната му съседка е от съществено значение за всякакъв напредък към балканска, и то най-добре балканска селска федерация. Трудността е, че Стамболийски може да убеди своите критици в разумността на тази политика само ако тя осигури някакви отстъпки за потиснатите пробългарски елементи в Македония. По отношение на Белград Стамболийски е в същата позиция, която Стамболов е заемал спрямо Цариград. Но Стамболийски е изправен пред едно вътрешно македонско лоби, което е и по-ожесточено, и по-силно. В София македонските екстремисти са гласовити и многобройни: към 1934 г. македонските и тракийски бежанци, без да се смятат децата им, родени в България, съставляват 11 % от столичното население. Македонските дейци често прибягват до насилие срещу противниците си вътре и извън македонското братство и ВМРО предприема многобройни атаки на югославска територия, повечето от които тръгват от самоуправския район, установен от организацията около Петрич, където се срещат българската, гръцката и югославската граница.

Македонските фанатици ожесточено се противопоставят на всяко подобрение в отношенията с Белград. Белград отказва да разисква възможността за по-добри отношения с България, докато не се вземат мерки срещу македонците. И тъй Стамболийски трябва да избира между угаждане на македонците и изоставяне на по-добрите отношения с Югославия, от една страна, или спечелване на югославското одобрение чрез смазване на македонците, от друга.Той избира второто и през май 1921 г. изпраща в Белград своя министър на вътрешните работи, Александър Димитров, който уверява югославяните, че българското правителство не поддържа терористите и ще предприеме енергични стъпки за овладяването им. Димитров устоява на думата си. Назначен за военен министър след завръщането си в София, той прочиства армията и граничната полиция от водещите симпатизанти на ВМРО и учредява федералистко движение, чиято цел е да съперничи и да инфилтрира ВМРО. (През октомври Александър Димитров е убит.)

Югославската позиция допълнително се смекчава от идването на Мусолини на власт, което грози с по-енергично налагане на италианските претенции по Адриатическото крайбрежие. През ноември 1922 г. Стамболийски най-сетне е приет в югославската столица, където заклеймява македонските екстремисти, като ги обявява за виновни за всички български несрети, включително и втората Балканска война. През март 1923 г. е подписана Нишката спогодба, с която Югославия и България се споразумяват да си сътрудничат в овладяването на екстремистите, и още през следващия месец всички терористически организации в България са обявени извън закона, изданията им са преустановени, а водачите им – арестувани и изпратени в лагери в източната част на страната. Създадени са и специални сили за бойни действия срещу ВМРО в Петричкия район.

ПАДАНЕТО НА СТАМБОЛИЙСКИ И СЕПТЕМВРИЙСКОТО ВЪСТАНИЕ, 1923 Г.

Сближението с Югославия и изричното отхвърляне на експанзионизма естествено не се харесват в Македония и шовинистичните кръгове, но това са само два от множеството аспекти на земеделското управление, които предизвикват недоволство. Още от самото сформиране на земеделското правителство започват оплаквания от корупция с гигантски размери. Стамболийски заявява, че неговата партия не е имала време, за да обучи достатъчно много ръководни кадри за попълване на всички административни постове, опразнени по законите на партизанската система през 1919 г., а утвърдените партии не желаят да сътрудничат, като командироват обучени служители в помощ на новия режим. Така че се налага в управлението да се привличат необучени и кариеристични елементи.

Градските работници не виждат много убедителни доказателства за добродетелите на земеделската власт. Комунистите изобличават поземлената реформа като измама и отричат задължителната трудова повинност като завръщане към феодализма. Животът в града поскъпва – до края на земеделското управление през 1923 г. инфлацията е свела лева до една седма от стойността му през 1919 г. Говори се, че Стамболийски не е направил нищо, за да попречи на експлоатацията на промишлените работници, да ограничи спекулацията или да наложи наказателни данъци върху богатството и лукса; не е направил нищо и за да намали икономическата сила на буржоазията, макар че такива обвинения не взимат предвид ефекта на зърнения консорциум върху търговците, както и въздействието на ограниченията за броя стаи на семейство и поощряването на кооперативното строителство в София върху по-заможните граждани. На политическия фронт не могат да бъдат забравени правителствените мерки срещу транспортната стачка през 1919 – 1920 г. и продължаващата дейност на правителството срещу комунистите поддържа спомена жив.

От инфлацията страдат както работниците, така и държавните служители, които представляват друга голяма съставка на градското население. Те имат и допълнителни причини за недоволство. Земеделското правителство е склонно да заобикаля съществуващата и понякога пречеща административна машина и да се обляга на партийните институции. Това личи в прибягването към Оранжевата гвардия вместо към полицията или армията и в използването на местните партийни организации (дружби) за оформяне на детайлите на поземлените реформи. Дори преизбирането на учителите има за цел да ги постави под влиянието на местните партийни дружби.

Намалявайки размера на армията, Ньойският договор прибавя още един недоволен елемент към българските градове. Доскоро горди членове на привилегирована каста, сега много офицери са принудени да се откажат от кариерата си и или да живеят от пенсия, чиято стойност непрекъснато спада, или пък да приемат черна и унизителна работа. Дори онези офицери, които успяват да запазят службата си, се чувстват оскърбени не само от ограничените перспективи за повишение в смалената армия, но и защото земеделците не крият презрението си към военните и не поддържат армията дори на разрешеното от Ньойския договор равнище. Създаването на Военна лига през 1919 г. е знак за солидарност сред войниците и представлява дългосрочна заплаха за режима на Стамболийски, тъй като офицерите притежават решаващите качества, които липсват на повечето опозиционни политици: подготовка, организация, дисциплина и сплотеност. Ако тронът и съществуващите партии можеха да осигурят нужното ръководство и чувство за политическа целенасоченост, те биха получили подкрепата на офицерите и Военната лига. Такава сплав от граждански и военни добродетели би могла да породи внушителна опозиция срещу режима на Стамболийски.

Военните не са единствената недоволна професия. Адвокатите плащат в пълна мяра за враждебността и подозрителността на земеделците. Журналистите се оплакват от цензурата и сплашването. Здравните работници треперят пред земеделските приказки за разпръсване на лекарите и помощния персонал из цяла селска България. Недоволствата на учителите произтичат от опитите на земеделците да очистят професията от комунистическо влияние, докато на върха на образователната система университетът и правителството се намират в ожесточен спор. Министърът на просветата Омарчевски, се мъчи да ограничи социалистическото влияние във висшите учебни заведения. Академичната общност негодува срещу това като посегателство срещу университетската автономия и академичната свобода и през пролетта на 1922 г. след стачки на преподавателите Университетът е затворен. Даже Академията на науките е на нож с Омарчевски, този път във връзка с неговата почти маниакална решимост да реформира българската азбука, като изхвърли две излишни, но специфично български букви – промяната в крайна сметка се осъществява чак след Втората световна война. Църквата също намира за какво да недоволства. Стамболийски открито заявява своето неверие и не прави никакви жестове по отношение на религията. Неговото правителство е съкратило и обема на религиозното обучение в държавните училища, преместило е Светия синод в Рила, за да може софийското му седалище да се превърне в агрономически институт, а част от рилската собственост е прехвърлило на италианска търговска фирма.

Един съвършено нов аспект на българския политически пейзаж през 1919 г. е оформен от 36-те хиляди белогвардейци на генерал Врангел, почти половината от които са добре въоръжени с пушки и картечници. Те представляват без всякакво съмнение най-голямата военна сила в страната, която при това не е добре разположена спрямо Стамболийски, тъй като го смята за опасен радикал, едва отличим от болшевиките. Нещо повече, много Врангелови офицери имат военен опит на Балканите от времето преди 1914 г. и затова се познават с доста тогавашни политически и военни водачи. Опасността за Стамболийски е очевидна и през април 1922 г. той прави опит да я неутрализира. Като използва малко съмнителни улики, министър-председателят арестува един от видните врангелисти по обвинение в заговор срещу правителството. Следват и други арести, вследствие на което са експулсирани 150 офицери и през май армията е разпусната. Успешната акция срещу врангелистите дава възможност на Стамболийски да парира някои критики отляво, но не отменя всички заплахи за властта му.

Позициите на Стамболийски биха се укрепили, ако той можеше да разчита на цялостно обединена, дисциплинирана и предана партия, но през по-голяма част от мандата му това за него е недостижим лукс. Вляво от Стамболийски Райко Даскалов води една по-радикална група, докато отдясно се сформира нова фракция начело с Турлаков и Томов. В условията на растящо политическо недоволство тази група е за по-близко сътрудничество със старите утвърдени парламентарни партии. Турлаков всъщност се е опитал да превземе водачеството от Стамболийски по време на болестта на последния през 1921 г., а през март групата му се засилва, след като към нея се присъединява и Омарчевски. Опозиционните фракции обаче са предимно затворени в ръководните кръгове и на партийния конгрес от май 1922 г. те не намират почти никаква подкрепа сред редовите членове.

До пролетта на 1923 г. слабостите на позицията на Стамболийски са вече по-скоро действителни, отколкото привидни. Неговият режим е започнал с борба срещу левицата, която е заемала вниманието му през 1919 и в началото на 1920 г., след което в продължение на две години той се е чувствал достатъчно сигурен, за да се съсредоточи върху реформаторската си програма. През 1922 г. се захваща с разгромяване на десницата, като първо се оправя с врангелистите, а след това – още веднъж с македонците.

По-рано през тази година той е отменил въведеното по време на транспортната стачка от 1919 – 1920 г. извънредно положение. Веднага се появява още един опозиционен вестник, „Слово“, който изразява мненията на нова амалгама от буржоазни партии. Те са образували Конституционен блок, но разбират, че една групировка на старите парламентарни партии не би била твърде популярна и затова блокът се съюзява с новообразувания Народен сговор, който свързва партийни политици с професионални специалисти, най-вече учени, и с Военната лига. Народният сговор сам по себе си е елитна организация от „проминенти“ и никога не надхвърля 48 души, но съществуването му е първа стъпка към галванизиране на деморализираната десница в българския политически живот.

През август 1922 г. един от водачите на Народния сговор, Атанас Буров от Обединената народнопрогресивна партия, заявява, че неговите привърженици ще организират три големи събрания, първото в Търново на 17 септември, второто в Пловдив на 1 ноември, а последното (по подражание на неотдавнашни събития в Италия) две седмици по-късно, трябва да се превърне в огромен поход срещу София. Отговорът на правителството е мобилизация на Оранжевата гвардия в Търново и свикване на конгрес на цеклопроизводителите, който ще се състои в древната столица на същия ден както и митингът на Народния сговор. Сцената е подготвена за сблъсък между правителството и десницата. След като са се обърнали към голямо събиране на поддръжници в София на 16 септември, водачите на Конституционния блок се качват на нощния влак за Търново. Но не пристигат. Преди да слязат в града, те са грабнати от седалките и ако не се е намесил един от водещите земеделски политици, който също е бил във влака, са щели да бъдат екзекутирани на място. В името на собствената им сигурност ги поставят в Шуменския затвор. Междувременно Оранжевата гвардия е завзела Търново. След това правителството забранява всякакви публични събрания. Сега вече е ясно, че когато е необходимо, Стамболийски ще използва сила и че вероятността за конституционно разрешение на различията между неговия режим и десницата е минимална или не съществува. Народният сговор, чиито водачи са затворени и на чиито привърженици е забранено да се събират на митинги или демонстрации, изглежда непоправимо отслабен.

В този момент македонците се притичват на помощ на противниците на правителството. Твърде разгневени още от стъпките, които Димитров е предприел срещу тях през 1921 г., те побесняват след посещението на Стамболийски в Белград през ноември 1922 г. и заклеймяването им във „вражеската“ столица. ВМРО трябва да откликне. На 4 декември 1922 г. тя окупира Кюстендил. Стамболийски изпраща там военния си министър Томов, но последният не може да направи нищо и е принуден да стои като безучастен наблюдател, докато водачите на ВМРО сипят огън и жупел върху министър-председателя и други, които са показали признаци на дружелюбност към Югославия, а накрая дори ги осъждат на смърт. Правителството не може да преглътне това и в Кюстендил са изпратени части на Оранжевата гвардия. Македонците се оттеглят към Петрич и Оранжевата гвардия се завръща в София, където се отдава на вакханалия от насилие срещу буржоазните партии и тяхната собственост. Толкова големи са разрушенията, че представителите на съюзниците изпращат колективна протестна нота. Опомнилият се кабинет се опитва да преговаря с ВМРО, но последната е съвсем отчуждена и на 15 септември изразява презрението си към правителството, като напада Райко Даскалов. Даскалов оцелява, но македонските атентати продължават и на 9 февруари 1923 г. е организирано безуспешно нападение срещу самия Стамболийски.

Стамболийски веднага си взима бележка и се опитва да осигури собственото си положение. Първите жертви са неговите противници вътре в кабинета – Турлаков, Томов и Манолов, които са свалени от длъжност и изхвърлени от партията. След като е прочистил кабинета си, Стамболийски се заема да си осигури едно изцяло послушно Събрание. За 22 април се насрочват общи избори, но преди това изборната система трябва да се реформира с цел пропорционално представителство и възстановяване на едноличните изборни райони. Изборите не са напълно лишени от нередности, като Стамболийски в един момент заплашва да конфискува собствеността на всички селяни, които гласуват за комунистите. Все още има достатъчно основания за страх от комунистите, тъй като те са се представили добре на общинските избори през февруари, когато взимат управлението на Самоков, Лом, Калофер, Ямбол, Нова Загора, Горна Джумая и Дупница. През април обаче БЗНС се възползва от новата изборна система и с 53,92 % от гласовете спечелва 212 парламентарни места. Комунистите с 19,30 % получават 16 места, с едно повече от Конституционния блок, който е взел 18,28 % от всички гласове. Социалдемократите получават само 2,64 % от гласовете и имат само двама представители в новото Събрание.

През март Стамболийски е сключил Нишката спогодба, която обещава по-нататъшни действия срещу ВМРО – действия, подхванати през май с обявяването извън закона на всички терористични организации и с изпращането на много от членовете им по лагери в Източна България. Следва чистка на администрацията, при която Стамболийски се надява, ако не да овладее корупцията, поне да ограничи критиката срещу нея. Седмица по-късно из цялата страна са проведени масови партийни събрания, които трябва да заздравят подкрепата за правителството. Над религиозни реликви и пред партийното знаме членовете полагат клетва да дадат живота си за организацията. През същия месец по повод откриването на оръжие в съветски търговски кораб на път за Варна са арестувани още комунисти. Нови акции срещу македонците се провеждат през първите дни на юни, след като Стамболийски е получил писма със заплахи за живота му и с информация, че убийците му вече са в София.

Досега Стамболийски, изглежда, е неутрализирал своите главни домашни противници, прочистил и дисциплинирал е собствената си партия и е постигнал значителни успехи в чужбина с намаляването на репарационното бреме през

1923 г. Той не се поколебава да извлече изгода от това очевидно надмощие. Обявява, че следващият конгрес на БЗНС ще съвпадне с освещаването на новата катедрала „Александър Невски“, чието строителство е било прекъснато от войната, а също оповестява, че по-късно през годината в София ще се състои гигантски партиен митинг и че градът ще се охранява от Оранжевата гвардия, на която междувременно прави преглед, гордо възседнал бял жребец. Това перчене подклажда най-лошите страхове на противниците му. След стълкновенията в Търново никой вече не вярва във възможността за мирен или конституционен завършек на споровете между правителството и неговите критици, а сега Стамболийски сякаш установява лична диктатура и съществуват опасения, че той би могъл да използва предстоящия партиен конгрес, за да обяви още един кръг от радикални социални реформи и може би да провъзгласи република.

Самата сила на атаката на Стамболийски срещу противниците му както отдясно, така и отляво най-сетне е принудила една мощна група от тях да се сплотят. Скоро след изборите на 22 април се замътва заговор, в който участват Военната лига, ВМРО, Народният сговор и дори някои социал-демократи. Няма съмнение, че дворецът знае какво се готви, въпреки че е също така вероятно Борис да не е предполагал по какъв ужасен начин ще се развият събитията. Заговорниците знаят, че могат да разчитат на помощта на армията, нямат повод да се боят от съпротива от страна на съюзниците и най-сетне, макар и не на последно по важност място, те с основание вярват, че комунистите не ще оспорят акцията им.

В три часа сутринта на 9 юни 1923 г. заговорниците пристъпват към действие. София пада в ръцете им за половин час, а цялата стъписана страна – за не повече от един ден. Най-силна е съпротивата в Плевенско, където местните комунисти за кратко време се присъединяват към земеделците, но нарежданията от ЦК на БКП в София скоро слагат край на това сътрудничество. Самият Стамболийски се скрива и не е намерен до 14 юни. Ушите му са отрязани, преди уловилите го македонци да отсекат „ръцете, подписали Нишката спогодба“; накрая той е обезглавен и главата му е занесена в София в тенекиена кутия. Стамболийски съвсем не е единствената жертва. Арестувани са много други земеделци и новото правителство признава, че задържаните са поне 3 000.

Удивително бързото сгромолясване на едно правителство, което без съмнение е спечелило доверието на мнозинството от българските селяни, бележи победата на града над селото. Поражението на земеделския режим се дължи отчасти на това, че повечето от неговите поддръжници не са въоръжени и са разпръснати в малки общности, докато техните противници, макар и немногочислени, са добре въоръжени, добре организирани и, най-важното, подчинени на строга дисциплина. Освен това земеделците нямат съюзници. Стамболийски така е громил противниците си отляво и отдясно, че никой няма желание да го поддържа. Комунистите гледат на борбата между земеделците и превратаджиите като на схватка между две крила на буржоазията, докато съюзниците, въпреки че одобряват антиболшевизма на Стамболийски и неговата външна политика, не биха си помръднали и пръста да го подкрепят поради отношението му към репарациите и зърнения консорциум. Във всеки случай съюзниците са почти също толкова подозрителни спрямо земеделския радикализъм, колкото и спрямо болшевизма. Самият Стамболийски може би е бил достигнал онази точка, когато е направил всичко възможно при съществуващите условия. За по-нататъшни реформи той би трябвало да скъса с тогавашната политическа система, като обяви република и наруши Търновската конституция с нейните гаранции за свободна политическа дейност. Ако пък не предприемеше действия за нови реформи, дали привържениците му и, което е по-важно, партията биха търпели такава стагнация? Преди да може да разсече този възел, противниците му пристъпват към действие със същото незачитане на конституционното благонравие, което би проявил и самият Стамболийски, ако би продължил по своя радикален път.

Но за събитията от 9 юни 1923 г. ще трябва да се плати страшна цена. Македонците ще имат на разположение още единадесет години, за да заплашват, да убиват и да чернят българското име дори през едно десетилетие, в което политическият гангстеризъм става по-скоро правило, отколкото изключение. Земеделското движение е разбито. След преврата то се разпада и вече никога, освен може би за един кратък и героичен период след Втората световна война, не може да се смята за реална алтернатива на коя да е добрала се до властта група. И последицата от това развитие е, че докато мнозинството от българския народ се състои от дребни селски собственици, това мнозинство никога няма да се примири с онези, които притежават политическата власт. Тъй като радикалните партии са се хванали за гушите, а старите буржоазни партии нямат съществена народна подкрепа, в края на краищата арбитри на политическия живот на нацията са станали армията и короната.

ЦАНКОВ, ЛЯПЧЕВ И ДЕМОКРАТИЧНИЯ СГОВОР, 1923 – 1931 Г.

Армията, която е изиграла толкова важна роля в преврата на 9 юни 1923 г., се отнася с дълбоко подозрение към старите политици и затова новото правителство се ръководи от Александър Цанков, професор по икономика. Иван Русев е министър на вътрешните работи. Подкрепата за режима е осигурена от Демократичния сговор, основан от Цанков и състоящ се от Народния сговор заедно с народняците, демократите под водачеството на Ляпчев, цанковистите, радикалите, Военната лига и ВМРО. Една малка група демократи начело с партийния лидер Малинов и част от радикалите, водени от Стоян Костурков, са отказали да се присъединят към Демократичния сговор, който не разполага със социално и идеологическо единство и не служи за нищо друго освен да гарантира на правителството надеждно мнозинство в парламента.

Отначало Цанковият режим се опитва да спечели подкрепа чрез отстъпки. Продължава преразпределението на земята – всъщност следващите администрации преразпределят повече земя от земеделското правителство, въпреки че получаващите такава земя сега трябва да плащат повече, а собствениците имат право на по-щедри дялове, ако имотите им са „модерни и рационални“. Подкрепата за кооперациите също е продължена както от Цанков, така и от приемника му, Ляпчев, като и двамата насърчават Българската земеделска банка да финансира земеделските подобрения. Гражданите са облагодетелствани от запазването на осемчасовия работен ден и увеличението на официалните заплати, пенсиите и инвалидните помощи за ранените през войните, докато на бежанците се дават правителствени субсидии. Признато е правото на работниците да образуват сдружения и мнозина от уволнените след стачката от 1919 – 1920 г. са върнати на работа. На политическия фронт новото правителство показва предпочитание към всички неземеделски формирования, като им разрешава пълноправно участие в Събранието, отменя цензурата и дори освобождава някои от задържаните комунисти.

Това примирие е краткотрайно. В Москва Коминтернът е разгневен от пасивността на българските комунисти по време на деветоюнския преврат и им нарежда промяна в политиката. И тъй през август ЦК на БКП решава да обърне посоката и да проведе въоръжена атака срещу Цанковото правителство. Определената за въстание дата е 23 септември, но правителството е получило сведения за това, какво се готви, и арестува редица водещи комунисти, а въвежда и военно положение преди избухването на въстанието. Бунтът намира широка подкрепа само в Пловдивско, Врачанско и Старозагорско (в последния район благодарение на действителното сътрудничество между привържениците на комунистите и БЗНС) и до 28 септември е потушен. Неговите водачи, макар и опитни в организирането на стачки, не са твърде вещи във въоръжените стълкновения; те не са добре снабдени с оръжие и тъй като са имали по-малко от месец за организиране на въстанието, неминуемо са зле подготвени. Партията не е имала време да се пренастрои психологически с оглед промяната на политиката, съгласно която земеделците трябва да бъдат смятани за герои и съюзници само седмици след като са били отричани като обречена част на дребната буржоазия. Някои от комунистическите крепости (София и Перник са ярки примери в това отношение) не участват активно и не стачкуват, железниците се поддържат в движение от техния социалдемократически министър, а подривната дейност, както в някогашното хайдушко време, изглежда, се съредоточава в планините и горите. Още по-вредни, особено в София, са нарушенията на сигурността преди въстанието и липсата на каквато и да е подкрепа в армията. И най-сетне въстанието е безперспективно, защото, ако се стигнеше до завземане на властта, западните сили несъмнено биха разрешили на съседните държави да съборят едно болшевишко правителство в София, както вече е станало в Будапеща през 1919 г.

Септемврийското въстание през 1923 г. осигурява на Цанков необходимото извинение, за да изостри и промени характера на своя режим и да се представи пред Запада като защитник на балканските добродетели срещу марксистките изкусители. През ноември той прокарва Закон за защита на държавата, който забранява тероризма и дава на правителството възможност да използва обичайното, ако не и по-голямо влияние върху насрочените през същия месец избори. Правителствената коалиция на Демократичния сговор и социалдемократите спечелва сигурно мнозинство с 58,96 % от гласовете и 201 места; земеделците все пак успяват да вземат 12,05 % от гласовете и да изпратят в парламента 30 депутати, докато комунистите в съюз с някои земеделци получават 8,17 % и 8 места.

Комунистите нямат много време, за да се радват на скромния си изборен успех. На 1 април 1924 г. партията е забранена и собствеността ѝ – конфискувана. Като се позовава на новия Закон за защита на държавата, правителството прекратява и правото на сдружение и разпуща комунистическите профсъюзи, а на 18 март 1925 г. осмината комунисти, избрани през 1923 г., са отстранени от Събранието. Тези мерки имат за резултат укрепването на привържениците на насилствени действия в редиците на БКП. Тази фракция се е появила през 1922 г. и е добила сила, след като Коминтернът е осъдил партията за пасивната ѝ позиция през 1923 г. След провала на Септемврийското въстание старата Благоевска фракция е компрометирана, новите официални водачи Георги Димитров и Васил Коларов са в Москва и затова яростните елементи в страната набират сила. Тяхното нарастващо влияние довежда до ескалация на насилието, което стига върха си с ужасяващия атентат в софийската катедрала „Света Неделя" на 16 април 1925 г. Огромна бомба е взривена в купола на сградата непосредствено преди едно държавно опело, на което е трябвало да присъства царят, министрите и висши офицери. Загиват сто и двадесет души, но между тях не е нито царят, нито кой да е водещ политик.

Тази жестокост предизвиква най-свирепата вълна от репресии, която България е преживявала. Обявено е извънредно положение, всички организации, призоваващи към революция, са забранени и хиляди хора са арестувани, като според една оценка броят на задържаните, мнозина от които са очевидно невинни, е минимум 6000. Мнозина изчезват завинаги, а за някои се чува, че са хвърлени в пещите на централното отопление на Държавна сигурност; в един от случаите властите прибягват дори до публична екзекуция, но ефектът е обратен на очаквания и експериментът вече не се повтаря.

Македонското насилие не изостава от комунистическото и правителственото. През август 1923 г. Райко Даскалов е убит в Прага от македонци, а през 1924 г. възниква ново усложнение, когато фракцията на мнозинството в македонското движение призовава към сътрудничество с комунистите. Обнародваният във Виена манифест е подписан от Тодор

Александров, генерал Протогеров и Петър Чаулев. Александров и Чаулев са убити през 1924 г. и макар че Протогеров остава жив до 1928 г., разпалването на нови междуособни борби в македонския лагер може да означава само нова несигурност и тероризъм в самата България. Междувременно ВМРО продължава да поддържа своята държава в държавата в Петрич и да провежда акции зад граница, които усложняват българските външнополитически отношения. През октомври 1925 г. гърците за няколко дни окупират части от Югозападна България, за което Обществото на народите покъсно им налага да платят 30 милиона лева компенсации.

Независимо от тази подкрепа за България, жестоките репресии на правителството му печелят повече негодувание отколкото одобрение. През септември 1925 г. царят заявява пред висши армейски офицери, че е време да се пристъпи към по-либерална политика, но все още нито Борис, нито офицерите не се чувстват достатъчно силни, за да действат съгласно това убеждение. По-съществeният натиск идва отвън. До есента на 1925 г. Цанковото правителство започва да се нуждае от пари и се опитва да вземе заем, който да се изразходва за бежанците в България. Това е умел ход. Казва се, че бежанците представляват онеправдана част от населението, сред които македонските и комунистически екстремисти могат лесно да набират последователи, а тези екстремисти на свой ред ще заплашват стабилността не само в България, но и на целите Балкани – след 1914 г. Европа знае добре каква цена би могла да плати за балканската нестабилност. Ако, от друга страна, бежанците се установят на своя собствена земя, те ще имат интерес да поддържат обществената и политическа стабилност. Обществото на народите се отзовава възторжено, но в Лондон, откъдето трябва да се събере по-голямата част от парите, дават ясно да се разбере, че никакъв заем няма да бъде отпуснат на едно правителство начело с Цанков. Затова през януари 1926 г. Ляпчев става министър-председател, а Цанков напуща кабинета, за да стане председател на Събранието. Заемът е уговорен. Той трябва да се употреби за пресушаване на блата, напояване, пътно строителство и т.н., но от него ще могат да се възползват само български граждани. Така от бежанците ще се иска, ако желаят да получат помощи за закупуване на земя, да се откажат от официалните си връзки с районите, които сега са под чуждо управление. В резултат на заема 669 селски общини отделят земя за заселване на бежанци и въпреки че корупцията опорочава проекта до голяма степен, до края на десетилетието бежанският проблем е донякъде облекчен.

Ляпчев е по-нетърпелив от своя предшественик да отвори България за чужди вложители, особено германци, и през 1927 г. той договаря още един голям чуждестранен заем, тъй наречения стабилизационен заем, който има за цел да смекчи нарастващите затруднения на България в усилията ѝ да се справи с разходите по репарациите и предишните заеми. Ляпчев прави и немалко, за да намали суровостта на Цанковото управление. Осъществена е поредица от амнистии и много задържани са освободени, а цензурата е отслабена и на профсъюзите отново се разрешава да функционират. През 1927 г. комунистите получават възможност пак да се появят под името Българска работническа партия (БРП), която бързо и умело развива своя профсъюзна и младежка организация. По-толерантното отношение на Ляпчев обаче довежда и до това, че на македонците, какъвто е и самият той, се угажда даже повече отколкото досега.

През октомври 1927 набезите на ВМРО принуждават югославското правителство да затвори границата, а вътре в страната убийствата на противници и членове на съпернически крила продължават с потискаща честота и наглост. Но общественото доверие е подкопано не само от убийствата. Македонците изискват и получават длъжности в държавния сектор, много от които са синекури. Само в Пернишките мини са назначени на работа над сто от тях. Те продължават да извличат безбожни данъци и от Петричкия си енклав и дори прекъсват едно представление на „Оръжията и човекът“ от Шоу заради нелицеприятния образ на българското общество и военщина в тази пиеса. На много по-сериозно равнище през 1930 г. пак македонците са отговорни за аферата Маринополски, която доста разгневява армията. Армейският офицер Алексиев признава, че след като е бил изтезаван от македонците, е дал лъжливите показания, въз основа на които популярният полк. Маринополски се самоубива. Офицерът е бил изявен критик на ВМРО и това публично признание, че македонски четници могат да свалят враждебни към тях офицери, накърнява обществения образ на армията и оскърбява самоуважението на офицерството.

Освен със сякаш безкрайния македонски проблем Ляпчевата администрация трябва да се справя и с големите икономически затруднения от края на двадесетте и началото на тридесетте години. България предвкусва голямата депресия, когато през 1926 г. цените на тютюна рязко спадат. Положението на страната се влошава още повече от натиска на западните финансисти, вследствие на който през 1928 г. тя трябва да се върне към златния стандарт. Този ход принуждава правителството да съкрати държавните разходи, за да укрепи надценената валута, така че, когато се разразява голямата икономическа криза, възможностите за съкращения вече са силно намалени.

Македонските акции и икономическата депресия подкопават Ляпчевите позиции, които и без това са отслабени от разцепления вътре в Демократичния сговор. Водачът на собствената му партия, Малинов продължава да стои извън сговора, а Цанков, след като е напуснал поста си, застава начело на „вътрешната опозиция“, като критикува Ляпчев за неговата липса на твърдост срещу комунистите и македонците и за съгласието му с условията на стабилизационния заем. Този заем тревожи и други членове и поддръжници на правителството; един министър си подава оставката от кабинета в знак на протест, а четиридесет правителствени депутати гласуват против заема в Събранието. Нови напрежения между кабинета и Демократичния сговор възникват около поста на военния министър. Заемащият го в момента генерал Вълков, един от архитектите на преврата от 1923 г., има много близки взаимоотношения с двореца, но е проявил голяма търпимост спрямо македонците. Това става толкова очебийно, че колегите му настояват за неговата оставка, но Борис не иска да чуе, докато в парламента дори привържениците на Ляпчев в Демократическата партия твърдят, че министерските назначения са прерогатив на царя, а не на кабинета. Формално това е така, но Фердинанд бе основал личния си режим върху контрола върху военното министерство и признаците, че този опасен звяр може би е все още жив в края на двадесетте години, разгневява и плаши мнозина извън Демократическата партия. Към 1930 г. Ляпчев, изглежда, губи власт над Събранието и над Демократичния сговор.

Сговорът става жертва на прогресивната фрагментация на партийния политически живот, която обхваща България през двадесетте и началото на тридесетте години. Сред първите, които изпитват това унижение, са земеделците. Стамболийски бе наложил върху партията си някакво сцепление, но с убийството му цепнатините веднага се разширяват. Наляво остават Оббов и Коста Тодоров, сега в изгнание, и Петко Петков, синът на убития през 1907 г. министър-председател, който сам ще стане жертва на македонски атентатор през 1924 г. Левите земеделци, Врабчанското крило в края на краищата са вкарани в нещо подобно на единство от Димитър Гичев и Г. М. Димитров с прозвище Гемето, което го отличава от комунистическия му съименник. В дясното крило на земеделците са Томов, Георги Марков, Недялко Атанасов и Христо Стоянов. При влиянието, което личните и местнически фактори винаги са оказвали върху движението, земеделците са предсказуеми жертви на фрагментацията. Това не важи за комунистите с традиционното им покорство пред централния комитет, но дори и за тях не е лесно да останат сплотени и дисциплинирани. След Септемврийското въстание срещу центристкото ръководство на Димитров и Коларов се изправя групата около сп. „Звезда“, която иска да напусне Третия интернационал, и фракцията около в. „Лъч“, която е още по-надясно и възприема ревизионистки възгледи за сътрудничество с други партии. От другата страна на ръководството са хората на насилието, „лево-сектантите“, чиято подкрепа нараства по време на цанковистките репресии, докато през 1929 г. те се домогват до контрол над партията, за да го запазят до средата на тридесетте години, когато доктрината за народния фронт изисква да бъдат превъзпитани или, в повечето случаи, ликвидирани.

Буржоазните партии преживяват още по-голямо раздробяване и към 1926 г. в Събранието вече съществуват не по-малко от деветнадесет самостоятелни групи, в това число и фракциите на БЗНС. Една изборна реформа, очевидно основана върху италиански опит, дава автоматично парламентарно мнозинство на групата, получила най-много места в изборите. Това довежда до надпревара за сформиране на нови съюзи преди гласуването на 29 май 1927 г. БРП намира други леви групи, които са готови да се присъединят към „Трудов блок“, докато някои земеделци и социалдемократи образуват „Железен блок“. И двете коалиции водят борба срещу Демократичния сговор. Опозицията успява да сведе гласовете за Сговора до 38 % от всички бюлетини, но формирането на тези нови изборни пактове не е минало без доста задкулисни интриги и сделки. То води и до още по-голямо разцепление вътре в партиите, тъй като в редица случаи една фракция приема предложения съюз, докато друга му се противопоставя и затова си търси партньори извън него, като по такъв начин се образуват още повече партии. До 1934 г. деветнадесетте групи от 1926 г. са станали двадесет и девет. Още от края на XIX век партиите дължат своето единство не толкова на приниципи, колкото на преданост към даден водач, но през двадесетте години дори този свързващ елемент започва да отслабва, както поради честите прегрупирания, така и защото партийните водачи обикновено обвързват организациите си с изборни или парламентарни пактове, без да се допитват до членовете. Към 1930 г. общото обезверяване е толкова разпространено и толкова дълбоко, че дори годишният бюджет е прокаран през заседание без кворум. Партийната политика и Събранието са станали почти безсмислени.

Разочарованието от установената система проличава по възбуденото посрещане на една политическа декларация на „Звено“ през лятото на 1930 г. Основана през 1927 г., „Звено“ е надпартийна извънпарламентарна група без много стройна организационна структура освен един вестник със същото име, с малко, но подбрани членове и със седалище в София. Звенарите, които вече членуват в политически партии, са насърчени да останат в тях и да им влияят отвътре – независимо от това, че звенарите отдават повечето от бедите на България на естеството на нейния политически живот, където според тях партийните съображения се поставят над националните интереси. „Звено“ се бои, че в края на краищата партиите могат да се слеят в две непримиримо противопоставени федерации на десницата и левицата, и се надява, преди да се случи това, да покаже на партиите погрешността на тяхното поведение и да ги убеди да поставят страната над партията. То също ратува за по-добри отношения с Югославия и затова призовава към мерки за дисциплиниране на ВМРО. Това поне отначало усложнява отношенията му с двореца. Но неговата неприязън към партийната политика, централизмът му и изявените му елитистки, етатистки и авторитарни възгледи означават, че „Звено“ се ползва със силна подкрепа в армията и Военната лига, макар че те и двете имат мощни монархически фракции. Призивът на „Звено“ за „нова и компетентна надпартийна власт“, която ще помете и политиците, и македонците и ще използва силата на държавата за поощряване на икономическия растеж, среща широко одобрение и извън редиците на военните.

„Звено“ не участва в политически акции като например демонстрации или избори и все пак неговата критика на съществуващата политическа структура не може да не е играла роля при определянето на резултатите от изборите на 21 юни 1931 г., въпреки че въздействието на депресията и предизвиканата от нея през 1930 – 1931 г. стачна вълна също ясно се отразяват върху гласуването. Тези избори, за които отново е въведено пропорционалното представителство, са уникални за България между двете войни и са редки в съвременната история на страната, тъй като те, както и онези от 1901 г., са по-скоро прелюдия, отколкото последица от смяна на правителството. Това обаче е лебедовата песен на търновската система.

Изборите са обявени, защото Ляпчевото правителство, макар и да оцелява по-дълго от кое да е друго между войните, в края на краищата е изгубило контрол над Събранието. Срутването на неговата власт е причинено от типична кавга по повод разпределението на министерски кресла, след което Ляпчев не успява да закърпи многоцветната дреха. На изборите Демократичният сговор се съюзява с една от фракциите на Радикалната партия, но те не успяват да си осигурят повече от 30,7 % от гласовете и 78 места, докато Народният блок, състоящ се от Малиновите демократи, Костурковите радикали, някои националлиберали и Врабчанските земеделци, изкача напред с 47 % от гласовете и 150 места. БРП се свързва с редица местни земеделски групи и взима 13,2 % от гласовете с 31 места, докато социалдемократите едва се добират до 2,04 % от гласовете и 5 места. Осем македонци влизат в парламента, но други трима не успяват да заемат местата си, тъй като принадлежат към дисидентско крило на ВМРО. След изборите Демократичният сговор се разпада. През 1932 г. цанковистките поддръжници офейкват, а военният елемент се придвижва към „Звено“.

ПРАВИТЕЛСТВОТО НА НАРОДНИЯ БЛОК, 1931 – 1934 Г.

Народният блок сформира правителство начело с демократическия лидер Малинов, който обаче се позовава на лошо здраве и през октомври 1931 г. отстъпва мястото си на своя съпартиец Никола Мушанов. Кабинетът се състои от един радикал, двама националлиберали, четирима демократи и трима врабчански земеделци. Това е последната надежда за търновската система и българската демокрация. Оставайки извън Демократичния сговор, демократите на Малинов/Мушанов са запазили престижа си, доколкото сега това е възможно за една утвърдена политическа партия, а завръщането на земеделците в правителството би могло да означава, че раните от 1923 г. най-сетне заздравяват, че голямата маса от селяните в страната в края на краищата се помиряват с ония, които ги управляват.

Вината за това, че тази възможност за национално оздравяване е пропусната, не е изцяло на новото правителство. Както Национал-царанистката партия на Юлиу Маниу в Румъния, то идва на власт в най-неблагоприятния момент, тъй като първата му и най-неотложна задача е да облекчи последиците на депресията. Свиването на експортния пазар срива цените на основната селскостопанска продукция и затова селяните задържат излишъците си, изчаквайки обичайното покачване на цените. В градовете това довежда до недостиг на стоки, който се преодолява едва с покупката на 5000 вагона храни от Югославия за сметка на националния резерв в чужда валута. Когато става ясно, че спадът на земеделските цени не е обичайното циклично понижение и че покупателната сила на селяните няма да се възстанови, пазарът на индустриални стоки се свива и обезпокоените кредитори се опитват да си върнат заемите. Фабриките губят и пазарите, и шанса за по-нататъшни кредити. Градовете са обхванати от безработица, а за работниците, останали на работа, надниците между 1929 и 1933 г. спадат с 27 %. За същото време доходите на глава на населението при селяните са преполовени.

Новите обществени напрежения в градовете естествено облагодетелстват комунистите. В местните избори през ноември 1931 г. БРП пожънва значителни успехи, а през февруари 1932 г. тя спечелва деветнадесет от тридесет и петте места в Софийския градски съвет. В отговор правителството заявява, че „Столицата на България не е и не може да бъде червена“, но то изчаква цяла година, преди да обяви за невалиден избора на петнадесет от съветниците. През април 1933 г. същата участ сполетява двадесет и девет от всичките тридесет и един депутати на БРП в Събранието; останалите двама се отричат от връзките си с партията.

Въпреки народното и по-специално градското недоволство правителството се е опитало да облекчи въздействието на икономическата криза. Дълговете са намалени с до 40 % и разплащателните периоди са удължени, докато някои данъци са понижени и на селяните се дават уверения, че ничий имот от пет или по-малко хектара не може да бъде отнет за неизплащане на дългове. През 1930 г. Ляпчевото правителство е създало официална изкупвателна агенция, Храноизнос, за да гарантира на селяните пазар за тяхното зърно. Между другите действия, които правителството предприема във връзка с депресията, е и това да насърчава отглеждането на по-разнообразни култури с по-голямо съсредоточаване върху експортните стоки като вино, плодове и зеленчуци. Тези мерки до известна степен смекчават удара на депресията върху селото, което също е донякъде подпомогнато от собствената си изостаналост. Много български селяни лесно могат да се върнат към земеделие за лични нужди и ако е вярно, че семействата, които могат да произвеждат кажи-речи всичко необходимо за личното им потребление освен кафе и сол, няма да забогатеят, те няма и да бъдат съсипани от свиването на световната търговия. А затварянето в самозадоволяващото се село има отлични исторически прецеденти.

Ако селяните не очакват икономически чудеса от правителството на Народния блок, те искат да видят зрелост и чувство за отговорност в политическото поведение на своите водачи. Тъкмо това обаче не намират. Врабчанските лидери се впускат в най-грозни разправии за длъжности и влияния. Най-големите злини на партизанството сега се практикуват от ония, които по-рано най-гръмко са ги заклеймявали, докато скоростта и интензивността на самообогатяването сред земеделските водачи изненадва дори българите, които са свикнали на такива зрелища. След осемгодишно отсъствие от властта земеделците сякаш са решени да наваксат изгубеното и като катерици да натрупат богатства за бъдещите политически зими. Те изглеждат по-петимни да се облагодетелстват от политическите институции, отколкото да ги преобразят, тъй че поддръжниците им са отвратени и още по-отчуждени от съществуващата система. Друго разочарование за симпатизантите на БЗНС произтича от идеята за амнистия за земеделците в изгнание след 9 юни 1923 г. Това е обещано по изборите, но преди да е станало закон, е доста разводнено от демократите. Онези земеделци, които приемат закона за амнистията и с това осъждат „истинските последователи на Стамболийски" на продължаващо изгнание, са отхвърлени от една група начело с Гемето вътре във Врабча 1, наречена „Пладне" по името на нейния вестник. Всъщност това разцепление, с което броят на фракциите на БЗНС достига пет, е ненужно, тъй като през 1932 г. законът за амнистията е поправен, за да позволи на изгнаниците да се завърнат. Те остават само до 1934 г.

Правителството на Народния блок не може да балансира тези вътрешни затруднения с успехи в чужбина. Цанков е обвинил Ляпчев, че поставя България под твърде силно италианско влияние, като оставя ВМРО да си развява байрака, а подобно обвинение би могло да се отправи и към неговия приемник. Македонският проблем също осуетява опитите между 1930 и 1933 г. да се постигне някакво балканско единство. България никога не може да подпише спогодба, която утвърждава съществуващите граници, а другите държави няма да подпишат такава, която не ги утвърждава. И четирите конференции, свикани в началото на тридесетте години, се провалят поради този проблем, както и поради разногласия по въпроса за националните малцинства. Единственият резултат от конференциите е създаването на Балканска земеделска камара, Балканска търговска камара, Балкански медицински съюз, както и безсмислените споразумения за признаване на балканско знаме и балкански химн.

Най-важното дипломатическо развитие на Балканите в началото на тридесетте години, подписването на Балканска Антанта на 9 февруари 1934 г. подчертава изолацията на България. Югославия, Турция, Румъния и Гърция се споразумяват да гарантират съществуващите граници и се съгласяват, че заплахата не идва от някоя велика сила, а е на самия полуостров. Тъй като Албания не може да застраши никого, подписалите този договор сили са могли да имат предвид единствено България. Съюзът от втората балканска война е възстановен по време, когато идването на нов режим в Германия сигнализира по-голяма международна нестабилност от тази през последните десет години.

Балканската Антанта се създава, тъй като България не се отрича от реваншизма. Тя не смее да го направи от страх пред реакцията на ВМРО. Терорът на ВМРО и федералистите продължава с неотслабваща сила, въпреки че все повече отблъсква българското обществено мнение. През 1933 г. един конгрес на ВМРО в Горна Джумая е гласувал за промяна в целите на организацията: сега целта вече ще бъде независимост, а не автономия за Македония, област, която се очертава така, че да включи Дупница, Кюстендил и райони, отстоящи на няколко мили от София – едно твърдение смехотворно както от гледна точка на географията, така и на политиката. През юни 1933 г. лидерът на ВМРО Михайлов шокира българите, като призовава към нападение срещу югославското посолство в София, което описва като „гнездо на пепелянки“. За да се предотврати такава атака, градът е окупиран от войски – една операция, която се оказва изненадващо лесна, ефикасна и популярна. Но не се прави нищо повече, за да се усмирят македонците.

До лятото на 1933 г. Народният блок е изгубил много от предищния си престиж, като е разпилял политическия си кредит в срамни кавги за келепира от службите и в малодушен страх от македонците. Но към кого могат да се обърнат сериозните критици? Отляво земеделците са разцепени, комунистите трябва да бъдат държани под юзда, а социалдемократите вече не са действителна сила. Отдясно се явяват някои нови групи. Още преди 9 юни 1923 г. в България е възникнала първата фашистка организация „Кубрат“. По-успешна фашистка група възниква с появата на „Родна защита“, която включва обичайните фашистки атрибути: паради, униформи, поздрави и т. н., но като всички други български политически партии и тази скоро се разцепва. Впрочем театралното позьорство на фашизма не подхожда на земния и малко флегматичен характер на българина, тъй че „Родна защита“ и подобни организации през двадесетте години извикват по-скоро насмешки отколкото уважение, докато онези, които изгарят от страст за насилие и краен национализъм, могат и без това да намерят сгоден политически подслон в някоя от македонските организации. През тридесетте години обаче се появява по-сериозна фашистка група начело с Александър Цанков. След излизането си от Демократичния сговор той основава Народно социално движение (НСД), чиито униформи и методи са копирани от Хитлеровите. Отначало групата на Цанков показва характерния за едно младо фашистко движение динамизъм и събужда доста силен интерес сред градската интелигенция. Идеологията ѝ не дължи много на антисемитизма, но подчертава нуждата от обществено и икономическо преструктуриране, в което капиталът и трудът трябва да бъдат равноправни партньори в служба и под контрола на нацията, действаща чрез естествения си изразител, държавата. Но в България Цанков е изправен пред непреодолими трудности. Бидейки човекът, който е заместил превърнатия в мъченик Стамболийски, той никога не може да спечели подкрепата на селяните, а ораторското му изкуство не може да се мери с Хитлеровото, тъй като Цанков така и не успява докрай да се отърси от професорския стил, значителен недостатък за един кандидат-демагог.

За ония, които не намират утеха нито надясно, нито наляво, остава традиционният избор на пълно отстраняване от политиката, така че в България, както и в много други страни през тридесетте години, възникват все повече движения, които се обявяват за неполитически. Най-популярното от тях е дъновизмът, широко разпространена секта с типична за тридесетте години еклектична идеология, която включва планинарство, слънцепоклонничество, доброволен нудизъм, комунално лагеруване сред природата и според някои слухове – свободна любов. YMCA* не предлага такива съблазни. Щедро финансиран от майчината му организация в Америка, дъновизмът се разраства толкова бързо, че става повод за остър диспут в Българската православна църква относно това, доколко установената религия трябва да си сътрудничи с тази разрастваща се формация.

ДЪРЖАВНИЯТ ПРЕВРАТ НА 19 МАЙ 1934 Г.

Ходът на събитията след 1923 г. е довел до разтурване или саморазтурване на почти всички политически групи в България, докато измежду новите сили Цанковото движение още не е готово, а Звено не желае да вземе инициатива. Остават само армията и царят. През 1934 г. армията се впуска в действие.

---

* Младежка християнска асоциация, грижеща се за духовното и физическо развитие на младежите, основана в Лондон през 1844 г., но вече обхващаща над 10 млн. членове в цял свят.

Архитектите на преврата са симпатизиращи на Звено офицери, водени от полковниците Дамян Велчев и Кимон Георгиев, които през ноември 1933 г. са решили да сложат край на съществуващата система. Прилагането на това решение е подсказано от още един правителствен спор за разпределение на постовете, въпреки че е предизвикано и от опасения, че царят може да използва новоназначения министър на войната Ватев, за да ограничи влиянието на Звено в армията. Допълнителни мотиви се предлагат от растящите страхове за вътрешната политическа стабилност на България. През февруари НСД се е представило изненадващо добре на местните избори и на 21 май неговият водач възнамерява да свика огромен митинг, на който ще присъстват поне 50 000 от последователите му. Митингът трябва да съвпадне с частното посещение на Гьоринг в България. В добавка към това чувство за вътрешна несигурност идват някои подробности за Балканската антанта, които току-що са станали известни в София и трябва да се разглеждат във връзка с Лондонската спогодба от юли 1933 г., включваща в определението си за агресия подкрепата или невзимането на мерки срещу въоръжени подривни групи с район на действие извън границите на държавата. Велчев решава, че е дошъл моментът да отърве страната от мъките, причинени ѝ от нейните дискредитирани политици. С една отлично замислена и изпълнена операция на 19 май 1934 г. неговите поддръжници овладяват София и за броени часове страната е в ръцете им. Велчев предпочита да не взима властта сам и Кимон Георгиев е определен за министър-председател.

Правителството, дошло на власт на 19 май 1934 г., постига много през краткия срок на своето управление. Във външните работи неговата първа цел е да подобри отношенията с Югославия. Признаци за отслабването на напрежението между София и Белград се забелязват от 1930 г. и Велчев прави всичко възможно, за да насърчи по-нататъшно развитие в тази насока. Организира се размяна на културни групи и преди да бъде убит в Марсилия през октомври 1934 г. крал Александър поканва Борис в Белград и му връща посещението в България. Продължение на същата тази политика ще стане стремежът към подобряване на отношенията с Великобритания и Франция. Велчев прави изявления, че последната ще измести Италия на Мусолини като великата сила, на чиято подкрепа България ще разчита в международните отношения, въпреки че той внимава да не отблъсне нито Рим, нито Берлин. Друга външнополитическа инициатива на Велчево – Георгиевото правителство е установяването на дипломатически отношения със Съветския съюз през юли 1934 г. Следващите правителства не виждат причини да отменят това нововъведение.

За подобряване на отношенията с Югославия допринася и акцията срещу македонците, която е важна страна от вътрешната политика на новия режим. Велчев и Георгиев изпращат армията в Петричкия район и бързо предприемат действия срещу македонците в останалата част от страната. Операцията е изключително популярна и изцяло успешна. ВМРО не е унищожена и по-късно през същото десетилетие тя ще може отново да организира внушителни демонстрации и ефектни атентати, но никога вече не си възвръща силата, която е имала до 19 май 1934 г. А и злостните ежби между федералисти и автономисти вече не позорят софийските улици и тероризмът престава да бъде пречка за провеждането на българската външна политика. Организациите, които са отнели живота на поне 884 души през десетилетието от 1924 до 1934 г. не са били нищо повече от сдружения на терористи и гангстери и липсата на обществена и политическа целенасоченост при тях ги превръща в лесна плячка за Велчевите войници.

Политическите партии са атакувани с не по-малка стръв. Правителството на Велчев – Георгиев ги разтурва до една, закрива вестниците им и конфискува собствеността им. Учителството е прочистено от комунисти и всички останали известни противници на новия режим. Правителствените служители вече нямат право да принадлежат към никакви синдикати, а ръководствата на все още разрешените съюзи трябва да бъдат одобрявани от правителството и никой, който пледира за промяна на социалното устройство, не може да бъде избиран на ръководна длъжност в такава организация. През 1935 г. режимът основава Български работнически съюз, доброволно формирование, което трябва да стане единствената позволена организация на труда. Съюзът скоро привлича голям брой членове и до 1936 г. в него вече се числят 120 000 от общо 145 000 индустриални работници в страната. Макар и всъщност учреден от следващото правителство, Българският работнически съюз не се изгражда върху участие в общ производствен процес, а по-скоро около съсловията, на които „Звено“ и Велчево–Георгиевата група разделят обществото. До голяма степен по подражание на италианския модел тези съсловия са: работници, селяни, занаятчии, търговци, интелигенция, чиновници и хора със свободни професии. Това е една от поредицата реформи на деветнайстомайското правителство, които не се отменят след падането му.

Съсловията ще осигурят и основните звена на едно преустроено Събрание. Новият режим е разпуснал съществуващия парламент и е прехвърлил неговите пълномощия на изпълнителната власт, заявявайки, че в бъдеще централно място в него ще имат професионалните или съсловни организации, които трябва да попълнят три четвърти от местата; останалата четвъртина се определя за „политическия елемент“. Същевременно гражданските права са суспендирани. Без да е официално анулирана, Търновската конституция престава да действа.

Велчев и неговите съратници искат да рационализират административната и политическа структура на страната и да създадат авторитарна, действена и централизирана държава. Тези планове са очебийни в преустройството на местното управление, където рационализацията и централизацията са по същество водещи принципи. Шестнадесетте окръга се сливат в седем нови области, като след възвръщането на Южна Добруджа през 1940 г. е добавена и осма; 2600 селски общини са окрупнени в 837 по-големи единици. Местните изборни съвети трябва да бъдат заменени с нови, половината от чиито членове ще се определят отгоре, а другата половина ще се избират, като местният електорат ще се дели съобразно седемте съсловия, използвани при организирането на новия профсъюз. Новите кметове и определяните съветници са най-често чиновници, за които даденото място не означава почти нищо друго освен трамплин към по-високи неща или средство за самообогатяване, и тези „летящи холандци“ неминуемо стават крайно непопулярни. По-сериозен е фактът, че Велчево–Георгиевият режим е първият, който си позволява да отмени местните съвети, някои от които са създадени още преди освобождението и според мнозина са въплъщавали истинските демократически традиции на селячеството.

В центъра също се провежда административна реорганизация. Стопанските министерства се сливат в едно цяло и тази реформа заедно с други подобни довежда до съкращение на почти една трета от държавните чиновници в страната, повечето от които са заменени с поддръжници на новия режим. В стремежа си да рационализира кредитната и банкова система новото правителство слива Българската земеделска и Централната кооперативна банка, а деветнадесет български търговски банки са амалгамирани в Банка „Български кредит“ с цел над провинциалните банки да се наложи единен, централен контрол.

Реформаторската метла навлиза и в образованието с програма, разчетена да постави по-голямо ударение върху технологическите дисциплини. Това усилие за модернизация не постига поразителни успехи. Същото може да се каже и за друг типичен ход в същата посока: конкурса за изработване на нов градоустройствен план на София.

Каналите, по които правителството на Велчев – Георгиев възнамерява да доведе своите идеи до нацията, са новият профсъюз и Дирекцията за обществена обнова. Тази голяма обществена организация трябва „да насочва културния и духовния живот на страната към обединение и обновление“ и така придобива голямо влияние над пресата, театъра, публичните събрания и публикациите. На нея се отрежда и жизнено важната задача да организира и да се грижи за младежта и тя провежда лекционни кампании, които се опитват, не твърде успешно, да ентусиазират народа относно идеологията на новия режим.

ЛИЧНИЯТ РЕЖИМ НА БОРИС, 1935 – 1939 Г.

Въпреки че дейността на деветнайстомайското правителство е широка, подкрепата му не е. Част от проблема на Велчев е в това, че независимо от грижливата подготовка на самия преврат и въпреки доста ясната представа за политиката, която трябва да бъде провеждана след него, не е помислено достатъчно как да се прилага тази политика и как веднъж завзетата власт да се задържи. В „Звено" се разгръща голям спор, дали режимът трябва да създаде масова организация, която да поддържа правителствения авторитет. Съпротивата срещу тази идея се основава на страха, че това би довело до възраждане на партиюйната система, която още не е докрай унищожена. Партиите са били обявени извън закона и организациите им са разформировани, но повечето от тях са толкова персонализирани, че докато техните лидери са в обращение, могат лесно да продължават някакво призрачно съществуване. Друга трудност за звенарите е, че липсва достатъчна яснота за бъдещото положение на царя, един въпрос, по който Военната лига е разделена, особено след като плъзват слухове, че републиканецът Велчев възнамерявал да огласи нова конституция, според която царската власт щяла да бъде доста орязана.

Велчев, въпреки умението, с което е замислил събитията на 19 май 1934 г., не е изкусен политически интригант и през януари 1935 г. е надигран от своите критици и роялистки противници, които си осигуряват назначението на не-велчевиста генерал Пенчо Златев за министър-председател на мястото на Георгиев. От монархическото крило на Военната лига до гражданско правителство има само една стъпка и през април 1935 г. Борис и неговите съучастници отстраняват Златев и го заменят с Андрей Тошев.

Когато на 21 април се въвежда отново цивилно управление, царят издава манифест, в който заявява, че целта на новото му правителство е „да възстанови реда и спокойствието“. Това не означава, продължава документът, анулиране на всички неотдавнашни реформи, нито пълно отричане от идеите на 19 май 1934 г., но Дирекцията за обществена обнова е закрита и е обещана нова конституция, която ще пази свято националните и демократични традиции на България. Функцията на Тошев е да подготви такава конституция, да създаде народно движение, което да осигури подкрепа на режима и да овладее политическите амбиции на военните. След дълго обсъждане на съвременните системи в Италия, Полша, Португалия и други страни са предложени два проекта за конституция, но никой от тях не се оказва приемлив за царя или за Тошевите колеги в правителството. В същата задънена улица се озовава и въпросът за масовата организация. Министър-председателят разбира нуждата от създаването на национално младежко движение, но не прави нищо повече, като смята, че най-доброто решение би било да се включат в кабинета няколко представители от земеделските фракции и от НСД, но да се запази в основни линии една непартийна система. Неговите колеги от монархическата част на Военната лига, от друга страна, искат да създадат Български национален фронт от земеделци и НСД, синтез на историческата левица и новата десница. Тошев има повече успехи в работата си с военните, тъй като Велчев, който през юли е преминал в изгнание, му помага, като организира потайно завръщане през октомври, но дори и това не може да превъзмогне трудностите в кабинета по другите въпроси и през ноември Тошев си подава оставката, за да бъде заменен с Георги Кьосеиванов. Дипломат по професия и играч на покер и бридж по наклонност, Кьосеиванов ще остане министър-председател до началото на 1940 г., като продължителният му престой на този пост е преди всичко резултат от сговорчивостта му.

Когато идва на власт, Кьосеиванов е по-конкретен и реалистичен от Тошев. Той заявява пред един гръцки журналист, че задачата му е да възстанови нормалното положение, като отстрани военните от политиката. За да постигне това, Кьосеиванов се възползва от случая Велчев. След като е заловен през октомври, последният е обвинен в заговорничене срещу царя и правителството. През февруари 1936 г. той е осъден на смърт, но е помилван благодарение на царския прерогатив, който по ирония на съдбата е искал да отмени.

Съдът срещу Велчев илюстрира опасностите от военна намеса в българската политика и през март 1936 г. Борис и Кьосеиванов го използват като повод за разтурване на Военната лига и за освобождаване или преместване на голям брой симпатизанти на „Звено“ от офицерския корпус, след което царят заедно с военния си министър, генерал Луков започва усърдно да обикаля главните гарнизони из страната.

Макар и без гаранции за трайност, неутрализирането на армията има важни последици. Превратът от 9 юни 1923 г. е елиминирал земеделския радикализъм; репресиите на Цанков са обезсилили левия екстремизъм; правителството от 19 май 1934 г. е осакатило старите партии; а сега, изглежда, като че ли и армията е отстранена от политическата сцена. Само царят е останал що-годе значителен фактор. Но Борис не се стреми към монархическа диктатура. Понякога се твърди, че той гледал със завист на югославския крал Александър, който обсебва цялата власт в своята страна през 1929 г., но ако това е вярно, то Борис се бави необяснимо дълго преди да пристъпи към действие. Всъщност от отстраняването на Велчев в началото на 1935 г. до местните избори през 1937 г. Борис търси опипом път към някакъв вид благодушен контрол, без да му е докрай ясно какъв тип политическа система ще възникне. Ако е следвал някакъв модел, което не е твърде вероятно, той е бил по-вероятно този на румънския крал Карол, чието внимателно манипулиране на съществуващите цивилни политици много по-добре съответства на метода, следван непосредствено на юг от Дунав. „Контролираната демокрация", която се развива в България, е доста сходна с „насочваната демокрация" на Карол.

През 1936 г. Борис, както и Велчев преди него, се изправя пред проблема как да заздрави властта. Царят търси средния път на българската политика, където се надява, че ще може да отбива атаките от три възможни източника: левицата, десницата и армията. Заплахата от последната не е съвсем изчезнала и Борис смята, че ако армията няма „с какво да си играе", тя ще се изкушава да се бърка в политиката, докато, ако ѝ се даде модерно въоръжение и реалистична перспектива за отстояване на националните интереси зад граница, енергията ѝ ще се отбие към подходящите професионални канали. Дотогава опасността си остава, а би могла и значително да нарасне, ако армията се съедини с Борисовите противници отдясно или отляво. Това не е празна фантасмагория: през 1935 г. комунистите са се хвалили, че са основали свои ядки в почти всички казарми из страната, а по време на стачката на тютюноработниците в Пловдив през 1936 г. офицери от градския гарнизон са заплашвали, че ще подкрепят стачниците.

В търсенето на този междинен път Борис е затруднен от простия факт, че никой не знае дали той все още съществува. Избори не е имало от 1931 г., а с усмиряването на пресата и разпущането на партиите Велчев е ликвидирал средствата, с които би могло да се прецени общественото настроение. Въпреки че манифестът му от 21 април е обещавал избори и обмисляне на конституционна реформа, Борис не знае доколко демократичен може да си позволи да бъде: заедно с Кьосеиванов той търси политическа сигурност, основана върху онова, което двамата смятат за център в българската политика, но ще трябва да се сблъска с възможността от изчезването на този скъпоценен център.

Че това може да се случи, проличава през 1936 г. по едно възторжено честване на Първи май и по протестната вълна в промишлеността, която макар и да не е толкова бурна, както в Гърция, довежда дотам, че изгубените работни дни за 1936 г. са равни по брой на тези от петте предходни години. През 1936 г. е прогласена и доктрината за „народния фронт отдолу“, с която комунистите се надяват да създадат мрежа от безобидни наглед комитети – например есперантския – над които ще доминират и върху които ще градят обществената си и политическа мощ. Дори при положение че неотдавнашните чистки в българската и съветската партия са накърнили комунистическия престиж и са затъмнили блясъка на героическото държание на Димитров по време на процеса по опожаряването на Райхстага две години преди това, комунистите продължават да бъдат сила, която вдъхва страх. А изборите в Гърция през 1936 г. са показали, че комунистите нямат нужда да спечелят мнозинство от местата, за да упражняват господство над един разделен парламент.

Заплахата за средния път не идва само отляво. Цанковото Движение е дейно в градовете, неговата самоувереност и настъпателност расте с всяка нацистка победа, а през лятото на 1936 г. конгресът му приема нов устав, което засилва фашисткия характер на организацията и я прави по-сериозен претендент за масова подкрепа.

Докато царят се бои, че едни избори биха довели до Народно събрание, в което преобладават крайностите и което е извън неговия контрол, водачите на утвърдените партии се страхуват от обратното: че всяко Събрание, разрешено от царя, ще бъде изцяло под негова власт. Затова партийните лидери призовават към възстановяване на Търновската конституция по конституционен път – повик, чут за последен път през 1883 г., и се опитват да се сближат помежду си за постигане на тази цел. През май 1936 г. се конституира Петорка от водачите на не-Малиновите демократи, социалдемократите, либералите, радикалната фракция и земеделците извън тези в Пладне. По-късно към групировката, която става известна като Народен конституционен блок, се присъединяват Малинов, пладнарите и – в съгласие с доктрината за народния фронт – комунистите.

Борис също разбира предимствата на коалициите и през ранните месеци на 1936 г. е проучил възможността за правителствен блок, опиращ се върху цанковистите и земеделците-пладнари на Гемето. Тези проучвания не са довели донікъде, тъй като за земеделците Цанков винаги ще си остане убиецът на Стамболийски, а Цанков не е готов да се примири с царско надмощие. Луков, Борисовият министър на войната, се обявява за скорошни избори и тогава основаването на масова проправителствена партия кристализира около Цанковото Движение (но не със сегашния му водач), обаче Борис отхвърля тази идея заради политиката, препоръчвана от Кьосеиванов: да не се прави незабавен опит за връщане към един парламент, доминиран от партийни организации, да се отложат обещаните избори, а конституцията да се видоизменя постепенно, вместо да се реформира. Той определя това като път към „бавния, но сигурен напредък“.

Местните избори през януари 1937 г. проправят този път. Удава се случай да се изпробват новите изборни разпоредби, които са първите проектирани изменения на конституцията. Преди гласуването кандидатите трябва да декларират писмено, че не са комунисти; гласуването ще се проточи през три неделни дни, за да може полицията да се съсредоточи там, където е необходимо; по-късно изборните права се разширяват, като за пръв път се дава право на глас на омъжените жени и вдовиците и се въвежда образователен ценз, като селските гласоподаватели трябва да имат начално, а градските – средно образование. Гласуването става задължително за мъжете, но не и за жените. Правителството, казват неговите защитници, не е против демокрацията, но иска да създаде „подредена и дисциплинирана демокрация, пропита от идеята за обществена солидарност“. Това налага продължаване на забраната върху партийните организации, но по-късно, когато „душата на народа е напълно излекувана“, ще се разреши да възникват големи обществени движения.

През март следващата година тези разпоредби се прилагат към първите общи избори след 1931 г. Освен това новото Събрание трябва да се състои само от 160 депутати; пропорционалното представителство отново е отхвърлено в полза на едноличните кандидатури за всеки район, чиито граници се определят от правителствени служители, а те рядко изпущат случай за фалшификация. Минималната възраст за избиране в парламента е повдигната от двадесет и пет на тридесет. Макар политическите партии да са останали извън закона, водачите на Народния конституционен блок провеждат доста единна кампания под лозунга за възстановяване на Търновската конституция. Правителството казва, че се стреми към „нова демокрация“ без партии и че като доказателство за добрите му намерения изборите през 1937 г. са първите, през които правителството не е имало своя партия и свои собствени кандидати. Това не попречва на правителството да оказва влияние върху изборните бюра и по такъв начин да си осигури избирането на около деветдесет и пет негови поддръжници. Блокът обаче има над шестдесет депутати, въпреки че петима комунисти и шестима земеделци скоро ще бъдат изгонени. Очевидно е, че новото Народно събрание ще бъде доминирано от правителството, но то в никой случай не е съвършено покорно и през есента на 1939 г. дотолкова възмущава Кьосеиванов, че той го разпуща и предизвиква избори. На изборите през декември 1939 и януари 1940 г. за кампанията са отделени само десет дни и върху неправителствените кандидати са наложени различни ограничения, включително забрана за пътуване между селата и за използване на помощници по време на кампанията. Кьосеиванов си осигурява очакваната лека победа и наскоро след това е освободен.

Неговото отстраняване не е последица от вътрешната му политика, а от позициите му по международните отношения – въпросът, който към 1940 г. естествено заема централно място в политическия живот в България, а и в другите страни. А международните отношения са област, в която контролът на Борис е абсолютен.

ВЪНШНА ПОЛИТИКА, 1935 – 1941 Г.

След падането на Стамболийски непосредствената цел на българската външна политика е да се преодолее изолацията. Облекчаването на условията на мирния договор не е забравено, но то ще се постигне чрез „мирна ревизия", основана върху член 19 от Хартата на Обществото на народите. Такава политика изисква чуждестранен покровител и Цанков, а и Ляпчев намират такъв в лицето на Италия, която не само би могла да действа като закрилник в Обществото, но и би затворила очи за тайните връзки на правителството с ВМРО, тъй като Мусолини съвсем не е против увеличаването на трудностите за Югославия. Близките отношения с Италия се символизират от женитбата на Борис за една италианска принцеса през 1930 г. Независимо от италианското застъпничество през двадесетте години не се забелязва голям напредък за българската кауза. В 1925 г. се подписва договор за приятелство с Турция, но тъй като режимът на Ататюрк все още е несигурен и без международно влияние, това не е голяма придобивка. Приключването на споровете с Гърция относно правата на собственост за бежанците, от друга страна, спомага за разсейване на лошите чувства, останали от нашествието през 1925 г., и така отношенията с Атина стават коректни, макар и хладни.

В началото на тридесетте години настъпват важни промени във външнополитическите обвързаности на България. В Рим има очевидни признаци, че интересът на Италия към България намалява и вниманието ѝ се насочва все повече към Гърция и Югославия, едно развитие, което събужда страховете от изолация в София. Това дава тласък на усилията за подобряване на отношенията със съседните държави. През 1932 г. румънците се съгласяват да разрешат изучаването на български в училищата в Добруджа, ако българите разрешат румънски да се въведе като учебен предмет в различни български училища. По-далече от това с румънците не се стига, но перспективите по отношение на Югославия изглеждат по-добри. През 1930 г. Пиротската спогодба регулира преминаването на границата и урежда редица проблеми с оглед правата на собственост. През септември 1932 г. цар Борис и крал Александър се срещат за първи път и скоро е уговорена втора среща.

Надеждите на България да преодолее изолацията, като установи по-близки отношения със своите съседи, са попарени безмилостно, когато през 1934 г. Югославия, Румъния, Гърция и Турция подписват Балканската антанта, и ударът става още по-жесток поради факта, че Обществото на народите, в което България се е надявала да намери подкрепа и помощ, както и по време на гръцкото нахлуване през 1925 г., преживява явен и бърз упадък след оттеглянето на Германия през октомври 1933 г. „Мирната ревизия“ не може да обещае голям успех без силно и уважавано Общество.

Тъй като нито може да се присъедини към Балканската антанта, нито да я разпусне, България се опитва да я заобиколи чрез съглашение с Югославия. За да покаже сериозността на намеренията си, през 1936 г. Кьосеиванов препотвърждава привързаността на страната към мирната ревизия и за доказателство забранява всякакви демонстрации, призоваващи към анулиране на Ньойския договор. Югославяните са поласкани от това ухажване. Те никога не са били напълно доволни от изключването на България от Балканската антанта и със сигурност са разтревожени от агресивното тълкуване на това съглашение от страна на гърците. Югославия знае, че изолирана България ще стане лесна плячка за един от двата блока на великите сили, които все повече поляризират Европа. Убийството на крал Александър в Марсилия през октомври 1934 г. въпреки македонското участие не попречва на усилията за подобряване на българо-югославските отношения. През 1935 г. Златев успява да сключи споразумение, с което се увеличава броят на гранично-пропускателните пунктове, и към средата на 1936 г. перспективата вече изглежда толкова добра, че Борис не приема нито предложението за по-тесни връзки с Турция, която се стреми към ревизия на режима в протоците, нито един опит за сближение от страна на самата Балканска антанта. През януари 1937 г. търпението му е възнаградено с подписването на българо-югославския договор за приятелство.

Подписването на договора е важен признак за промяна на позициите, но не оказва особено въздействие върху междубалканските взаимоотношения. Това не е нищо повече от една декларация за приятелство, въпреки че българите се надяват тя да създаде по-добра атмосфера, която на свой ред би могла някой ден да доведе до ревизия с мирни средства. Отначало тези надежди изглеждат основателни. Увеличава се културният обмен между двете страни, граничният контрол се смекчава и се учредява съвместен българо-югославски кооперативен институт, както и въздушна връзка между двете столици.

Към края на тридесетте години обаче отношенията между по-малките държави изгубват важността си поради развиващата се конфронтация между Германия и Версайлските сили. Великите сили неизбежно се стремят да се намесят на Балканите, за да потърсят подкрепа за себе си или поне да не позволят на враговете си да я получат. Към началото на 1938 г. Великобритания вече настоява България да се включи в Балканската антанта и през юли на същата година се предприема една наглед важна стъпка в това направление, когато със Солунското споразумение балканските държави тържествено се отказват от употребата на сила. И както е обичайно в международната политика, когато те покъсно се съгласяват Гърция да ремилитаризира Тракия, а българите да бъдат оставени, както вече от доста време правят, да пренебрегнат наложените им в Ньойи военни ограничения, тези ходове се приемат като доказателства за сериозно отношение към въпроса. Мюнхенското споразумение довежда до нови разместванния във взаимните обвързаности на Балканите. Югославяните изгубват сигурността на малката Антанта, която е разрушена от разпокъсването на Чехословакия, и затова още повече се приближават към България.

През октомври двамата премиери се срещат в Ниш, където югославяните предлагат митнически съюз, военен сговор и връщане на някои гранични райони в замяна срещу отказ на София от всякакви претенции спрямо Македония. И макар че Кьосеиванов отхвърля предложената сделка, подобряването на отношенията между София и Белград е извън всякакво съмнение.

С избухването на войната през септември 1939 г. България незабавно обявява неутралитет. Някои, особено в Германия, вярват, че цар Борис клони към Великобритания както по сантиментални причини, така и защото смята, че тя ще спечели, но могъщи фактори тласкат България към Оста. През тридесетте години Германия е играла все по-важна роля в българската търговия и търговската опора върху германците, особено по отношение на въоръжението, подтиква към политическа зависимост. Към това се прибавя и очебийният факт, че Германия е реваншистка сила, и то такава, която от 1936 г. жъне все повече успехи. След Мюнхенското споразумение България е единствената победена страна, която не се е облагодетелствала от новите териториални промени. Изкушението да се търси помощ от Берлин расте с всеки германски успех. Нацистко-съветският пакт тъкмо навреме превръща традиционната приятелка на България в съюзник на могъщите сега германци и насърчава мнозина българи да приемат една по-тясна обвързаност с Берлин. От възстановяването на дипломатическите връзки през 1934 до 1939 г. отношенията с Москва са коректни, но дистанцирани. За един народ от селски собственици колективизацията намалява привлекателността на Съветския съюз, а от средата на тридесетте чистките, особено тези във въоръжените сили, а после и Финската война поставят под голям въпрос неговата надеждност като международен партньор. След нацистко-съветския пакт обаче, в началото на 1940 г. България сключва търговски договор със Съветския съюз, който прави възможен вносът на съветски филми, книги и вестници, а те се оказват изключително популярни. През 1940 г. Съветският съюз е представен за първи път и на Пловдивското изложение. Не по-малко популярно е и посещението на съветски футболен отбор в София през август 1940 г.

Нарастващата сила на Германия в българския политически живот се проявява през 1940 г. при отстраняването на прозападния Кьосеиванов и заменянето му с Богдан Филов, изтъкнат учен, който е следвал в Германия и е съхранил робска привързаност към земята на своите учители. За да спечели одобрението на Германия, Филовият кабинет намалява културните връзки със западните сили, закрива масонските ложи, към които принадлежат повечето български политически дейци и основава нова младежка организация, „Бранник“, чиято функция е да подготвя българската младеж за вярна служба на „царя, отечеството, държавата и националните идеали“. По-зловещ жест е назначението за министър на вътрешните работи на Петър Габровски, един от малцината яростни антисемити в България.

Отстъпките имат за цел, поне по замисъла на царя, да намалят германския натиск, а не да демонстрират българска подкрепа за германската кауза; те трябва да представляват окончателно уреждане на сметката, а не предплата. Ако искаше да свърже съдбата си с Оста, Борис можеше лесно да го стори през 1938 или 1939 г., а дори и по-рано. Но той се е стремил да запази българския неутралитет и да държи страната си извън войната, въпреки големия вътрешен натиск да постъпи другояче, натиск, който го кара да се оплаква: „Моите генерали са германофили, дипломатите – англофили, царицата – италианофилка, народът е настроен русофилски. Само аз съм българофил.“ За да съхрани българския неутралитет, Борис отказва ред привлекателни предложения. През октомври 1939 г. Молотов предлага българо-съветски договор за взаимопомощ с намеци за съветска подкрепа на българските претенции в Добруджа; Борис отказва и осведомява Букурещ за Сталиновите кроежи срещу Румъния. През февруари 1940 г. външните министри на Балканската антанта се срещат в Белград и решават да предложат на България членство в своята организация, а дори и някои териториални отстъпки. Предложението е отхвърлено, защото то би свързало България твърде тясно със западните сили, които поддържат Балканската антанта – Борис иска да избегне това, не на последно място защото то би разсърдило Хитлер, Сталин и, което е много важно, Мусолини, който сега бързо се придвижва към нацистката орбита. Свързването със западните сили е безполезно за България, ако Италия е на обратната страна, защото се смята, че италианската флота може да откаже на западните сили достъп до източното Средиземноморие.

Драматичните военни събития в Западна Европа през май 1940 г. имат дълбоко отражение в България. Вероятността за въвличане във войната, което почти всички искат да избегнат, нараства и се предприемат поредица подготвителни мерки. Задължителната трудова повинност е поставена под военна команда и през май кабинетът учредява Дирекция за гражданска мобилизация, на която по време на война могат да бъдат подчинени всички промишлени предприятия. На Министерството на земеделието се предоставят широки пълномощия за контрол върху цените и принудително уедряване, както и реквизиране на храни и други селскостопански продукти. Пак по законодателен път на правителството е дадена възможност да налага подобен контрол върху доходите и външната търговия. Но както през Първата световна война, гражданската стопанска администрация покъсно ще бъде оспорена от армията, която през 1943 г. учредява Дирекция за военното стопанство.

Още едно сходство със събитията от Първата световна война може да се открие в това, че военните успехи на Германия значително увеличават привлекателността ѝ за творците на българската политика, макар че отново не е ясно доколко е убеден царят. Германските победи донасят на България и първите ѝ териториални придобивки. Създадената от Версай велика Румъния едва ли може да надживее срутването на тази система в Централна, а след това и в Западна Европа, колкото и ниско да се кланят пред Хитлер букурещките политици. През лятото на 1940 г. Русия, Унгария и България предявяват претенциите си едновременно и на 7 септември България получава удовлетворение чрез Крайовската спогодба, съгласно която си възвръща Южна Добруджа, една област от около 4300 кв. км с 400 000 жители, половината от които са българи, една четвърт турци и 70 000 румънци. Надеждата е, че Крайова ще покаже на русофилското селячество стойността на немското приятелство. През същия месец Турция предлага на България и Югославия отбранителен съюз, но те не смеят да го приемат от страх да не антагонизират могъщите сили в Рим, Берлин и Москва. Месец по-късно Борис препотвърждава верността си към неутралитета, като отхвърля едно предложение на Мусолини: италианците се готвят да предприемат своето нападение срещу Гърция и предлагат на България достъп до Егейско море, ако се присъедини към атаката. По-смразяващо предложение е направено през ноември 1940 г., когато в София се появява заместник-комисарят по външните работи с подходящото име Соболев. Той говори за пакт за взаимопомощ, съгласно който Съветският съюз ще може да ползва българските черноморски военни бази, и намеква за съвместен удар срещу Турция, от който България ще получи Тракия, а Съветите – Дарданелите. Борис отново отказва, не на последно място защото знае, че езикът на Соболев не съответства напълно на онзи, който руснаците са използвали наскоро в Берлин, определяйки България като съветска зона за сигурност. Въпреки това уж тайното предложение за договор става причина за масова кампания с плакати и лозунги, организирана от българските комунисти в подкрепа на предложеното от Съветския съюз споразумение.

Към ноември 1940 г. Борис вече има твърде малко място за маневриране. Играта, която той е играл с усърдие и ненадминато майсторство, е към края си. От септември немските войски са започнали да навлизат в Румъния като подготовка за предстоящото нахлуване в Русия. Рано през декември затрудненията на Мусолини в Гърция го карат да търси германска военна помощ. Хитлер вече е взел решение за операция „Марита“, отклоняването на някои германски войски от Румъния към Гърция, тъй като, при положение че италианците са понесли тежък удар в Южна Албания и бягат презглава през Северноафриканската пустиня, той се бои от балкански десант на съюзниците, който може да застраши руската му кампания. „Марита“ би означавала преминаване на немски войски през България. На 8 декември в страната пристигат четиридесет офицера от германския щаб и оттогава нататък броят на навлизащите в България немски войници, дегизирани като бизнесмени и единични туристи от мъжки пол, бързо нараства. През януари 1941 г. Филов отива в Райха, за да обсъжда подробностите на предстоящата германска операция. Американците правят последен опит да убедят българските водачи, че крайната победа трябва да принадлежи на Великобритания, подкрепена от моралната и икономическа мощ на Съединените щати, но германският натиск в София сега е огромен и България вече няма действителна свобода на избора. През февруари с немците е постигнато съгласие през Дунав да се построи понтонен мост и на 2 март германските войски да започнат прехода си от Румъния към Гърция.

Един ден преди да започне германската операция Филов пристига във Виена, за да подпише тристранния пакт. В знак на протест Великобритания оттегля дипломатическия си представител. И тъй България фактически става член на Оста, макар да не обявява официално война на Великобритания и Съединените щати до Пърл Харбър. След като опитите на Борис да запази България неутрална са се провалили, той се подчинява на неизбежното, като избира сътрудничество с нацистите пред безнадеждната съпротива срещу тях и може би се надява, че обявяването на война, когато се стигне до това, ще предотврати по-нататъшния германски натиск и ще осигури благосклонно отношение при определяне на окончателните условия на мира. Малцина от онези, които са сравнявали обстановката в София и Белград през април 1941 г., биха оспорили решението му. Отсега нататък неговите усилия са насочени към запазване на толкова независимост за страната му, колкото позволяват мрачните обстоятелства.

БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА, 1941 – 1944 Г.

Обвързването на България с Германия донася краткосрочни облаги, най-очебийната от които е окупацията на Тракия и Македония: силите от Оста успяват да предоставят последната на България едва след като белградският преврат от 27 март привидно включва Югославия в съюзническия пакт; невъзможността това да стане по-рано е била още една причина България да отказва обвързване с германската страна. Границите на окупационните зони не са точно определени, което поражда известно напрежение с Италия през 1942 г., и България не е допусната до Беломорския бряг, който остава в немски ръце; освен това пълните права на собственост върху окупираните територии няма да бъдат дадени до края на войната, за да не би България да дезертира от Оста, като вземе със себе си новопридобитите земи. Придобивките са посрещнати с голям възторг в България, а – поне отначало – и в Македония, където след дългогодишното господство на Белград българското управление изглежда привлекателна алтернатива, и новите власти наистина въвеждат редица подобрения, най-вече в образователната сфера с построяването на над 800 нови училища и основаването на университет в Скопие. Българите обаче скоро затъват в същия порок като сърбите – свръхцентрализация. През март 1942 г. Министерският съвет получава абсолютна власт над новите територии, които прекалено бързо са подложени на бюрократическа корупция и експлоатация, а нетактичното налагане на волята на София върху всички черти на македонския живот, особено църквата, води до негодувание и укрепване на сепаратисткото или автономистко мислене. Българските епископи в Македония стават също така непопулярни, както гръцките са били в България един век по-рано. В Тракия въобще не е имало меден месец между окупатори и окупирани. Българите провеждат безмилостна кампания, за да накарат местните гърци да се изселят, и едно въстание през септември 1941 г., потушено с крайна жестокост, според мнозина е било провокирано от българите, за да осигури оправдание за затваряне или изтребване на голям брой гърци.

Първоначалното въодушевление в България по повод придобиването на новите територии скоро помръква под объркването и безпокойството от събития, станали в други краища на Европа. Хитлеровото нападение срещу Съветския съюз на 21 – 22 юни 1941 г. слага край на удобната ситуация, в която обвързването с Германия не противоречи на традиционните чувства към Русия. Работата вече не може така лесно да се съчетае с удоволствието. Филовото правителство в началото реагира чрез затягане на вътрешния контрол. Увеличава се броят на престъпленията, за които може да бъде наложено смъртно наказание, а страхът от комунистически демонстрации кара Филов, учен и ректор на Университета, да стане първият управник в цялата история – османска или българска, който поставя под забрана честването на деня на св.св. Кирил и Методий, 24 май. Между 1 януари 1942 и 4 септември 1944 г. 15 000 души са интернирани, 11 000 са изпратени в трудови батальони и 6000 са натъпкани в концентрационните лагери в Гонда вода и Еникьой и женските лагери на Свети Никола. Най-много сред жертвите на режима са комунистите, тъй като Филов е принуден да въведе по-строгия контрол от пристигането в страната след 21 юни с подводници и парашути на български емигранти от Съветския съюз. През 1942 г. единствено въз основа на подозрения за тайни връзки със Съветския съюз генерал Владимир Заимов, заговорник ветеран от 1934 г., е предаден в ръцете на екзекутора. И все пак страдат не само комунистите. През януари 1942 г. вестникът на легионерите, фашистка младежка организация, е спрян затова, че е пледирал България да вземе участие във войната на източния фронт и в крайната десница нито на Цанков, нито на Луков не се разрешава да провеждат публични събрания. Това се дължи на опасенията на Борис, че нацистите биха използвали някоя дейна фашистка група, за да го изместят. Десницата от своя страна е убедена, че скоро ще вземе властта, защото вярва, че безпартийният режим на Борис, който няма никаква обединителна идеология, ще трябва да отстъпи пред групировка, която е повече в тон с новия ред в Европа.

Едно от главните искания на десницата е за обвързване с войната на Германия в Русия. Борис последователно го отхвърля, като дори забранява сформирането на български доброволчески легион и през цялото времетраене на войната на изток участието на България се свежда до немного повече от доброволни приноси към плана Winterhilfe („Зимна помощ за германските войници“) и един-единствен червенокръстки влак, който поне на теория би могъл да бъде от полза и за двете страни. Отказът да се участва във военните действия на източния фронт е разбираем. Ако един доброволчески легион се върнеше с победа, той би могъл, както се опасява Борис, да се присъедини към местните фашисти и да увеличи заплахата за положението на царя. Съпротивата срещу включването на редовна войска може да се обясни с не толкова цинични съображения, които до едно са умело използвани пред германците. Българската армия трябва да се остави на Балканите, за да противодейства на три възможни опасности: нападение от страна на Турция, сателита на съюзниците в източното Средиземноморие; съветски десант на черноморския бряг, едно важно съображение през 1942 г., когато немците складират в българските черноморски пристанища петролни сонди, за да ги използват по-късно в Кавказ; и след пораженията на Оста в Северна Африка – широкомащабно съюзническо нахлуване на Балканите. През лятото на 1941 г., за да оправдаят оставането на армията им на Балканите, българите се позовават и на вероятността от бъдеща партизанска дейност. Изтъква се и това, че българската армия все още не е снабдена със съвременно въоръжение, необходимо за кампания като тази на източния фронт, както и че от войниците, набрани по селата, не може да се очаква да воюват ефикасно далеч от познатото им балканско обкръжение, особено ако трябва да се бият срещу руснаците, към които питаят дълбока привързаност. Тези аргументи са достатъчни като противовес на предположението на Фюрера, че ако балканските народи не участват в разгромяването на комунистическата заплаха, един ден те могат да се озоват в положението на балтийските държави, и макар и неохотно Хитлер се съгласява българската армия да не се включи на източния фронт.

За да устои успешно на натиска за изпращане на български войски за руската война, Борис съумява да представи аргументи, основани върху практически съображения. По втория главен проблем между Берлин и София, този за съдбата на петдесетте хиляди български евреи, царят, неговите министри и българският народ се изправят лице в лице с безумието на нацистката доктрина и никакви разумни доводи не могат да им послужат. Но това не отслабва съпротивата срещу нещо, което масово се смята за нередно. През ноември 1940 и януари 1941 г. се въвеждат редица антисемитски разпоредби, включително и носенето на жълтата звезда. И все пак България нито може, нито пък иска в този случай да прояви тевтонска ефикасност и усърдие. Евреите, отличени за военна храброст, са освободени от действието на разпоредбите; квотите за университета и обществените професии се основават по-скоро върху градското, отколкото върху цялото население и затова дават възможност на още доста евреи да влязат в уж ограничения брой изключения. Обяснява се, че поради недостиг на електричество до октомври 1941 г. са произведени само малка част от необходимото количество жълти звезди. По-късно през войната ограниченията се увеличават. През март 1942 г. евреите са поставени извън закрилата на закона, а година след това са изготвени планове за започване на депортирането им в лагерите на смъртта. Обществеността узнава за тези планове, след като един от участващите в прилагането им ги разкрива пред любовницата си еврейка. Прокараните през 1940 и 1941 г. закони бяха предизвикали протеста на редица професионални организации, Народното събрание и църквата, но той се е оказал твърде слаб в сравнение с гнева, с който са посрещнати предложенията за депортиране. Сега всенародното негодувание изригва в улични демонстрации, парламентарни резолюции и вестникарски статии, чрез които може би се дава катарзисен изблик и на други недоволства. Депортационните планове са изоставени. Въпреки че правните ограничения остават в сила и през май положението на много евреи се влошава при изселването им от градовете и включването им в групи за пътно строителство и лагери като Сомовитския, българските евреи, ако не иония от окупираните територии, са спасени от изтребване. Всички слоеве на българската общественост с изключение на незначителна шепа непоправими антисемити са се сплотили, за да се изправят срещу депортирането, и техните възгледи несъмнено са имали подкрепата на царя, защото, ако Борис искаше да се проведе депортирането, то щеше да стане.

Когато малко повече от две седмици след едно посещение при Хитлер на 28 август 1943 г. Борис умира внезапно на 49-годишна възраст, мнозина смятат, че неговият отказ да приеме германските искания за помощ на източния фронт и нацистките планове за депортиране на българските евреи е накарал немците да го отровят. Почти сигурно е, че това не е вярно. Официално обявената причина за смъртта е тромбоза на лявата коронарна артерия, комплицирана от камъни в злъчката. Макар известна неяснота все още да тегне над това събитие, германците едва ли биха спечелили от смъртта на Борис: няма никаква гаранция, че режимът, който ще го замести, би бил благосклонен към техните желания, а при предстоящото отпадане на Италия от войната една нестабилност на Балканите само би умножила трудностите за Германия. За българския народ смъртта на царя е жесток удар, което личи и от безпрецедентното множество, стекло се за погребението. Проявеното от него умение в придобиването на новите територии и, което е по-важно, в държането на България настрани от ужасната война на източния фронт му е спечелило признателност и уважение. Личното или безпартийно управление, което той е установ вил през тридесетте години, печели при съпоставка с много тогавашни режими на Балканите, а и не само там. Политическият контрол, особено над левите екстремисти, е строг, но управлението му не е нито фашистко, нито тоталитарно. След 1931 г. Цанков вече не получава държавни постове; Луков, който служи като министър на войната от ноември 1935 до януари 1938 г., винаги е подчинен на царя, а през 1939 г. върху дейността на легионерите се налагат ограничения. Няма правителствена партия. България има късмета да не преживее публичните зрелища на едно фашистко ръководство. Събранието, макар и до голяма степен манипулирано, през цялото време запазва в себе си поне шепа опозиционни депутати и през войната продължава да излиза дори един умерено критичен вестник като просъюзническия „Мир“. Комунистическата дейност е забранена дори през периода на нацистко-съветския пакт, но първомайските манифестации са разрешени до 1941 г. и режимът на Борис възстановява българското гражданство на около 500 ветерани, които са се сражавали за републиканците през Испанската гражданска война.

През 1943 г. приемникът на Борис, Симеон, е шестгодишен и се създава регентство, включващо Филов, генерал Михов и брата на Борис, княз Кирил. Регентството е формално незаконно, тъй като не е утвърдено от Велико народно събрание и защото Кирил като член на управляващата династия няма право да участва. Михов не се интересува от почти нищо извън професията си, а Кирил е почти изцяло човек на удоволствията, така че действителната власт е в ръцете на Филов. За да затвърди това положение на нещата, той осигурява назначението на послушното нищожество Добри Божилов за министър-председател.

През годината след смъртта му войната, която Борис с толкова усилия е успял да държи на разстояние, пропълзява все по-близо до някогашното му царство. Германското поражение край Сталинград вече е накарало някои българи, в това число и Борис, да се замислят за разхлабване на връзките с Германия. Тайните сондажи при съюзниците са разкрили колко трудно би било това, защото съюзническите условия са сурови: безусловна капитулация, опразване на всички окупирани територии и съюзническа окупация на България. През 1943 г. войната все още е твърде далече, за да направи тези условия приемливи, но тя бързо наближава и на 19 ноември 1943 г. пристига с първата голяма въздушна бомбардировка на София. Две други ще последват преди масираната атака на 19 януари 1944 г. Като малко и компактно селище София се превръща в лесна мишена и януарската бомбардировка взима хиляди жертви. Населението се разбягва панически. През март София е подложена на поредица опожаряващи въздушни атаки, които достигат кулминацията си в един масиран блиц на 30 март.

Бомбардировките довеждат до сериозно обществено разбъркване. При една толкова централизирана система бягството на чиновниците от столицата затруднява функционирането на администрацията и след януарските бомбардировки правителството решава да нареди на служителите да се върнат в учрежденията си. Индустрията и транспортът са също засегнати, а много села са залети от бегълци, които не могат да поемат – отгоре на всичко това е и най-студеното време през годината. Бомбардировките разкриват и неспособността на нацистите да защитят България от съюзническата мощ и германският престиж неизбежно е накърнен. При погребението на жертвите от въздушното нападение през ноември софийският епископ дори използва случая, за да критикува по-скоро германците отколкото съюзническите бомбардировачи.

До началото на 1944 г. българските градове или онова, което е останало от тях, започват да изпитват недостиг на храна, подобен на този през Първата световна война. През 1940 за Германия е изпратено твърде много зърно, а на следващата година пък твърде много е реквизирано за българската армия. През 1942 г. има голяма суша. Същевременно селяните продават на официалните изкупвателни агенции само минималните задължителни количества, тъй като на черната борса може да се получи много по-голяма печалба.

Общият недостиг се задълбочава и от това, че немските войници изпращат у дома си повече храна, отколкото трябва. До средата на 1944 г. официалните цени на хранителните продукти достигат 563 % спрямо равнището си през 1939 г., а на черната борса съответната цифра е 738 %. Недостигът не е единствената причина за инфлацията. Неспособността на режима да намери външни заеми, за да покрие един разход, нараснал от 92 милиарда лв. през 1939 на 209 милиарда през 1944 г., принуждава правителството да печати и нови пари. Подобен е и ефектът на петдесетпроцентовото повишение на официалните заплати през лятото на 1944 г.

Полза от тези задълбочаващи се проблеми извличат опозиционните елементи – съпротивителното движение и неговата все още призрачна политическа организация, Отечественият фронт. Съпротивата е успяла да осъществи някои драматични удари. През февруари 1943 г. е убит генерал Луков, а следват и други атентати, тъй като комунистите са подели продължителна партизанска офанзива в градовете. Провеждат се и политически акции. Демонстрациите по време на празника на Сан Стефано наблягат върху дружбата с Русия и се противопоставят на участието във войната на източния фронт. Но що се отнася до въоръжената съпротива, нищо в България не може да се сравни с онова, което става в Полша, Югославия или Гърция. Най-високата преценка за броя на партизаните, действали в кой да е отделно взет момент, е 18 000, повечето от които са съсредоточени около Пловдив, Варна и Бургас. България, разбира се, не е била окупирана и до към края на 1943 г. тя е сравнително малко засегната от самата война. След Сталинград комунистите, чиято партия е достигнала най-ниската си точка през 1941 г. с едва 10 000 членове, стават по-активни и резултатни в действията си и през март същата година разделят страната на дванадесет оперативни зони. Но те все още ще търпят сериозни неуспехи на бойното поле и непрекъснато ще изпитват недостиг на оръжие и снаряжения отчасти поради слабите си връзки с главния доставчик на такива стоки, британската Служба за специални операции. През пролетта и лятото на 1944 г., когато Червената армия си пробива път към Балканите, партизанската дейност се усилва, но българските партизани никога не достигат до положение, при което биха могли да съборят правителството в София.

Отечественият фронт се споменава за пръв път още през 1941 г., когато се правят опити да се изгради широка коалиция върху онова, което е останало от изборното споразумение през 1938 г. Тези опити се провалят, защото други фракции не желаят да сътрудничат с комунистите, които изискват контрол над коалицията – една абсурдна позиция, като се вземе предвид слабостта на партията по това време. През февруари 1942 г. се подхваща втори, по-успешен опит за сформиране на коалиция, вследствие на който през юли възниква едно хлабаво тайно сдружение на комунисти, звенари, левите земеделци на Никола Петков и Чешмеджиевите социалдемократи. Програмата на Отечествения фронт, разгласена от предаващата на български език от Съветския съюз популярна радиостанция „Христо Ботев“, включва искания за абсолютен неутралитет във войната, оттегляне на българските войски от операциите срещу партизаните в Сърбия, освобождаване на армията от царски контрол, забрана върху износа на храна за Германия, гарантиране на нормален живот за всички трудещи се в града и селото, възстановяване на пълните граждански свободи и забрана на всички фашистки организации. Отечественият фронт настоява, че неговата програма не подлежи на обсъждане и това, заедно с надеждата, че цар Борис скоро ще премине към подкрепа на съюзническите сили, кара легалната опозиция да не се присъедини към Фронта. Освен другото много земеделци не одобряват партизанската дейност, чийто главен резултат по това време е навличането на репресии върху селата, повечето от чиито жители симпатизират на земеделците. Към лятото на 1943 г. Отечественият фронт набира достатъчно сили, за да основе Национален комитет начело с Никола Петков, Кимон Георгиев, комуниста Драмалиев, Чешмеджиев и още един социалдемократ, Димо Казасов. Отново се прави опит да се разшири основата на организацията, като се търсят връзки с легалната опозиция, но и сега не се постига нещо повече, след като демократите отказват да работят заедно с комунистите, а земеделците – с военните звенари, които преди образуването на тази група са съдействали за осъществяването на преврата от 1923 г. Отечественият фронт не получава широка поддръжка до лятото на 1944 г. и дори през август същата година членският му състав не надвишава 3 600 души.

До 1944 г. малцина политици извън редовете на фанатизираните германофили не признават, че рано или късно България ще трябва да се прехвърли на страната на съюзниците. Тайните сондажи през февруари и март показват, че съюзническите условия остават непроменени. Божилов и Филов продължават да смятат, че народът не би понесъл една загуба на новите територии, нито пък би могло да се мисли за безусловна капитулация, докато немските войски са в страната, а съюзническите войски са все още твърде далеч, за да я защитят. Божилов казва, че ще се присъедини към съюзниците веднага щом те се присъединят към него, като стъпят на Балканите. Българите се опитват и да убедят западните съюзници, че бомбардировките могат да сринат напълно духа на нацията, което би довело до германска интервенция и в крайна сметка до съветска окупация. Британците и американците отказват да дадат ухо на тези намеци за бъдеща нестабилност на великия съюз. Междувременно през март Хитлер предупреждава Филов, че една съветска победа би означавала прилагане на плана, за който Сталин е говорил през 1940 г. и според който България ще бъде включена в Съветския съюз. Фюрерът също казва, че трябва да реши проблема за хортистка Унгария – когато той го решава, като затваря ръководителя ѝ и окупира страната му, Филов си взима поука.

Междувременно съветският натиск се усилва. Москва е отказала да действа пред западните съюзници за прекратяване на бомбардировките и след превземането на Одеса Съветите с нарастващо упорство изискват българските черноморски пристанища да се очистят от всякакви немски кораби и служители. В една нота от 18 май 1944 г. Съветите съобщават, че 2000 немски войници и 50 – 60 морски съда, включително и подводници, се намират във Варна, където се строят кораби и шлепове за Вермахта, като всичко това, заявява Москва, нарушава предполагаемия български неутралитет в руско-германската война. Затова Съветите настояват България да прилага строго неутралитета и, което е найважно, да скъса дипломатическите си отношения с Германия.

Българската политика се е основавала върху очакването, сегашното балансиране между Берлин и Москва да продължи достатъчно дълго, за да се постигне споразумение със западните съюзници. Съветската нота намеква, че това може да не стане и че България може да се окаже пред война и вероятна окупация от Червената армия. И за да се влоши още повече положението, България бързо губи военната стойност, която някога е имала за съюзниците. Тази стойност се е крепяла на разбирането, че евентуалното ѝ дезертиране би накърнило сериозно каузата на Оста на Балканите. Стратегическата стойност на България щеше да е огромна, ако съюзниците бяха открили втория фронт в Югоизточна Европа, но десантът в Нормандия окончателно разпръсва старите и вечно неоснователни надежди, че това може да се случи. В същото време с напредването на Червената армия става все по-вероятно германските позиции на Балканите да бъдат непоправимо разклатени, каквото и да решат българите. България изглежда обречена на военна незначителност и политическо безсилие.

След съветската заплаха от 18 май всичко това предизвиква дълбока политическа криза. Гичев иска да сформира правителство на националната консолидация, за да избегне крайностите отдясно и отляво, но Отечественият фронт ще се присъедини само ако лявата му политическа линия получи пълна подкрепа – едно условие, което, ако се приеме, би опорочило Гичевия план за избягване на крайностите. И все пак промяна настъпва, когато на 1 юни Божилов си подава оставката и отстъпва мястото си на Иван Багрянов. Смяната на министър-председателя бележи първото действително отклонение на България от прогерманската ѝ политика, тъй като новият премиер, въпреки че е получил образованието си в Германия и е служил в немски артилерийски полк през Първата световна война, е с прозападна ориентация и е доказал прозападните си убеждения в тайните преговори със съюзниците, проведени по-рано през същата година. Сега Багрянов засилва търсенето на споразумение със съюзниците, които на свой ред дават да се разбере, че макар условията им да остават непроменени, опразването на новите територии няма да предреши тяхното бъдеще. Доста прозрачни са и намеците, че Южна Добруджа ще остане българска. Багрянов решава да протака и да изчаква по-добри условия – едно съдбоносно решение.

Багрянов търси подкрепа за режима си отвсякъде, като дори прави безрезултатен опит да убеди комунистите да се включат в кабинета му. След това дава редица обещания да разгради по-голяма част от апарата на предходните режими, макар че не всички тези красиви думи се превръщат в дела. Неговата и така отслабена позиция става още по-неудържима на 2 август, когато Турция прекъсва дипломатическите си отношения с Германия. Това допълнително намалява значението на България за западните съюзници и в същото време поражда опасността германците да окупират България, за да противодействат на всякакви ходове от страна на турците. У дома правителството е залято от петиции, организирани от комунистите и изискващи обявяване на строг неутралитет. На 17 август Багрянов не само приема това искане, но и дава амнистия на всички политически затворници, отхвърля политиката на своите предшественици и отменя антиеврейските закони. Но той продължава да настоява, че България не може да сключи мир със западните съюзници преди средата на септември, когато ще бъде събран урожаят – всяко по-ранно действие би предизвикало германски репресии, които биха могли да включват изземване или унищожаване на реколтата. Едва направил декларацията на 17 август – и ето че нов гръм се стоварва върху клетия Багрянов. На 20 август Червената армия навлиза в Румъния и три дни по-късно един дворцов преврат довежда страната до капитулация. Русите са на Дунава, Багрянов бърза да прави нови отстъпки и заявява, че България вече изцяло се е оттеглила от войната. На 26 август той уверява руснаците, че всички чужди войски на българска земя ще бъдат разоръжени, българските части ще бъдат изтеглени от Югославия, съюзническите военопленници ще бъдат освободени, Гестапо ще бъде изхвърлено от България, а Народното събрание ще бъде разпуснато, за да могат да се проведат избори за режим, който се ползва с народното доверие.

Тези отстъпки не задоволяват Съветите, които отговарят, че Багрянов продължава да преследва комунистическите партизани и че разоръжаването на чуждите войски един ден може да бъде приложено и към техните сили. И найвече Москва изисква България да обяви война на Германия, което Багрянов отказва да изпълни под предлог, че то би нарушило наскоро обявения от България неутралитет. Междувременно Багрянов се опитва да ускори преговорите със съюзниците, които сега са се прехвърлили от Анкара в Кайро. Ако тези преговори успееха, Съветите не биха имали пряко участие в решаването на политическото бъдеще на България и Сталин сигурно е имал това предвид, когато на 30 август заявява, че Съветският съюз вече няма да зачита българския неутралитет. Отчаян, Багрянов си подава оставката и е заместен от земеделеца Константин Муравиев, племенник на Стамболийски. Муравиев прави безуспешен опит да включи Отечествения фронт в правителството си, но той втвърдява своите искания и вече настоява за образуването на изцяло отечественофронтовско управление. Муравиев прави още отстъпки, но въпреки стълкновенията между български и немски войници все още отказва да обяви война на Германия, за да не би Червената армия да използва това като предлог да се притече на помощ на България и да окупира страната. Същевременно той продължава да храни надежда, че преговорите в Кайро ще завършат успешно и немците ще напуснат България, като по този начин сложат край на всякакъв претекст за съветска окупация. На 4 септември поредица организирани от Отечествения фронт стачки и демонстрации усилват натиска върху Муравиев – натиск, който два дни по-късно е изострен от широкомащабно дезертьорство от армията към партизаните.

На 5 септември Муравиев най-после решава да прекъсне отношенията с Германия, но военният му министър Маринов го убеждава да не обявява война през следващите 72 часа, за да се завърши изтеглянето на българските войски от Югославска Македония. Преди да може да бъде обявена война на Германия, Съветите слисват и объркват както българите, така и западните съюзници, като обявяват война на България. Разбити са всички надежди, че разговорите в Кайро могат да успеят и България може да сключи мир без участието на Съветския съюз. От този момент СССР става неизбежен фактор при определянето на съдбините на България. Това не попречва на България да влезе във война с Германия на 8 септември, една стъпка, която означава, че за няколко часа българите имат съмнителната чест да са единствената нация, която формално е във война едновременно с Германия, Великобритания, САЩ и Съветския съюз. На 8 септември Филов подава оставка като регент – жест, който вече изглежда неуместен.

През същия ден съветските войски навлизат в България, без да срещнат каквато и да било съпротива. Те са приветствани радостно в градове и села, а междувременно в София политическите им съюзници набързо ликвидират Муравиевото правителство. С помощта на Маринов части на една партизанска бригада завземат столицата през нощта на 8 срещу 9 септември и установяват отечественофронтовско управление начело с Кимон Георгиев, включващо петима звенари, четирима земеделци, двама социалдемократи и четирима комунисти, като последните държат министерствата на правосъдието и вътрешните работи.

Свалянето на Муравиев не отнема повече от час, не е изисквало нищо по-опасно от проникване в Министерството на войната, след като един съучастник е отключил вратата, и е внимателно организирано от онези някогашни майстори на съмнителното превратаджийско изкуство – звенарите Дамян Велчев и Кимон Георгиев. Превратът, както и насилието, което безпощадно ще го последва, е станал традиционна черта на българския политически живот.

В периода между войните българската култура неизбежно е повлияна от политическите люшкания на държавата. В литературата България участва в общото експериментаторство от началото на двадесетте, но през по-късните години на това десетилетие се поддава на фрагментацията, на която по същото време са подложени и политическите партии; а през тридесетте идеологическото обвързване в литературата донякъде намалява вследствие на затягащия се политически контрол. Статусът на романа се издига, въпреки че междувоенните години не създават нищо, което да съперничи на „Под игото“ на Вазов, и българите, както и гърците, продължават да четат по-скоро вестници отколкото книги. През 1934 г., според една преценка, броят на издаваните в България вестници е 642, а на списанията – 380. От литературните журнали най-важен е „Златорог“, чийто редактор от 1920 чак до 1944 г. е Владимир Василев. Най-значителните писатели от междувоенните години са Елин Пелин и Йордан Йовков, които са започнали да публикуват доста преди Първата световна война. Елин Пелин, който пише със съчувствие за селяните, особено за тези от родния му шопски край около София и когото Кръстев е нарекъл „певец на селската неволя“, през годините между войните всъщност не написва много повече от разкази за деца. Йовков също има силни регионални връзки, този път с Добруджа. И неговото творчество отразява обществените проблеми, но го прави по спокоен и примирителен начин и с много по-голяма естетическа съзнателност отколкото мнозина съвременници. Друг писател, който е бил активен преди 1915 г. и чието творчество продължава да се развива след 1918 г., е Тодор Влайков, изпитал силното влияние на руските народници. Същото може да се каже и за Димитър Шишманов, който през двадесетте години изоставя ранните си наставници, за да поеме по невзрачните пътеки на фройдизма. По-здравословна храна, при това напълно в тон с бягството или оттеглянето от политиката през тридесетте години се предлага от историческия роман, който процъфтява между войните в работите на опитни представители на това изкуство като Стоян Загорчинов, Стилиян Чилингиров, Фани Попова-Мутафова, продължили да пишат и след 1944 г., и Николай Райнов, поета-символист, който след кратък флирт с фройдизма се отдава на собствените си предпочитания и очарова читателите си с пресъздадените от него картини на българското средновековие. Съвършено различни по нагласа са комунистическите писатели, особено поетите. Гео Милев, друг бивш символист, написва шедьовъра „Септември“, в който прославя въстанието от 1923 г., но за който заплаща с живота си, след като изчезва по време на Цанковия терор. Христо Смирненски започва да публикува стихове с трайна литературна стойност през 1918 г., но ще умре от естествени причини през 1923 г. Ранна смърт сполетява и Никола Вапцаров. Роден в Македония, Вапцаров е прегърнал марксизма като морски кадет и продължава да разпространява комунистическата вяра, докато работи в железниците и в промишлеността през тридесетте. През 1942 г. е разстрелян за партизанска дейност. Друг изявен писател, който свършва жизнения си път пред наказателната рота, е Димитър Шишманов, но този път екзекуторите са комунисти. Шишманов, син на литературоведа, е писал, макар и невинаги в хвалебствен тон, за българското висше общество.

Към 1939 г. България има тринадесет театъра, в това число и Народния театър в столицата и градските театри в Пловдив, Варна и Русе. В тях обаче не се представят много нови и качествени неща. Единственият по-значителен драматург, който работи между войните, е Стефан Л. Костов, въпреки че Йовков също написва няколко забележителни пиеси. Политическият контрол върху театъра е строг, а освен това вече съществува и новото изкуство на киното, където неуспелите драмописци могат да потърсят убежище.

Към 1939 г. в България има 213 кина и макар че повечето от прожектираното в тях е вносно, до 1944 г. са произведени около петдесет български игрални филма и неколкостотин късометражки.

ОБЩЕСТВЕНО И ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ, 1918 – 1944 Г.

Както през годините 1878 – 1918, така и през периода между войните социалното устройство на България не е подложено на големи промени. Изселването на почти всички гърци от страната повтаря в по-малък мащаб емигрирането на турците след Освобождението и заедно с притока на българоезични бежанци довежда при преброяването през 1934 г. до покачване на българския елемент от населението от 81,23 % през 1910 на 86,7 %, докато гърците са намалели от 1,17 % на под 0,4 %, а турците от 11,63 % на 9,8 %.

Оставайки предимно българска, въпреки известно нарастване на индустриалния сектор страната заедно с това запазва статута си на земя на дребните селски собственици. Към 1937 г. приблизително 12,5 % от цялото население от 6 300 000 души живеят в селища с над 20 000 жители, между една четвърт и една пета от тях – в София, други 10 %, живеещи в общности от между 2000 и 20 000, също са класифицирани като градски жители и така за селското население остават 77,5 %. Както се вижда от таблица 2, силата на средните и дребни селски собственици в никой случай не намалява. Всъщност те изпъкват дори още повече, тъй като участъците с размер под 10 хектара нарастват от 85 % от всички имоти през 1926 г. на 90,2 % през 1934 и 93,1 % през 1946 г. Като процент от цялата площ на селскостопанската земя участъците под 10 хектара нарастват от 58,1 % през 1926 на 66,9 % през 1934 и 76,7 % през 1946 г.; а от земята, обработвана през 1934 г., едва 10 % са взети под наем от други земевладелци. До изчезването на традиционната система на земеобработване голямото имение остава рядкост и през 1944 г. имоти с площ над 20 хектара представляват едва 1 % от цялата селскостопанска земя. Безземните семейства и постоянните наемни селскостопански работници също са редки. През 1926 г. първите наброяват едва 100 000, а през 1937 г. на всеки един възрастен, зает със селскостопански труд, се падат 520 собственици и още 404 членове на собственическите семейства.

Таблица 2.

Разпределение на земята
според размера на участъците, 1926 – 1946

Размер на участъка в хектари	Процент от всички участъци		
	1926	1934	1946
Под 2	24,3	27,0	29,8
2 до 10	60,7	62,3	63,3
10 до 30	14,7	10,3	6,8
Над 30	0,6	0,4	0,1
Общо	100,3	100,0	100,0

Източник: По данни на Joseph Rothschild, *East Europe between the Two World Wars* (Сеатъл и Лондон, 1974), стр. 330.

Независимо от това върху традиционната система се упражнява известен натиск. Въпреки спадането на естествения прираст между войните с една трета, населението се увеличава и при ограничените перспективи за алтернативни видове стопанска дейност търсенето на земя се усилва. Не е останала много периферна земя, която би могла да се разоре сега, и дори при положение че разделянето на общинската собственост продължава с бързи темпове, предлагането не успява да догони търсенето. Между 1920 и 1940 г. земеделското население нараства с 18,4 %, докато броят на селскостопанските участъци се покачва с 38,4 %. Размерът на индивидуалните имоти неизбежно се свива: средното 5,73 хектара от 1926 г. до 1946 г. спада на 4,31 хектара. При все по-големия брой изхранващи се от земята хора земеделското свръхнаселение става все по-очебийно и до към края на тридесетте години към 1 1/4 милион или почти две трети от селското население остават над минималните изисквания. Натискът върху земята се отразява и в тенденцията към по-голямо разпокъсване и средният брой парчета на един имот се е повишил от единадесет през 1908 на седемнадесет към 1926 г. Мерки за насърчаване на уедряването са предприети от земеделското правителство в началото на двадесетте години, а вносът на селскостопанска техника към края на същото десетилетие поощрява придвижването в същата посока, но и до края на тридесетте години за разпределението на земята в България остават характерни безбройните кръпки на малките парцели.

Приспособимостта към нови култури е отличителна черта на българското земеделие през междувоенния период. Първата световна война е доказала ценността на тютюна, която е и потвърдена веднага след 1918 г. от редица фактори, включително загубата на предишния британски пазар за пшеница, загубата на житницата Добруджа, разнебитеното състояние на транспортната система и на самата земя, липсата на складови съоръжения за зърното, което означава снижение на качеството, и поредица от слаби реколти. Между 1907 и 1911 г. тютюнът е заемал 1,3 % от цялата стойност на експорта, но от 1926 – 1930 г. цифрата е 38,5 %, докато износът на зърно през средата на двадесетте години е едва една трета от довоенното равнище. През 1926 г. тютюнът претърпява неуспех след една лоша реколта и спад на световните цени, но заплахата за него насърчава преминаването към други доходни индустриални култури, преди всичко слънчоглед и цвекло. Към края на двадесетте години действителната стойност на индустриалните растения е 235 % от тази през 1911 г., докато при зърнопроизводството цифрата е 92 %.

Депресията разкрива слабостта на междувоенната система на световната търговия и така принуждава България да разчита повече на себе си както за индустриалните, така и за хранителните и фуражни насаждения, и в това отношение депресията донякъде спомага да се поправят грешките на Стоиловата довоенна програма за индустриализация. Заместването на вноса е най-забележимо при памука, където между 1929 и 1939 г. вътрешното производство се разширява с 900 %, като теглото на произведените у дома прежди и тъкани става от четвърт до два пъти по-голямо от това на внесения плат. При износа търговският натиск върху пшеницата и тютюна насърчава преминаване към по-специализирани стоки като зеленчуци, плодове и вина. От 1936 до 1938 г. зеленчукопроизводството е със 75 % по-голямо, отколкото през годините 1926 – 1930, а производството на вино – с 38 % по-голямо. Зърнените храни обаче продължават да бъдат важни експортни стоки, но при дял 13 % от всички експортни приходи към края на тридесетте години те са много по-несъществени отколкото преди 1915 г.

През Втората световна война производството на зърнени храни спада, като обемът за 1944 г. е едва 60,2 % от този за 1939 г. През същата година производството на плодове и вина нараства с 3,6 %, а това на зеленчуци – с 31,2 %, като селяните са подтикнати да произвеждат такива култури преди всичко от това, че при тях правителствената намеса е по-малка, отколкото при зърното, тютюна и други артикули, а също и от по-високите печалби, които тези продукти могат да донесат, особено на черния пазар.

Ако правителствата съзнателно или несъзнателно са поощрявали разнообразяването на посевите, така са постъпвали и кооперациите, които изкупуват приблизително една трета от селскостопанската продукция, обработена през 1943 и 1944 г. Не по-малко важна е и работата на кооперацииите за поддържане на наличие на кредит през тридесетте години. Членският състав на кооперациите нараства със 71,36 % от 199 000 през 1928 на 341 000 през 1939 г. и тези семейства, които влизат в отношения с кредитни кооперации, представляват приблизително три пети от цялото население. Че кооперациите са съществена опора за състоянието на дребния земеделец личи от факта, че средният имот на селяните, включени в кооперациите, през 1945 г. е 4,3 хектара, докато земята на онези, които не влизат в кооперациите, е средно по 8,7 хектара. Единствените селски предприятия, които постигат законни печалби през последните години на войната, са петдесет и осемте кооперации с обединени ниви и механизирани оръдия на производство.

Усилията за модернизиране на българското земеделие продължават през целия междувоенен период. Правителството на Стамболийски е насърчавало образованието, уедряването на земята и използването на съвременна механизация. След 1923 г. управлението на Ляпчев се опитва да разнообрази и подобри зърнопроизводството, като поощрява отглеждането на нови посеви като люцерна и фий и като продължава да подкрепя вноса на селскостопанска техника. Между 1925 и 1929 г. броят на металните плугове в България нараства с 40 %, а количеството на съвременна селскостопанска техника се увеличава повече от два пъти. Всякаква стратегия за подобряването на вътрешното производство посредством внос на машини естествено пропада с настъпването на депресията, но вносът се възобновява, когато към средата на тридесетте години е възстановена относителната икономическа стабилност.

Въпреки безспорния напредък в разнообразяването на културите и значителния успех в устояването срещу най-лошите въздействия на депресията, българското селско стопанство продължава да бъде изостанало. Макар процентът на обработваната земя, отделена за индустриални и градинарски култури през 1938 г., 13,9 %, да е по-висок, отколкото в Румъния, Югославия, Унгария и Австрия, пропорцията, заделена за зърнени култури (67,2 %), е най-високата в Източна Европа, като най-сериозните съперници са Румъния (61,9 %) и Унгария (57,3 %); пропорцията на ливадите, пашите и фуражните насаждения (8,4 %), е най-ниската в региона, като следващите по ред отдолу нагоре са Румъния (27,4 %) и Унгария (28,6 %); с 10,5 % земя, оставена на угар, България е далеч по-високо от всички останали в Източна Европа, като най-близко до нея са Полша (4,5 %) и Югославия (2,7 %). (Статистика за Албания липсва.) Между 1930 и 1940 г. българите използват средно по 0,01 кг нитрати на хектар, докато използването на фосфати и селитра е прекалено малко, за да бъде измерено в международната статистика. Съответните цифри в Чехословакия са 4,4, 8,9 и 5,0 кг на хектар, а в Дания – 10,7, 24,1 и 7,9 кг на хектар. Наскоро след Втората световна война се преценява, че производството на един акър памук поглъща 57 човекочаса; в България тази цифра е 605 човекочаса плюс 405 волочаса или 262 конечаса; царевицата изисква 35 човекочаса на акър в САЩ, но 305 в България, а производството на пшеница в България потребява шест пъти повече труд, отколкото в Съветския съюз. В малка селска България не се разгръща програма за електрификация на селото от рода на тази в Ирландската независима държава и към 1941 г. електричество има само в едно на девет български села. В началото на тридесетте години България е с най-висок процент смъртност от туберкулоза в Европа, показател за печално недостатъчната медицинска база на страната с едва 4,9 лекари и 22 болнични легла на 10 000 души население, макар че в това отношение България е по-добре от Югославия и Полша.

Между 1911 и 1929 г. индустриалното производство нараства повече от два пъти, като някои сектори показват много бърз растеж (вж. табл. 3), но това не се дължи на някаква значителна промяна в правителствената стратегия по отношение на индустрията. Стамболийски продължава законодателството за насърчаване на промишлеността с още десет години и дава възможност на кооперациите да добият статус на насърчавана промишленост, а Ляпчев видоизменя някои детайли на програмата, като прави товарните тарифи на железниците още по-привлекателни и през 1926 г. въвежда зашеметяващ ценоразпис за вносните индустриални стоки. Към 1930 г. България има 263 акционерни дружества срещу 128 през 1921 г., а средният брой работници на предприятие е нараснал през десетилетието от 36 на 41, макар че средният брой работници на фабрика надхвърля сто само в текстилната промишленост. Текстилната промишленост продължава да дава най-големия дял индустриално производство – 65 %, докато металургията и производството на машини представляват едва 8 % от цялото промишлено производство. А печалбите от капиталовложенията в промишлеността все още са едва с 10 % по-ниски от тези на банковия или търговския капитал. 15 % от българската индустрия през 1929 г. са притежавани от чуждестранния капитал, а подобен е и делът на банковия капитал в чужди ръце. Държавата и кооперациите притежават други 15 % от българската промишленост и техният дял през тридесетте години се покачва, докато чуждите вложения през десетилетието спадат с около една трета.

Таблица 3.

Индустриален растеж през 1920 – 1930 г.

	Производствен показател за 1930 г. 1911 г.= 100	Средногодишен ръст на продукцията, 1921 – 1930 г.
Метали и машини	702	29,4
Химикали	514	27.9
Недървени строителни материали	601	18,2
Цимент	1160	24,6
Хартия	172	12,1
Тъкани	297	23,5
Захар	961	12,6

Източник: John R.Lampe and Marvin R.Jackson, *Balkan Economic History, 1550–1950* (Блумингтън, Индиана, 1982 г.) стр. 404–5.

Докато от 1929 до 1939 г. промишленото производство се покачва с 52 %, произведените в България стоки се увеличават от 61 на 88 % от всички индустриални стоки, консумирани в страната. Ако 1929 г. се вземе като показател 100, до 1938 г. общата промишлена продукция достига 152, а тази на добивната промишленост – 128; средногодишният ръст на промишлената продукция през същия период е 4,8 % – под гръцките 5,7 %, но далеч над средните за Европа 1,1 %.

Ролята на държавата в българската индустрия леко намалява в годините преди Втората световна война. През двадесетте Ляпчев е направил управлението на Пернишките мини автономно, но много по-значително е ограничаването на категорията на насърчаваните промишлености през тридесетте години. В 1936 г. на около седемнадесет отрасъла от леката промишленост са отказани по-нататъшни привилегии по програмата за насърчаване на индустрията, въпреки че те продължават да извличат облаги от общите разпоредби за тарифите и цените и някои се облагодетелстват от един или повече от новите двадесет и пет картела, които възникват през тридесетте, макар че повечето от тях са безрезултатни и нетрайни. Към 1939 г. държавните предприятия произвеждат едва 9 % от цялата промишлена продукция, а до 1944 г. цифрата спада на 5 %. Държавната собственост обаче преобладава във въгледобива с 84,8 % от производството и в електродобива, където 61,3 % от производството идва от държавни или градски станции. На държавните и кооперативни банки се падат 81,3 % от депозитите и 78,2 % от заемите и, разбира се, железниците остават твърдо в правителствено владение и контрол.

Нито отслабването на пряката държавна намеса, нито пък разширението на производството донасят значителна структурна промяна в българската промишленост през тридесетте години. Въпреки че голяма част от разширението на обема се пада на хранителната промишленост, тази област на индустрията осигурява едва една пета от цялата продукция за 1937 г., а текстилната промишленост (60 %) продължава да бъде доминиращият отрасъл. Останалите цифри са:

глина и строителни материали (12 %), желязо и стомана (10 %), химикали (9,5 %), хартия (3,6 %), кожа (3,5 %) и дървен материал (1,4 %). От тях само желязото и стоманата и химикалите не са дълбоко свързани с аграрното производство. Вътрешното производство не е винаги твърде ефикасно обвързано и с вътрешните нужди: през 1944 г. българските химически заводи произвеждат лепило, бои, сапун, глицерин и козметика, но не и торове.

Към 1938 г. промишленото производство е не повече от 5,6 % от брутния вътрешен продукт, най-ниската пропорция в Югоизточна Европа, ако се изключи Албания, и не твърде различна от съответните 5,1 % за 1926 г. Мащабът на българските индустриални единици, както и на селскостопанските, остава малък. През 1934 г. само 322 от около 88 000 работилници и фабрики държат на работа над петдесет човека, между 1926 и 1938 г. делът на работилниците в цялостното манифактурно производство нараства от 5 % на 9,3 %, а средният брой на наемните работници на една фирма спада от 32,5 през 1931 на 28,6 през 1938 г.; към 1944 г. тази цифра слиза на 26. Броят на малките, ненасърчавани предприятия се покачва с 218 % между 1931 (643) и 1937 г. (2042), докато този на по-големите, насърчавани фирми спада с 26,2 % от 1145 на 845.

Ако в промишления сектор през тридесетте години държавата се оттегля от някои от предишните си дейности, във финансиите и търговията това не става. Хаосът, причинен от краха на виенския Кредитанщалтферайн през лятото на 1931 г., принуждава българското правителство през октомври да наложи ограничения върху чуждата валута. Заедно с последвалия ги контрол върху външната търговия те възстановяват на Българската народна банка голяма част от авторитета, който тя бе изгубила, когато западният натиск върна България към златния стандарт през 1928 г. Към 1933 г. всякакъв внос трябва да се оторизира от БНБ и към 1936 г. тя разпределя квоти и издава разрешения за внос. През декември 1930 г. под въздействието на спадащите световни цени на селскостопанската продукция правителството основава зърноизкупвателната агенция Храноизнос, която започва операциите си през февруари 1931 г. Тъй като Храноизнос купува на цени над световните и продава на местни потребители, тя има нужда от закрила срещу подбиване на цените от страна на външни предприятия, търгуващи на българския пазар. Затова агенцията се сдобива с изключителен контрол върху продажбата и покупката на зърно, а по-късно пълномощията ѝ се разпростират и върху захарното цвекло, за което тя може да определя в кои райони да се сади, както и върху други стоки като например лен и коноп. Със съживяването на търговията към края на тридесетте години Храноизнос изгубва много от значението си, но то незабавно се възстановява от избухването на Втората световна война. Към 1943 г. се контролират двадесет и три артикула, като единствените важни стоки, останали без надзор, са тютюнът и плодовете. Храноизнос е станал могъщ прецедент за държавен контрол върху икономиката в мирно, както и във военно време.

Този факт е осъзнат през 1939 г., когато Храноизнос се използва като скелет, около който трябва да се оформи тялото на държавния икономически контрол, като това се осъществява предимно чрез основаната през 1940 г. Дирекция за гражданска мобилизация. Проблемите на направляването на военната икономика са доста сходни с тези между 1915 и 1918 г., като отношенията между цивилните и военни власти са били трудни, а позицията на германския съюзник често е създавала пречки. Политиката, възприета от тази дирекция и от недълготрайната ѝ приемница, Дирекцията за военно стопанство, е подобна на онази през Първата световна война. Такива са и последиците ѝ – съпротива срещу реквизирането, заобикаляне на официалната система на разпределение и запасяване. Това заедно с недостига на зърно и сушата през 1942 г. принуждава правителството да въведе хлебни дажби, а по-късно и известен брой безмесни дни. И все пак някои от уроците на 1915 – 1918 г. не са забравени и преживяното от България на вътрешния фронт през Втората световна война, макар и свързано с несгоди, не поражда лишения и обществено недоволство като тези през 1918 г.

През целия междувоенен период българските търговски връзки с Германия са близки. Тези връзки са създадени през Първата световна война и се поддържат през двадесетте години, когато Германия заема една четвърт от целия български износ. Кризата през 1929 и особено тази през 1931 г. тласват България още по-близо до Германия, която е готова да разреши покупката на германски стоки с неконвертируема валута, жизнено важно съображение, когато независимо от спада в постъпленията на чужда валута, французите продължават да изискват плащането на репарациите и задълженията по заема да става в конвертируема валута. Първата формална спогодба между София и Берлин се подписва през 1931 г. и оттук нататък износът за Германия нараства в геометрична прогресия, като главното увеличение идва в края на десетилетието. Към 1939 г. Германия купува 67,8 % от българския износ, сравнено с 48 % за Германия и Австрия през 1934 г., и осигурява 65,5 % от българския внос, сравнено с 44,9 % през 1934 г. Към 1944 г. Хилеровият Райх купува 87,7 % от българския износ и доставя 72,2 % от вноса.

Със съживяването на икономическата дейност в средата на тридесетте години и интензификацията на правителствения контрол над много сектори от икономиката през Втората световна война господството на София става още по-голямо от преди. В една силно централизирана политическа система като българската административната власт на столицата неизбежно е значителна, но през междувоенния период София се утвърждава и като индустриален център на страната, предимно защото в столицата е по-лесно да се намерят фондове за капиталовложение отколкото в провинцията. Към 1934 г. 62 % от акционерните дружества в България са в София и те осигуряват не по-малко от една трета от националното промишлено производство. Това, че приходите на града през тридесетте години се утрояват, се дължи главно на нарастването на индустрията в неговите черти – един процес, който се измерва също с намалението на относителния дял на чиновниците от 28 на 14 % от работната сила на столицата. Съсредоточаването на индустрия в столицата е спряно само от жестоките бомбардировки през 1943 и 1944 г.

Икономическият растеж без съществена структурна промяна, който характеризира българската икономика през тридесетте години, не спомага много за решаване на основните социални проблеми на нацията. Макар че селяните имат възможност да се отдръпнат в някакво скромно самозадоволяване, това не допринася за облекчаване на затрудненията на градското население, което към края на тридесетте години харчи за храна 56 % от дохода си. Данъците сега лягат като по-тежко бреме върху гражданите, тъй като храната, която селяните могат сами да си произвеждат, е подложена на непреки налози. Също така, докато обществените различия на село са минимални и прикрити от факта, че почти всички селски жители в България са заети със сходна дейност, в градовете имуществените контрасти са значителни и осезаеми. Тези различия в икономическите възнаграждения са показани на таблица 4.

Таблица 4.

Относителен доход на категория работна сила, 1934 г.

	Разпределение на населението	Разпределение на дохода	Относ. доход на глава от населението
Земеделие, горско и рибно стопанство	69,1	42,6	0,62
Манифактура, минно дело и строителство	14,0	15,9	1,14
Транспорт и съобщения	2,3	4,2	1,83
Търговия и финанси	4,1	24,6	6,00
Държавна администрация	3,9	9,5	2,44
Услуги	6,6	3,2	0,49

Източник: Colin Clark, *The Conditions of Economic Progress* (второ издание, Лондон, 1951 г.), стр.449

Така България излиза от войната политически дезориентирана и обезсърчена, икономически изостанала, централизирана и свръхзависима от един голям външнотърговски партньор и – поне в градовете – обществено разделена. Старото политическо устройство отново е пред крах и покровителството на Германия отново е безуспешно. Но сега вече Русия след войната не е съсипаната, измъчена и самовглъбена сила от 1918 – 1919 г. В тази разлика ще трябва да търсим много от определящите фактори за бъдещото развитие на България.

IV.

БЪЛГАРИЯ ПОД КОМУНИСТИЧЕСКО УПРАВЛЕНИЕ

ЗАВЗЕМАНЕТО НА ПОЛИТИЧЕСКАТА ВЛАСТ, 1944 – 1947 Г.

Държавният преврат на 9 септември 1944 г. не установява комунистическа власт в България. Тази страховита постройка се изгражда постепенно и с голямо усилие между септември 1944 и декември 1947 г. Процесът включва елиминиране на действената политическа опозиция, унищожаване на обществената сила на буржоазията и изолиране на България от враждебните чужди влияния. Това е процес, върху който въздейства динамиката на вътрешната еволюция и някои развития в международната сфера.

Кабинетът, сформиран на 9 септември 1944 г., включва представители на четирите основни групи в Отечествения фронт. Кимон Георгиев става министър-председател с колегата си от Звено Велчев като министър на войната. Комунистите са четирима и в това число са Антон Югов и Минчо Нейчев, които заемат съответно жизненоважните постове министър на вътрешните работи и министър на правосъдието. Има и четирима земеделци, най-изявеният от които е Никола Петков, и трима социалдемократи начело с Григор Чешмеджиев. Тримата нови регенти са професор Венелин Ганев, радикалдемократ; Цветко Бобошевски, независим.

Освен постовете, държани от партийни членове, комунистите след 9 септември имат и доста други предимства. На първо място е Червената армия, която ще остане в България до края на 1947 г. С примирието, подписано на 28 октомври, на Съветския съюз се дава постоянно председателство на съюзническата контролна комисия, която трябва да остане в София до подписването на мирен договор, едно споразумение, което възлага на съветския комисар Бирюзов почти вицекралски пълномощия. Това споразумение е било подсказано от Лондон и е угодно на едно британско правителство, което се готви да диктува политическото бъдеще на Гърция. Идън също парира американските предложения за намеса в българските работи с аргумента, че евентуално неразбирателство с Москва ще породи повече проблеми, отколкото тя би разрешила, особено ако българите със съветско одобрение откажат да се изтеглят от териториите, които са окупирали в Македония и Тракия. Следователно Западът няма никакви реални перспективи за намеса в българските работи до края на военните действия в Европа. Дотогава е направено много за окопаване на комунистическата власт.

Опасенията на Идън, че Москва ще подкрепи незачитането на Запада от страна на България, се оказват основателни, тъй като Съветите охотно дават на София онова покровителство на велика сила, което почти винаги се е смятало необходимо за българската национална сигурност, и отначало дори подхранват българските надежди за задържане на Тракия и получаване на пристанище на Егейско море. Съветите отпущат незабавно и твърде нужната помощ за смекчаване на последиците от слабата реколта през 1944 г. и осигуряват на България петрол и суровини от рода на памучна тъкан, които са необходими за бързото възстановяване на националната индустрия. Освен това Съветският съюз предлага нужния пазар за българския тютюн. Традиционното българско русофилство, едно чувство, усърдно подклаждано от посещения на руски свещеници и провеждането на панславистки конгрес в София, спомага за това комунистите да се възползват от съветското покровителство и щедрост. Не е без значение и фактът, че български комунисти, като Димитров и Коларов, са играли толкова централна роля в Коминтерна, тъй като това гъделичка националистическата суета дори на некомунистите в България.

Самата партия напълно се е съвзела от упадъка, който е преживяла до лятото на 1943 г. Нейната традиционна дисциплинираност заедно с ентусиазма, породен от идването на Червената армия, създават организация, която е много посплотена и управляема от кой да е неин съперник. Духът се повдига и от това, че през септември 1944 г. Багрянов освобождава многобройни задържани по политически причини. Тези ликуващи затворници образуват ядрото на местните партийни организации, които сега започват бързо да нарастват, за да повдигнат членския състав на партията от 15 000 през октомври 1944 на 250 000 година по-късно. До 1948 г. той е вече 460 000.

Както и в други краища на Европа, общата атмосфера на първите следвоенни дни благоприятства левите групи. Активът на комунистите в съпротивителното движение поне след юни 1941 г. е не по-малък, а най-често и по-голям от този на другите партии – факт, който за мнозина легитимира участието на комунистите в управлението. Уважението към Съветския съюз и по-специално към Червената армия е широко разпространено и се приема, че правителство, включващо някои комунисти, ще спечели благосклонността на Москва и така ще направи съветското покровителство по-сигурно и ефикасно, а това е могъщ фактор, докато все още не са уточнени условията на мира. Идеята за планова икономика е, общо взето, привлекателна за едно поколение, чийто единствен опит в капитализма е страхотният му провал през тридесетте години, и дори ако в икономическо отношение България е пострадала по-малко от кажи-речи коя да е друга европейска държава, тя все пак е изправена пред значителни проблеми. Съществува и надеждата, че ако комунистите преминат през опита на действително коалиционно правителство и истински демократичен процес, те ще изоставят стремежите си към монолитен контрол по съветския модел.

Заблудата, че комунистите могат да станат благовъзпитани по този начин, скоро е разпръсната от бързината и систематичността, с които те започват да отслабват противниците си и да укрепват своята власт.

Непосредствено след 9 септември 1944 г. армията е неутрализирана. В много поделения се формират войнишки съвети и партийните фанатици отстраняват около 800 офицери, в това число и 42 генерали. В края на краищата върховното съветско командване се намесва, за да спре процеса, който може да накърни боеспособността на българската армия, но не и преди да смаже опитите на некомунистите да сложат край на военната чистка. Това е първият, но съвсем не и последният случай, когато местните комунисти разчитат на съветско влияние за осъществяване на политиката си. Атаката срещу армията включва не само отстраняване на неблагонадеждните офицери, но и въвеждане на политкомисари, мнозина от които вече са натрупали дългогодишна служба в Червената армия. През декември 1944 г. са реорганизирани и най-висшите ешелони на българската армия, като за началник-щаб е назначен роденият в България съветски офицер полковник Иван Кинов. Към този момент голяма част от армията е извън страната. След октомври, когато Тито вдига ембаргото си върху операциите ѝ на негова територия, българската армия се е присъединила към Трети украински фронт за кампанията в Унгария и Австрия. Войските, които се придвижват на запад с Червената армия, са подготвените части от редовната армия. Високо политизираните партизански отряди се вливат в новообразуваната Народна гвардия и са оставени в страната, където могат да осигурят нужната подкрепа за цивилните си политически съюзници.

По-важни от частите на Народната гвардия са местните комитети на Отечествения фронт. През септември 1944 г. те са около 700 на брой, но през ноември са вече 7000 с общ членски състав от около 25 000 души, сред които комунистите са два пъти повече от земеделците и тридесет пъти повече от звенарите. И все пак отечественофронтовските комитети не се поддават лесно на контрол и с прекаленото си усърдие могат да поставят партийното ръководство в неудобно положение. Комитетите обаче нанасят тежки, макар и некоординирани удари върху апарата и личния състав на стария режим. Свещениците и други съмнителни елементи се отстраняват от всякакви влиятелни позиции; учителите, които са твърде предани на установената практика, се заменят с мъже и жени от „новата епоха“; училищните учебници и учебни планове драстично се ревизират и държавните институции се лишават от всички придатъци на стария режим – в Ломската градска библиотека например са изгорени всички публикувани преди 1944 г. книги. Най-важен от всички фактори за консолидирането на комунистическата власт в местното управление обаче е контролът на партията върху Министерството на вътрешните работи. До края на 1944 г. са уволнени 30 000 чиновници, а техните благонадеждни заместници минават през интензивни курсове по администрация и счетоводство и са освободени от необходимия за държавните служители образователен ценз.

По също толкова енергичен начин са превзети и други институции. Създаденият от режима на „Звено“ през тридесетте години Български работнически съюз е прочистен, а след това разпуснат, за да даде възможност на комунистите да създадат нов Общ работнически професионален съюз, състоящ се от бившия БРС и няколко чиновнически съюзи. Към март 1945 г., когато провежда първия си конгрес, новият съюз вече наброява 264 000 членове. Още по-влиятелни в обществения сектор са основаните в много предприятия след 9 септември работнически съвети. Един декрет от декември 1944 г. разширява пълномощията на съветите, които сега трябва да проверяват сметките на всички компании – твърде мощно оръжие и заедно с това полезна подготовка за кадрите, които в по-сетнешни години ще поемат управлението на вече национализираните индустриални предприятия. Силата на работодателя е допълнително отслабена от други икономически и обществени методи на контрол, прилагани от новата власт. Собствеността на всички германци и италианци, както и на българските фашисти, е конфискувана и първоначално е предадена на Съветите. Продължителен затвор и дори смъртно наказание грози всеки работодател, който не зачита определените от властите снабдителни квоти. Печалбите трябва да се ограничат до установен процент от капитала. Акциите могат да се конфискуват, ако притежанието им не се декларира публично. И всеки, който е уличен в печалбарство след 1935 г., подлежи на същите санкции. Издирването на печалбарите е предоставено на комитетите на Отечествения фронт и представените в тях работнически съвети.

Две институции, възникнали непосредствено след Освобождението, народната милиция и народните съдилища помагат да се проведат чистките, които разтърсват България след 9 септември 1944 г. Народната милиция се сформира, след като бившата полиция е срината заедно със стария режим. Новата формация е изцяло подвластна на комунистите, които завземат всички важни постове на национално и местно равнище. Тясно свързани с народната милиция са и народните съдилища, създадени с указ от 4 октомври 1944 г., за да съдят „колаборационисти“ и „военни престъпници“. Тъй като България е запазила собствената си администрация и е отказала да участва както във войната на Източния фронт, така и в окончателното разрешение на конфликта, броят на гражданите в коя да е от тези категории не е голям, но това не попречва на новите български власти да се впуснат в чистка, която на глава от населението взима повече жертви от всяка друга в Източна Европа. Официалната статистика признава провеждането на съдебни процеси срещу 11 667 лица през шестте месеца след постановлението от 6 октомври, но според неофициални преценки числото на жертвите е някъде между 30 000 и 100 000.

Партизанството е привикнало българите към мисълта, че партията, която има щастието да държи политическата власт, ще напълни администрацията със свои поддръжници, но не е подготвило нацията за социалната революция, която тя сега преживява. За кръвопролитието, което обхваща България през месеците след 9 септември 1944 г., има много причини. На първо място, неизбежно е хилядите наскоро освободени политзатворници, на които е дадена широка обществена и политическа власт, да отмъстят на досегашните си мъчители. Неизбежно е и смесването на личното отмъщение с политическото възмездие, при което на преследване са подложени немалко невинни жертви. Този процес, разбира се, е изгоден и използван от комунистите, защото той дава възможност атаката срещу потенциални или действителни противници да се приобщи към обяснимата общоевропейска реакция срещу разгромената фашистка мощ. Но размерите на българската реакция срещу „колаборационистите" сами по себе си са функция на сравнителното бездействие през военните години. България не е изпитала унищожението на хора, което други страни е трябвало да понесат. Тя не е видяла в пълна мяра стихийното насилие или пресметливата жестокост, връхлетели Югославия или Полша, и затова силите на стария режим в България са по-големи отколкото в много други страни. В България местната некомунистическа интелигенция не е била окастрена нито от свои фашисти, нито от нацистки окупатори, така че потенциалният резерв на опозицията е по-съществен, отколкото в страните, които са пострадали повече. Налице е и чувството, че едно усърдно преследване на отговорните за проосовата политика на България може да спомогне за смекчаване на условията на мира, които съюзниците ще наложат на страната. За някои българи липсата на съпротива на техния народ дори срещу сравнително меките авторитарни режими през тридесетте и четиридесетте години изисква някакво драматично изкупление – така вината ще се измие с кръв.

Докато комунистическото надмощие се установява в рамките на местното управление, същевременно се провежда и атака срещу бивши ръководители на национално равнище. Непосредствено след 9 септември 1944 г. Съветите – или новата власт в България – тихомълком пренасят тялото на Борис от мястото на вечния му покой в Рилския манастир, а след това арестуват и двама от регентите (Филов временно е изчезнал) заедно с известен брой царски съветници, заемали министерски постове от 1941 г. нататък, както и всички членове на съществуващото Събрание. Съдът над тях се провежда в края на декември. На 1 февруари 1945 г. главният прокурор поисква смъртно наказание за петдесет от обвиняемите. Като жест на предупреждение за всички потенциални противници на Отечествения фронт върховното наказание е наложено върху точно два пъти повече лица. Още същата нощ те са разстреляни на групи от по двадесет души. Старата десница и центърът на българската политика са безвъзвратно унищожени.

Ликвидирането на десницата и центъра означава, че единствените оцелели сили, които могат да се противопоставят на комунистите, са в традиционната левица, и битката сега започва тъкмо в тази неспокойна област. Първият сблъсък е със земеделците, въпреки че първият обект на комунистическата атака са само онези части на БЗНС, които не са се присъединили към Отечествения фронт. През лятото на 1944 г. Гичев и неговите привърженици са отказали да се включат в коалицията и са влезли в Муравиевия кабинет, като са се надявали по такъв начин да образуват доминирания от центристи блок, който ще постигне Гичевата цел да се овладеят крайностите и отдясно, и отляво. След 9 септември 1944 г., когато земеделците пладненци са в Отечествения фронт, Гичев е хвърлен в затвора и ръководството на Земеделската партия се поема от Г. М. Димитров – Гемето.

Гемето обаче не се включва в правителството и от позицията си на партиен лидер хвърля сили във възстановяване и заздравяване на Земеделската партия като крепостен вал срещу нарастващото комунистическо влияние. След като е потайно изкаран от България с дипломатическия им багаж, Гемето е прекарал голяма част от войната като съветник на англичаните и през лятото на 1944 г. се е опитал да преговаря за мир със западните съюзници. Тази му дейност, както и участието му във войната предоставят достатъчно камъни, които да могат да се стоварят върху неговата глава. Наскоро след потушаването на атинското въстание от англичаните през декември 1944 г. Гемето е обвинен, че е британски агент, и след свиреп натиск от страна на комунистите през януари 1945 г. се оттегля от водачеството на своята партия. До април той вече е поставен под домашен арест, от който ще избяга, за да намери убежище в дома на американския представител в София, откъдето в края на краищата се измъква и минава в емиграция на запад. През юли 1946 г. един софийски съд го осъжда на доживотен затвор.

Приемникът на Гемето като водач на земеделците е Никола Петков, синът на убития през 1907 г. министър-председател. Репутацията на Петков като антифашист и противник на прогерманската ориентация на България е безупречна, а към тези предимства се добавят и личното му безстрашие и привлекателност, убедителното му ораторско изкуство и тънкият му усет за политическа тактика. До края на 1944 г. той се е превърнал в откровен критик на комунистическите методи и зове да се сложи край на комунистическото господство в местните отечественофронтовски комитети. Заедно със социалдемократическите лидери Чешмеджиев и Коста Лулчев Петков се изявява като противник на комунистическите опити за обединяване на всички младежки организации под водачеството на управляваната от комунистите и е осъдил постановленията от декември 1944 г. и януари 1945 г., с които правителството се възползва от недостига на вестникарска хартия, за да усили контрола си над печатането и разпространението на вестници. През март 1945 г. отношенията на Петков с комунистите се обтягат още повече, първо, от постановлението за народната власт, което се опитва да удостои партиите от Отечествения фронт с политически монопол, и, второ, от избирането в изпълнителния комитет на Отечествения фронт на комунистическите водачи ветерани Димитров и Коларов, които са все още в Москва. На конгреса на БЗНС през май привържениците на сътрудничеството, водени от бившия лидер на Пла́дне Александър Оббов и силно насърчени от Димитров в Москва, събират повече гласове от Петков и той се оттегля от ръководството на земеделската партия. Групата на Оббов добива контрол над партийния вестник „Земеделско знаме“, след което Югов, комунистическият министър на вътрешните работи, постановява, че собствеността и всички активи на БЗНС принадлежат на фракцията на Оббов. Макар и все още член на правителството, Петков е принуден да организира своя партия извън Отечествения фронт. Подобни методи ще бъдат приложени през септември, за да може Лулчев и Чешмеджиев да се отстранят от ръководството на Социалдемократическата партия, която бива поета от прокомунистически настроения Димитър Нейков.

Комунистическата тактика в БЗНС и Социалдемократическата партия постига три важни резултата. На първо място, тя установява комунистическо господство в Отечествения фронт и когато това господство е осигурено, комунистите могат да се почувстват достатъчно уверени, за да тръгнат към изборите, които трябва да се проведат съгласно Ялтенската конференция, въпреки че са все още нащрек и настояват коалицията да излезе с обща листа. На второ място, завладяването на стария апарат на БЗНС от комунистите откроява все по-важната роля на Петков като народен закрилник срещу тоталното комунистическо владичество. Негодуванието срещу ексцесите на чистките е общонародно, но изразяването на това негодувание може да бъде опасно в едно време, когато заклеймяването и бързото раздаване на правосъдие са толкова обичайни. Тези, които се чувстват лично застрашени от комунистическите функционери на пониските равнища, виждат в Петковата позиция национално отражение на собствената си участ и чуват в Петковите думи ехо на собствените си въжделения. Това важи с особена сила за мнозина от селските собственици в България, които инстинктивно очакват закрила от един водач на БЗНС. Селяните са преживели войната без прекалени неудобства: жертвите са по-малко от тези през Първата световна война и доходите на селяните не са спаднали колкото тези на градските им сънародници. Сега тяхната сигурност е застрашена от прекалено напористите комунисти и дъха на колективизация, който неминуемо се носи около тях. Петков изглежда най-добрата защита на селяните срещу загубата на тяхната земя. На трето място, маневрите срещу Петков са толкова прозрачни, че те галванизират и него, и симпатизантите му за действени контрамерки срещу комунистите на насрочените за 26 август избори. Петков съсредоточава критиката си върху настояването на правителството коалицията да излезе с обща листа. Той заявява, че това е нечестно, не на последно място защото означава, че комунистите ще имат повече кандидати от земеделците, независимо от факта, че в страната като цяло последните са пет пъти по-многочислени от тях. Петков иска отделни листи за всяка влизаща в Отечествения фронт партия и на 2 август излиза от правителството. Същевременно той се обръща към западните сили да помогнат, като окажат натиск върху Съветите да предотвратят провеждането на изборите с обща листа и да съдействат за намаляване на незаконния натиск, който според него се оказва върху електората от страна на комунистите. В последния момент Москва приема отлагане на изборите до 18 ноември.

Сякаш Петков със западна подкрепа е спечелил значителна победа и комунистите са били принудени да се съгласят, че съветското влияние не е неограничено. А и отлагането на изборите не е единствената победа на Петков, тъй като правителството скоро оповестява, че е готово да разреши на опозиционерите да се кандидатират като представители на партии, а не само като личности, както е според първоначалния план. В състезанието ще имат право да участват четири опозиционни партии: Петковите земеделци, независимите социалдемократи начело с Коста Лулчев, Обединената радикална партия на Михаил Стоенчев и демократите, сега ръководени от Мушанов и публициста Александър Гиргинов. Има и известно разхлабване на правителствения контрол над печата, въпреки че радиото си остава правителствен монопол.

За Петков това не е достатъчно. Той продължава да иска отечественофронтовските партии да участват в изборите, както и опозиционните, с отделни бюлетини. Иска и да се сложи край на комунистическото сплашване чрез местните комитети на Отечествения фронт, пълно елиминиране на политическото влияние върху съда, възстановяване на двадесет и една вместо осемнадесетгодишната като минимална възраст за гласуване, оставка на правителството и прекратяване на комунистическото владение над министерствата на правосъдието и вътрешните работи. За това, както и за искането си за анулиране на решенията на скалъпения земеделски конгрес през май, той има поддръжката на западните сили. Програмата на Петков е дръзка и неговата храброст черпи сили от два корена. Първият е очевидното нарастване на могъществото на собствената му партия, към която се е прикачила и Гичевата фракция и към която социалдемократите са се присъединили в нещо като „федерация на селския и градския труд“. Вторият е убеждението му, че след отлагането на изборите мощта на комунистите е силно отслабена. Съветското влияние е възпряно, а самите местни комунисти според Петков няма да имат достатъчна вътрешна подкрепа, за да достигнат сами до властта. Освен това Петков заявява, че ако условията му не бъдат съблюдавани, ще се наложи да каже на поддръжниците си, че активното участие в изборите би било твърде опасно и затова трябва да бойкотират гласуването. Ако стане така, по негово мнение, резултатът няма да има никаква валидност и кое да е правителство, сформирано върху тази основа, никога не би получило признание от западните сили. Правителството не може да си позволи това. Непризнаването, както и през последното десетилетие на миналия век, би затруднило намирането на заеми, необходими между другото за покриване на окупационните разходи на Червената армия, и би могло също да доведе до изключване на българските представители от обсъждането на държавните граници. Освен това, докато на власт е едно непризнато правителство, перспективата за мирен договор е незначителна, а докато не се подпише мирен договор, западните сили ще държат своите комисари в София. Това, че западните сили са безусловно важни за плановете на Петков, става очевидно, когато на 10 октомври Съединените щати обявяват, че имат основание да вярват, че опасенията на Петков за безпристрастността и свободата на предстоящото гласуване са оправдани. Правителството на САЩ вече е решило да изпрати на Балканите Марк Етъридж, редактор на луисвилския „Куриър-Джърнъл“, за да не позволи на тамошните американски дипломати да заблуждават държавния секретар, но сега неговата главна функция е да наблюдава поведението на комунистите по отношение на изборите в България и Румъния. На 11 октомври Петков нарежда на поддръжниците си да се оттеглят от изборната кампания.

Политическото състезание около изборите през 1945 г. завършва с равен резултат. Комунистите, подсилени на 7 ноември от завръщането в България на Васил Коларов и легендарния Георги Димитров, на 10 ноември могат да вдигнат военното положение и могат да претендират за решителна победа в изборите на 18 ноември, когато правителството получава 86 % от гласовете срещу 12 %, пуснати за опозиционерите. Образуван е кабинет пак начело с Георгиев, включващ повечето от водещите фигури от предишната администрация. От друга страна, Петков също може да претендира за успех. Съединените щати не признават гласуването за валидно, тъй като, както може да се очаква, Етъридж е дал неблагоприятни сведения за изборите. Сега Петков е в състояние да иска не само всички отстъпки, за които е настоявал преди гласуването, но и анулиране на изборите. В края на годината великите сили се срещат в Москва и се споразумяват в българския кабинет да влязат двама опозиционери, а това сякаш е още един знак за силата на Петков. През януари 1946 г. Вишински, съветският заместник-комисар по външните работи, посещава София, за да се опита да убеди Петков и Лулчев да се присъединят към правителството и така да уредят разногласията между Отечествения фронт и опозиционерите. Неуспехът му е пълен. Петков и Лулчев остават непоклатими на своето становище, че комунистите трябва да се откажат от министерствата на вътрешните работи и праовсъдието, че Събранието трябва да се разпусне и че веднага трябва да се проведат свободни избори.

Петков и Лулчев са се оказали неравностойни на комунистическите си противници и политическата безизходица няма да бъде преодоляна още цяла година. Междувременно битката може да се води и на други фронтове. На 24 февруари 1946 г. Кръстю Пастухов, изявен социалдемократ и пожизнен противник на комунистите, е арестуван, след като в статия, поместена в социалдемократическия вестник „Свободен народ“, е разкритикувал една реч, произнесена от Димитров пред офицери от армията. Пастухов е обвинен в опит да посее раздор в редиците на войската и е осъден на пет години наказателен труд. Инцидентът е използван за нова атака срещу политическата сила на армията. Малко преди да завърши процесът срещу Пастухов, бившият комунистически министър на правосъдието Минчо Нейчев заявява, че в армията ще се проведе цялостна чистка на „фашистите“, и на 3 юли Събранието утвърждава закон за ръководството и управлението на армията. Законът напомня за дебатите от началото на осемдесетте години на предишния век, защото постановява, че властта над армията трябва да премине от военното министерство към кабинета като цяло. Това отслабва Велчев и колегите му от „Звено“ и отново укрепва комунистическото влияние над въоръжените сили. Позицията на Велчев е допълнително отслабена, тъй като съдът над Пастухов го е свързал с убийството на Стамболийски през 1923 г. и с Дража Михайлович, чийто процес току-що е завършил в Белград. През септември Велчев си подава оставката като министър на войната, за да стане български посланик в Швейцария. Неговата политическа кариера е приключена. Събитията през лятото на 1946 г. не само намаляват политическата сила на Звено, но и допълнително отслабват стария професионален офицерски корпус на България. Той е изгубил най-силния си говорител в кабинета, контролът върху професията е преминал към партийните политици, които винаги е презирал и подозирал, и на последно място, но не и по важност, собствените му редици са рязко съкратени поради уволнението на около 2000 „реакционни" офицери. Почти за цяло поколение българската армия е отстранена от политическата арена.

Тези решения за армията са последвани от две важни гласувания. Рано през септември в един референдум за бъдещето на монарха 92,32 % от 92,1 % от електората, които участват в гласуването, се обявяват за републиката. Това е оповестено на 15 септември. Деветгодишният цар Симеон веднага минава в изгнание. Второто гласуване е за избор на Велико народно събрание, което трябва да вземе решение по бъдещата конституция на републиката.

Ударът срещу стария офицерски корпус и изборите през есента на 1946 г. са тясно свързани с някои развития в международната сфера. През август Парижката мирна конференция е започнала обсъждането на Българския договор. Кулишев, българският външен министър, моли конференцията да признае България за съвоюваща страна, молба, която се отхвърля от всички основни съюзници, включително и Съветския съюз. Кулишев пледира и срещу предложените в проектодоговора сурови ограничения върху българските въоръжени сили и разбиването на политическата мощ на стария офицерски корпус има за цел отчасти да убеди Парижката конференция, че българската армия вече не представлява заплаха като бастион на националистически, монархически или прогермански настроения. Кулишев е по-откровен в пропагандирането на референдума и с остро чувство за сгоден случай на 9 септември оповестява неговите резултати пред конференцията, като заявява, че войнолюбивите Кобурги са завинаги отстранени от българския политически живот. Колкото до изборите за Велико народно събрание, те щели да дадат възможност да се изразят всякакви мнения, освен монархически и фашистки, така че великите сили могат да бъдат съвсем спокойни, че новата правителствена система, която парламентът ще създаде, ще се радва на всенародна подкрепа и следователно ще бъде достойна за признаване.

Изборите за Велико народно събрание се провеждат на 27 октомври. След парижките прения, на които западните сили не са проявили голямо съчувствие към България, опозицията вече не се уповава толкова на британска и американска подкрепа и по тази причина Петков и другите неправителствени партии решават не само да участват в изборите, но и да се борят като обединена сила с обща кандидатска листа. Те получават 22 % от пуснатите гласове и 101 от всичките 364 места. Разпределението на гласовете показва масов отлив от некомунистическите партии в Отечествения фронт. Това отслабване на сцеплението в Отечествения фронт ще набира скорост през следващите месеци. Една от причините за него е откровеното налагане на комунистическо господство над коалицията, което личи например по разпределението на отечественофронтовските места в новия парламент: комунистите имат 277, земеделците от коалицията – 69, социалдемократите от коалицията – 9, Звено – 8, а Костурковите радикали – 1. Комунистите са не само категорично най-голямата отделно взета партия, но те почти са изличили партньорите си в Отечествения фронт. Българската политическа реалност сега вече е неприкрито такава, каквато е станала след 9 септември 1944 г. – борба на живот и смърт между комунистите и техните противници.

Нито Петков, нито западните сили не са доволни от изборите. Пред чуждестранни журналисти Петков заявява, че поради намеса и сплашване гласовете за опозицията са намалели поне с три пети. На опозиционните партии, казва той, не е била предоставена нито свобода на печата, нито неограничено право на събиране и проведените от тях събрания нерядко са били нарушавани от комунистически активисти. Той се оплаква също, че известен брой поддръжници на опозицията се задържат в затворите, че на привържениците на правителството е разрешено да гласуват повече от веднъж – на повече от новите, прокомунистически офицери в армията са раздадени поне по две изборни бюлетини, докато мнозина от антиправителствените активисти не са получили избирателските си карти или не са допуснати до изборните пунктове, пътищата към които са блокирани от военните. Неговият скептицизъм относно резултатите се споделя от американците и англичаните.

Въпреки тези опасения нито Петков, нито социалдемократите, нито пък западните членове на съюзническата контролна комисия не могат да направят нищо, за да предотвратят сформирането на ново правителство, което отразява „народната воля“, изразена на изборите. През ноември, след като не е успял да си осигури място във Великото народно събрание, Георгиев се оттегля от премиерския пост, макар че скоро е назначен за министър на външните работи. Георги Димитров става министър-председател. Заедно с него в един доста разширен кабинет са още седем комунисти, включващи Трайчо Костов, министър без портфейл, Антон Югов, който остава министър на вътрешните работи, и генерал Георги Дамянов, който като министър на войната заздравява комунистическото влияние над армията. В кабинета участват и петима земеделци, в това число Оббов, двама социалдемократи, двама звенари и един независим, Димо Казасов, който обаче през октомври се е кандидатирал в комунистическата листа. От септември Васил Коларов изпълнява длъжността президент.

Изборите през октомври 1946 г. са разчистили пътя за решителната борба в следвоенната история на България, тази между комунистите и Петков. Главната битка обаче се предшества от редица по-малки схватки. През декември 1946 г. върху малката, но уважавана Демократическа партия на Мушанов е нанесен жесток удар със закриването на нейния вестник „Знаме“. В края на годината правителството насочва вниманието си към друг лост на старата държава, като нарежда всички български дипломати, които са на служба в чужбина, да се върнат в страната до 15 март 1947 г. под заплаха от изгубване на правата си на гражданство. През март 1947 г. централният комитет на БРП (комунисти) повежда голяма офанзива срещу опозиционните партии с нарочната цел да ги раздели отвътре. В резултат на тази тактика до април Петковият предан следовник Димитър Стоянов е отстранен от длъжността организационен секретар на БЗНС и е заменен с по-сговорчивия Асен Стамболийски, син на големия лидер, а до началото на лятото нараства и подклажданото най-вече от поддръжници на комунистите напрежение между Петковото и Гичевото крило в партията. През май двата най-важни опозиционни вестника, петковисткото „Народно земеделско знаме“ и социалдемократическият „Свободен народ“ са преустановени, когато работниците в компанията „Стрела“ по инструкции на комунистите отказват да печатат и разпространяват опозиционни вестници. Тъй като „Стрела“ притежава държавен монопол върху разпространението на вестниците, това означава, че опозиционните издания са оставени на благоволението на доминираните от комунистите съюзи.

Причините за внезапното усилване на кампанията срещу опозицията са няколко. Първата е нарастващата сила на самата опозиция. „Избиването на младенците“ вътре в Отечествения фронт накарва редица малки групи да напуснат коалицията и да се присъединят към опозицията. През декември Юруков, водач на значителна фракция от „Звено“ във Фронта, атакува „доктринерския марксизъм“ и превръща вестника на своята група „Изгрев“ в опозиционно издание. Радикалите също започват да преоценяват своето отношение към вече изцяло подвластната на комунистите коалиция. Откровеността на комунистическите амбиции заедно с предизвиканото от тях бягство от Отечествения фронт спомага в значителна степен за съживяването на старите буржоазни партии на Мушанов, Буров и др. Тя изостря и бдителността на българската църква, чийто синод отхвърля едно предложение от Националния комитет на Отечествения фронт за демократизирането ѝ. Вярно е, че тези партии и църквата не са особено силни поотделно, но те могат да се обединят помежду си и през пролетта на 1947 г. проличават признаците на зараждаща се опозиционна коалиция, която би включила не само църквата и поддръжниците на Юруков, но дори и някои разочаровани елементи от дясното крило на Оббовата земеделска партия, която все още е в Отечествения фронт. Същевременно Петков има доста силна подкрепа в масовите организации, особено в младежкия съюз и женското движение, които са свързани с Отечествения фронт. Фронтът е сякаш пред прага на разпадането. Буржоазните партии, църквата и разочарованите групи вътре във Фронта биха могли да представляват вкупом голяма сила, ако се съберат с привържениците на Петков, които вече наброяват между 90 000 и 100 000.

Такава широка подкрепа за независимите земеделци на Петков е лесно обяснима и отразява обществените промени, които настъпват в България. Подозрителността на селяните относно опитите за колективизация на земята е неизкоренима. Правителството действа предпазливо. В България новата обобществена форма на земеделие, ТКЗС е кооперативна, а не колективна*. Членството е доброволно и онези, които се включват, не са задължени да внасят цялата си земя, но за толкова земя, колкото са дали на кооперацията, те получават поземлена рента, едно положение, което е уникално в Източна Европа и което (това е връщане назад както към Ленин, така и към Стамболийски) може да се смята за специфично българско разрешение на проблема, как да се обобществи земята. И все пак, въпреки доброволния характер на ТКЗС, върху частния земеделец се оказва известен натиск, особено по отношение на разпоредбите за максималните имоти и определянето на задължителни квоти за доставките. През 1948 г. натискът върху частния сектор нараства, но дотогава новите колективни стопанства привличат само малцина много бедни селяни, повечето от които вече са заангажирани комунисти. Основната селска маса продължава инстинктивно и упорито да се противопоставя на комунистите и техните планове за земеделието.

---

* Социализираното земеделие в България е по-скоро кооперативно отколкото колективно, но тази разлика изчезва към края на шестдесетте години и поради запознатостта на английските читатели с термина „колективно стопанство“ аз използвам и него наред с по-точния – „кооперативно“.

Търговският и промишленият сектор на българското общество вече са нащрек вследствие задължителната регистрация на авоарите, конфискацията на собствеността на „фашистите“ и наказанията за печалбарите. Местните комитети на Отечествения фронт са опълномощени да проучат всяко предприятие или лице, което се смята за съмнително, и към 1947 г. са конфискувани 137 предприятия, 1941 дела са разгледани от народните съдилища и още 3282 дела са прекратени – не поради внезапен изблик на милост или съчувствие, а понеже в повечето случаи са открити по-ефикасни начини за експроприиране или отслабване на техните собственици. Има също и някои примери на национализация. Въгледобивната, каучуковата и кожарската промишленост са прехвърлени в държавна собственост наскоро след 9 септември 1944 г., а през 1947 г. идва ред и на много по-често срещаните предприятия за производство на алкохолни и безалкохолни напитки. Правителството упражнява контрол и чрез значителната си покупателна сила на вътрешния пазар. В търговския сектор впрочем частната инициатива е още твърде ограничена, тъй като правителството, отчасти поради дъждовете през есента на 1944 г. и сушите през двете последователни пролети, запазва много от военновременните си пълномощия за регулиране на доставките на хранителни продукти и други стоки, като механизмът на Храноизнос и Дирекцията за гражданска мобилизация са включени в новия Висш стопански съвет (ВСС). През 1946 г. нови данъчни закони нанасят удар върху капиталистите и малцината останали частни финансисти в България, на които е даден убийствено кратък срок за погасяване на неуредените от 1942 г. недобори, а българските акции в чуждестранни компании са конфискувани. През същата година единствената голяма финансова фирма, която все още съществува в България, Париба, разпродава всичките си акции. През март 1947 г. с паричните реформи, чрез които се въвежда нова валута, същевременно се блокират всички частни банкови сметки за над 20 000 лв. и се налага еднократен данък върху всички останали сметки. Натрупването на нови влогове става невъзможно поради прогресивния данък върху дохода и спестяванията. Към 1947 г. малобройната буржоазия в България усеща, че е във все по-затягаща се обсада и естествено би подкрепила всеки опит за освобождаване от комунистическите посегателства.

Съмненията и враждебността от страна на селяните, частните работодатели и инвеститорите едва ли са изненадали комунистите, които обаче са по-малко подготвени за съпротива от страна на работниците в промишлеността. Българската индустрия е доста пострадала както през войната, така и след нея. Бомбардировките са принудили много предприятия да се изнесат от градовете, а след 1944 г. недостатъците на транспортната система не позволяват те да се възстановят достатъчно бързо, като отгоре на всичко българската индустрия трябва да търси нови пазари в един като цяло враждебен и обеднял свят. Тези фактори заедно с демобилизацията и завръщането в България на много работници, които по време на войната са били изпратени в Германия, предизвикват безработица и към 1947 г. остават без работа 38 000 работници – около 20 % от индустриалната работна сила на страната. Тъй като половината от тях са в тютюневата промишленост, традиционно комунистическа крепост, някои си задават въпроса колко ефикасни могат да бъдат комунистите, щом не са способни да защитят собствените си най-добри приятели от работническата класа. Докато безработицата расте, действителната работна заплата спада под инфлационния натиск на цените на хранителните продукти, причинен от суровата зима на 1947 г. и от износа на храни за Съветския съюз. Зачестяват стачките, но много работници намират отдушник не като участват в политически акции, а – веднага щом времето позволи – като напускат работното си място, за да обработват семейния имот. Това възраждане на древния обичай на оттегляне на село лишава една мина от две трети от работната ѝ ръка. Въпреки че става дума за изключителен случай, минното дело като цяло е силно засегнато от завръщането към селото, а произтичащият от него дефицит на въглища нарушава дейността на железниците и допълнително затруднява разпределението на храната.

Освен тези краткосрочни затруднения, комунистите са изправени и пред един сериозен дългосрочен проблем в индустриалния сектор. Преследването на „военните печалбари“ е отстранило значителна част от додеветосептемврийските индустриалци, но държавният сектор не ги е заместил напълно. Тук съществува златна възможност за частно предприемачество и такива предприятия, основани след 9 септември 1944 г., доколкото се съобразяват с новото законодателство, няма защо да се страхуват от народните съдилища. При това разпръсването на промишлеността по време на бомбардировките означава, че страната е осяна с много малки фабрики, които могат да бъдат развивани и на свой ред могат да стимулират израстването на други местни частни предприятия. Между 1944 и 1947 г. броят на наемните работници във фабриките с енергийна мощност над двадесет конски сили нараства с 30,63 % от 11 000 на 145 000, докато наетите в по-малки фабрики се увеличават с 58,75 % от 80 000 на 127 000. Сталинисткият вариант на марксизма не предвижда построяване на социализма в общество, чиито дребни производители стават все по-силни, и тези икономически и обществени развития, които естествено безпокоят комунистите, трябва да бъдат взети предвид, когато искаме да си обясним както надигането на опозицията, така и усилването на правителствените атаки срещу нея през 1947 г.

Изострящото се политическо противопоставяне през 1947 г. не се дължи само на вътрешни фактори. През февруари в Париж е подписан мирният договор. Границите на България са установени в пределите им от 1940 г., като с това се запазва българското владение над Южна Добруджа, но се слага край на всички аспирации спрямо Македония, Тракия или някое Беломорско пристанище. Въоръжените сили на България не трябва да наброяват повече от 65 000 души и не могат да притежават повече от 90 самолета. На Югославия и Гърция трябва да се изплащат репарации. Всички български граждани трябва да получат пълно равенство и пълни граждански права. На България се забранява да има фашистки или милитаристки режим и тя не може да следва политика, враждебна на Съветския съюз или коя да е друга страна – членка на Обединените нации. А съветските войски трябва да напуснат България деветдесет дни след влизането на договора в сила.

Тази последна постановка обнадеждава опозицията и Петков дори говори пред Събранието за това, че комунистическата власт ще рухне веднага щом Червената армия се изнесе от българската територия. Обявената наскоро след мирния договор доктрина Труман поражда още по-големи надежди. От друга страна, подписването на договора не е съвсем изгодно за опозиционерите, тъй като ратифицирането му би означавало край на съюзническата контролна комисия и отпътуване на могъщите им западни закрилници в нея. Опозицията трябва да действа бързо и затова през пролетта на 1947 г. атаките срещу правителството непрестанно растат. Във Великото народно събрание около предложената конституция възникват остри сблъсъци. Петков пледира за възстановяване на търновската система без монархията, но това не е приемливо за комунистите. Конституционните прения преливат в ожесточена конфронтация, в която опозицията дори поисква забрана на Комунистическата партия като „фашистка“ организация и Петков дори отправя към Димитров подигравателни обвинения, че сегашните разходи за затворите и полицията са четири пъти по-високи отколкото през 1942 г. Кулминацията на борбата е достигната през лятото на 1947 г. и вътрешните развития отново са тясно свързани с външни фактори. На 4 юни Сенатът на Съединените щати ратифицира мирния договор, на 5 юни Петков е арестуван, на 20 септември мирният договор влиза в сила, на 23 септември Петков е екзекутиран.

Заключителните фази на Петковата сага са гротескни. Той е арестуван насред бурни сцени в Събранието и на 23 юли му е връчен обвинителен акт от над 9000 думи, чиито главни обвинения се състоят в това, че се е опитвал да сформира военен съюз, за да събори правителството, че е подкопавал военния дух и дисциплина, че е съзаклятничил с различни дейци на БЗНС с цел организиране на терористични акции, че е искал да си сътрудничи с „монархо-фашистите“ в Гърция и че е целил да разруши българо-съветската дружба и да раздели работниците от селяните в родната си страна. Необходимо е да се съчинят такива фантастични престъпления, тъй като модните и обикновено удобни обвинения в колаборационизъм едва ли могат да се повдигнат срещу човек, който се е съпротивлявал срещу прогерманската политика дори по време на нацистко-съветския пакт. Ако имаше и най-малък намек за сътрудничество между Петков и прогерманските режими, щяха да се хванат за него със стръв и да го използват срещу земеделския водач. Въпреки изумително достойното поведение на Петков, за изхода не може да има никакво съмнение. На 16 август обвиняемите са признати за виновни и е произнесена смъртна присъда. За да придадат на последния акт някакво бледо подобие на обществена подкрепа, властите докарват в София стотици селяни, подучени да искат смъртта на „предателя“ Петков. Междувременно профсъюзите припяват: „На кучето – кучешка смърт!“ Когато идва ред желаната присъда да се приведе в изпълнение, Петков не е разстрелян, а обесен като най-долен престъпник и за да може жестокостта да бъде съвършена, макар че е вярващ християнин, отказва му се и последно причастие, и църковно погребение. Екзекуцията е изпълнена въпреки официалната дипломатическа намеса от страна на Великобритания и Съединените щати и частните молби за милост от Ерио, Блум, защитника на Димитров от Лайпцигския процес, и редица други.

Димитров няма време за такава благородна сантименталност и бърза да обърне чуждестра̀нната защита на Петков срещу самия него. Ако не била тази намеса, казва той, нямало да се наложи Петков да бъде екзекутиран. Отечественият фронт продължава да настоява, че опозицията се е опитвала да събори правителството чрез незаконни средства и че такава тактика не може да създаде парламентарната демокрация от западен тип, към която Петков и неговите съюзници уж се стремяли. Комунистите спорят по това дали такава система въобще би била пригодна в едно общество толкова ожесточено и разделено като българското, особено когато предишният опит на теоретически представителната демокрация е донесъл само хаос, лично управление и в края на краищата – бедствие. Онова, от което България има нужда, изтъква лагерът на Димитров, е политическата стабилност, необходима за цялостно обществено и стопанско преустройство.

Дали пълната комунистическа власт би донесла политическа стабилност е съмнително, но това, което не може да се постави под въпрос, е, че поражението на Петков бележи края на действителната битка между българските комунисти и техните противници в страната. Остава само да се проведат операции за прочистване и те започват почти веднага след арестуването на Петков. На 12 юни Великото народно събрание решава да отстрани от парламента двадесет и трима земеделци заради това, че са писали „неконституционни декларации за вярност“ до своя задържан водач. На 20 юни редица изтъкнати земеделци, които са застанали в защита на Петков, включително и Асен Стамболийски, са предупредени, че нелоялна опозиция в България повече няма да бъде търпяна. На 26 август, десет дни след обявяването на съдебното решение за Петков, в официална декларация се посочва, че неговата партия е станала „организационен център, около който се групират фашистките и реставраторските сили в страната“ и поради това трябва да бъде разпусната. Нейните депутати са отстранени от Великото народно събрание, младежката ѝ и други организации са разформирани и собствеността ѝ е конфискувана. Всъщност историческата земеделска партия, която е дала толкова за политическото развитие на България и която е направила толкова за повдигане на благосъстоянието на мнозинството от българския народ, престава да съществува. Това е най-значителното събитие в България след края на войната, тъй като с него се отстранява единственото значимо и популярно препятствие по пътя на комунистите към властта. Отстраняването на това препятствие не може да не стане по насилствен път. Комунистите не могат да се надяват, че ще спечелят селяните с програми за преразпределение на земята, подобни на тези в Полша, Чехословакия, Унгария или дори Румъния, защото тук няма големи имения или бивши германски територии, които да се раздробяват на части. Те не могат и да повдигнат селската маса чрез антикулашка кампания, тъй като равномерното разпределение на земята в България означава, че не съществуват кулаци. Щом мнозинството от селяните не може да бъде спечелено, тогава трябва да се унищожи действителният обект на тяхната преданост.

След смазването на Петковата партия другите стават лесна плячка. През септември Юруковата фракция е изключена от Звено и през същия месец още осемнадесет опозиционни дейци биват арестувани по обвинение, че са способствали за проникването в страната на „диверсанти“ от Гърция. Всяка мисъл за съпротива, която би могла да възникне в армията, отпада, когато рано през октомври тридесет и девет висши офицери са изправени пред съд по обвинение в опит да образуват военен съюз за събаряне на правителството. Главният обвиняем е генерал Кирил Станчев, дългогодишен републикански деец и командир на Втора армия, която е воювала срещу германците през 1944 – 1945 г. Освен тридесет и деветимата, които са извадени на публичен съд, мнозина други биват уволнени при една чистка, която помита почти третината от всички офицери на действителна служба заради техните уж антиотечественофронтовски възгледи. Процесът срещу Станчев е използван, за да се свърже Петков с предполагаемите военни дисиденти, а чрез тях с фигури като Велчев, с когото Станчев е работил заедно през 1934 и 1935 г. След въпросното обвинение Велчев е окончателно изхвърлен от българския обществен живот, напуска поста си на посланик в Берн и минава в изгнание.

По това време разделението на Европа се е утвърдило, след като през юли източноевропейските държави, в това число и България, са отрекли плана Маршал и през октомври са образували Коминформ бюро. Политиката на Коминформа, така както е изложена във Варшавската декларация през октомври 1947 г., призовава към по-скорошното построяване на социализма в страните-членки. Част от този процес е сливането на съществуващите коалиционни партии в монолитни структури под комунистически контрол. Отечественият фронт е преустроен по този начин. На 22 октомври неговият национален комитет приема предложение от централния комитет на Българската работническа партия да се укрепи работническо-селският съюз и народната демокрация да се превърне в социалистическа демокрация. През декември XXVII конгрес на БЗНС (Оббовото крило) се споразумява за обща програма с Отечествения фронт с оглед изграждането на „работническо демократично и социалистическо общество в България“. През същия месец младежките организации на отечественофронтовските партии се сливат в една-единна организация, напълно контролирана от комунистите; другите масови организации, например женските дружества, също претърпяват подобно развитие. През май 1948 г. съставните партии се споразумяват, че е необходимо да преразгледат своите идеологии в светлината на марксизма ленинизма; през август преустройството в общи линии е завършено, като социалистите във Фронта се сливат с комунистите, а коалиционните радикали и звенари са включени в преустроения Отечествен фронт. От уважение към историческата роля на БЗНС на поддръжниците на Оббов е разрешено да запазят земеделска самостоятелност, но през юли те вече са се отказали от всяка мисъл за формиране на независимо земеделско правителство и са признали „ръководната роля на работническата класа и комунистическата партия“. Заедно с абсорбирането на политическите партии Отечественият фронт превзема и зависимите от тези партии обществени и професионални организации. В Отечествения фронт са включени и многобройните българо-съветски дружества за приятелство. До лятото на 1948 г. почти всички българи вече членуват в поне едно от многото дружества, които сега действат в рамките на Отечествения фронт или под неговото политическо върховенство.

След ликвидирането на Петковите земеделци и сливането на партиите в Отечествения фронт в една монолитна структура остават само няколко слаби опозиционни групи. Лулчев и неговите социалдемократи, независимо от грубите заплахи на Димитров, безстрашно гласуват срещу бюджета и поради това са заклеймени като предатели. През юли 1948 г. Лулчев и шест от деветимата социалдемократи в парламента са арестувани; партията им е разтурена и Лулчев е осъден на петнадесет години затвор, което за човек на неговата възраст е фактически доживотна присъда. Антиправителствените радикали удържат до март 1949 г., но тяхната устойчивост не показва нищо повече от абсолютната им незначителност. Онези части от движението Звено, които бяха останали отвън или бяха изключени от Фронта, се преобразуват в чисто научни и академични групировки, преди да изчезнат изцяло от българския политическия живот.

Победата над опозицията в крайна сметка е пълна, но нейната окончателна съдба не е показателна за значимостта или силата ѝ, тъй като тя не може да се сравни с нищо, случило се в Източна и Централна Европа. Малко са политическите движения, които да са били поставяни в такова трудно положение. Комунистическата власт, подкрепяна от една партийна машина, организирана и дисциплинирана до степен, на която не може да съперничи никоя друга група, се е окопала дълбоко в местните комитети на Отечествения фронт още от времето на чистките непосредствено след 9 септември 1944 г. Комунистите имат възможност и се възползват от традиционното русофилство, от изявеността на своите водачи в световното комунистическо движение и от присъствието на Червената армия. Докато походът им към властта все още не е завършил, комунистите грижливо прикриват и естеството на своята политика – те например избягват обезпокоителни изрази от рода на „диктатурата на пролетариата“ или „колективизацията“. Опозиционерите трябва да се изправят лице в лице и пред неизбежния факт, че в последна сметка западните сили няма да усложнят отношенията си с Москва заради една толкова отдалечена, толкова малка и – от западна гледна точка – толкова непопулярна страна като България. Освен това моралната позиция на Запада е вече отслабена от британската поддръжка на един гръцки режим, който е така очебийно лишен от обществено одобрение. В същото време това британско обвързване в Гърция укрепва решимостта на Съветите да не изпускат България, на която, особено след обявяването на доктрината Труман, се гледа като на предна отбранителна линия за тяхната новозавоювана зона на влияние в Югоизточна Европа.

Към края на 1947 г. в София внезапно се съобщава, че е открито и второ самопризнание на Петков. То уличава професор Венелин Ганев, бившия регент и уважаван университетски специалист по конституционно право. Ганев е изселен в глухата провинция, но предприетите срещу него мерки показват ясно, че комунистите се готвят да наложат волята си по конституционния въпрос. Великото народно събрание е разисквало проектоконституции, внесени от Петков, от Демократическата партия, от Българската лига за защита на човешките и гражданските права и от Отечествения фронт. Всъщност нито един от тези проекти не е приет, защото през ноември от Москва идват нови указания за бъдещата конституционна структура на България. Те са приети с акламация на 4 декември и така се ражда „Димитровската конституция“.

Новата конституция обявява България за народна демокрация. Народът трябва да упражнява своя суверенитет чрез Събрание, избирано на четири години от всички граждани, навършили осемнадесет години. Така Събранието на теория става върховен орган на държавата. Събранието трябва да избере от своите членове Президиум, който съчетава в себе си законодателна и изпълнителна власт. Президиумът ще се състои от председател на републиката, двама заместник-председатели, секретар и още петнадесет члена. Правителството ще се състои от председателя на Министерския съвет, неопределен брой заместник-председатели и министрите, както и председателите на Държавната планова комисия, Комисията за държавен контрол и Комитета за наука, изкуство и култура. Председателят на Президиума и повечето от неговите членове са и членове на централния комитет на партията и до 1954 г. генералният секретар на партията е същевременно и председател на министерския съвет. Тези механизми заедно с факта, че кандидатите за Събранието се одобряват от местните партийни комитети, осигуряват сталинистко сливане на партията и държавата.

Конституцията от 1947 г. обещава на българските граждани равенство пред закона, свобода от расова или религиозна нетърпимост и дискриминация, социални грижи за всички, пълна еманципация на жените и свобода на словото, печата, събиранията и съвестта, както и неприкосновеност на личността, жилището и кореспонденцията. Тези свободи обаче са ограничени от клауза, която забранява „организации, които си поставят за цел да отнемат или накърнят правата и свободите на българския народ, извоювани от народното въстание на 9.IX.1944 г.“. Конституцията съдържа гаранция за работа, но и задължение занятието на всеки гражданин да бъде обществено полезно. За разлика от съветския ѝ образец Димитровската конституция позволява на индивида да запази частна собственост, но и тук има сборно ограничение, а именно че тази привилегия не трябва да се упражнява „във вреда на обществения интерес“, и въпреки че може да се запази частна собственост, конституцията поставя всички средства за производство в обществено владение.

Конституцията изрично отхвърля идеята за разделение на властите и с това разрешава както вече забелязаното в случая с Президиума смесване на законодателни и изпълнителни правомощия, така и подчиняването на правосъдието на държавата на всички равнища. Върховният съд и главният прокурор трябва да се избират от Събранието, а във всички съдилища има граждански съветници, които играят значителна роля при преценката на показанията и определянето на съдебните решения и присъди. На местно равнище конституцията от 1947 г. е поне толкова централистка, колкото и реформите на „Звено“ през 1934 г. Някогашните обвласти са разформировани и Президиумът получава правото да преразглежда всички актове на останалите околийски и общински власти, които отсега нататък ще трябва да се сформират от народните съвети.

ОБОБЩЕСТВЯВАНЕТО НА ИКОНОМИКАТА И ВЪЗХОДЪТ НА ЧЕРВЕНКОВ, 1948 – 1950 Г.

С влизането в сила на новата конституция основната грижа на режима е да приобщи България към Съветския лагер и да изгради социалистическо общество в страната. Първата цел е лесно постижима и до пролетта на 1948 г. България е подписала договори за приятелство и сътрудничество с всички други държави в Източна Европа. България е също една от учредителките на СИВ през 1949 г. и на Варшавския пакт през 1955 г. Що се отнася до втората цел, напредъкът е по-ограничен, не на последно място и затова, че в селскостопанския сектор възникват сериозни препятствия. Тези препятствия ще бъдат преодолени само след използване на значителна сила и само след един политически катаклизъм, свързан с не по-малко насилие от онзи, който отстрани Петков.

Трудностите по извършването на национализацията на българската индустрия обаче не са големи. На 23 декември 1947 г. специално подготвени за това групи завземат останалите 6109 частни предприятия в страната заедно с цялото им оборудване, собственост, ценни книжа и банкови сметки. Единственото изключение от програмата за национализацията са предприятията на някои кооперации и занаятчии. На следващия ден Великото народно събрание утвърждава завземането и се разпорежда бившите собственици да получат правителствени облигации като компенсация за загубите си, но компенсационният план няма да се прилага към онези, които са сътрудничили на германците, италианците, местните фашисти или следдеветосептемврийските реакционери – една категория, която трябва да включва собствениците на почти всички ценни модерни фабрики. По този начин правителството изплаща компенсации за не повече от една десета от стойността на завзетата собственост и национализацията на индустрията не е нищо друго освен окончателно унищожение на малобройната промишлена буржоазия в България. По-късно през декември останалите тридесет и две банки в България са слени в Централна банка, а два месеца след това държавата установява монопол върху външната търговия. Същевременно конфискацията на едрата градска собственост слага край на съществуването на българския частен наемодател.

Димитровската конституция е постановила, че народното стопанство ще бъде планово. През април 1947 г. е приет двугодишен план за възстановяване на пораженията от войната и повдигане на жизнения стандарт, но намеренията за коренно преструктуриране на икономиката и обществото са огласени с първия петгодишен план, който е представен на V партиен конгрес през декември 1948 г., когато БРП си възвръща и първоначалното име, Българска комунистическа партия. Планът, който трябва да влезе в действие на 1 януари 1949 г., създава механизма, чрез който българската икономика трябва да се отбие от прекалено дългата си зависимост от земеделието и да развива основите на тежката индустрия. Промишлеността трябва да получи 47 % от инвестициите, като почти половината се насочват към електроенергията и химическото производство. Промишленото производство трябва да нарасне с общо 119 % при увеличение от 75 % за леката промишленост и 220 % за тежката. Трябва да се построят нови металургични и торови комплекси, както и заводи за преработка на храни и за производство на електроапарати, селскостопански машини и строителни материали. Съотношението между селскостопанското и промишленото производство, което в началото на 1949 г. е 70 : 30 в полза на земеделието, трябва да се измени на 45 : 55 за индустрията. Частната търговия трябва да изчезне и три пети от хранителната продукция в България трябва да се произвежда от кооперативните стопанства. Колкото до въпроса за земята, планът постановява, че тя няма да бъде национализирана, но ще се създадат условия, в които практически въпросът за национализацията на земята ще се разреши“.

Това е огромна задача. През 1946 г. България е повече от всякога страна на дребния земевладелец. Вследствие на раздробяването средният размер на нейните 1,1 милиона участъка земя е намалял до 4,31 хектара, като отделните парцели във всеки имот са средно едва по 0,4 хектара. Известно количество земя вече е собственост на кооперации или на държавата, но това, както и ниската степен на доброволна колективизация след 9 септември 1944 г. обхваща незначителен дял от цялата площ. Законодателството през 1945 г. очертава подробностите, върху които ще се изграждат държавните земеделски стопанства* и кооперациите (ТКЗС). Членството трябва да е доброволно и за да се образува ТКЗС, е необходим минимум от петнадесет имота, но след като веднъж се е включил, селянинът е задължен да остане член поне три години. Всички членове трябва да получават възнаграждение в зависимост от положения труд, както и поземлена рента, която варира в зависимост от количеството внесена земя. През 1946 г. са въведени по-строги разпоредби относно частната земя. Отсега нататък членовете на ТКЗС притежават не действителни площи земя, а неочертани идеални части от цялото и така всеки, който напусне кооперацията, ще получи като компенсация за собствеността, която е внесъл първоначално, облигации, а не земя. Законът постановява и максималната площ, която може да се владее от едно семейство, а именно двадесет хектара изобщо и тридесет за Добруджа. Всеки земевладелец, който е давал под наем 40 % и повече от земята си за срок от поне две години, има право на едва десет хектара, като за отнетата му земя се изплаща компенсация. Определени са и минимални размери за имотите. Държавата получава правото да влезе във владение на имоти, които са под минималния размер, да завземе онази част от големите имоти, които са над определената максимална площ, както и земята, оставена на угар, която собственикът отказва да обработва, земята, принадлежаща на разпуснати организации като например чуждестранни църкви или училища, и земята, разработена чрез спонсорирани от държавата мелиоративни програми от рода на отводняване, напояване и изправяне на реките. От конфискуваната по разпоредбите за максималните имоти земя половината е преразпределена на малки участъци между около 129 000 дребни собственици, а останалата половина, около 3,6 % от цялата използваема земя се дава на ТКЗС-тата, на които освен това се предоставят трактори и други машини от Съветския съюз.

---

* В България има много малко държавни земеделски стопанства. Делът на земята в такива институции е по-нисък от където и да било в Източна Европа.

До ратифицирането на мирните договори не е възможно да се говори официално за насилствена колективизация, но все пак съществува нарастващ натиск в тази посока. В законодателството както през 1945, така и през 1946 г., има клаузи, които позволяват насилственото изземване на частна собственост, ако тази собственост представлява изолирани острови в доброволно образуваните ТКЗС-та. Когато двегодишният план от 1947 г. организира разпределението на дажбите за основните продукти между седем степени на предимство, членовете на кооперативите са в третата степен, а частните стопани – в седмата или последната. Цените на доставките и реквизиционните квоти са силно скосени в ущърб на индивидуалния собственик. След политическата победа на комунистите през 1947 г. кампанията на колективизацията забележимо се изостря. През февруари 1948 г. всички частно притежавани селскостопански машини се конфискуват и предават на Машино-тракторните станции, МТС, които отсега ще имат монопол върху механизираното оборудване за обработка на земята. Тези офанзиви довеждат наистина до ускоряване на колективизацията и към края на 1948 г. ТКЗС-тата са 1100, въпреки че правителството си е поставило за цел да ги доведе едва до 800. От друга страна, режимът се е надявал, че колективно притежание до този етап ще бъдат 400 000 хектара, а цифрата е малко повече от 292 000. Така че в ТКЗС-тата все още влизат главно дребните земеделци. През декември 1948 г. V партиен конгрес призовава към масова колективизация и из страната се провеждат хиляди събрания, на които трябва да се разясни и защити тази политика. Петгодишният план заделя и повече инвестиции за селското стопанство в сравнение с двегодишния план: 17 % срещу 6 %. Но за една категория, която обхваща четири пети от населението, това е все още малък дял от всички капиталовложения и предвиденото в плана за 1949 – 1953 г. 59-процентово увеличение на селскостопанската продукция е непосилно изискване пред изостаналия, объркан и все по-обезверен земеделски сектор. Селяните изразяват недоволството си, като отказват да влязат в кооперативите и чрез такива крайни мерки като изколването на личния си добитък.

Несгоди изпитва не само селското население. Обществените промени, започнати след 9 септември 1944 г. и силно задълбочени след 1947 г., неминуемо създават широко разпространени напрежения. Причините за тези напрежения са различни. България няма необходимите енергийни ресурси и оборудване, за да изгради базата на тежката индустрия със скоростта, която се диктува от безумно амбициозния план, а Съветският съюз не е в състояние да превъзмогне толкова резкия контраст между намерения и възможности. Недозрелите управленски кадри, набрани да ръководят наскоро национализираната индустрия, и бързо разширяващата се бюрокрация в много случаи нямат нито достатъчно опит, нито достатъчно сили за новите си задачи. Слаба е и координацията между различните дялове на стопанския план. След войната железниците са съсипани. А пренебрегването на потребителските производства и общественото благоустройство, особено жилищното осигуряване, става причина за несгодите на голяма част от населението. Възниква недоволство и от съветската позиция. Някои подозират, че локомотивният и вагонен парк, който руснаците продават на България, всъщност е конфискуван в страната през 1944 г., а други изтъкват, че когато Съветският съюз е поел управлението на бившите германски и италиански предприятия, той не е поел и отговорност за техните задължения, и петте съветско-български „акционерни дружества“ за преработка на олово и цинк, извличане на уран, строителната промишленост, корабостроенето и гражданското въздухоплаване не се ползват с популярност. Още по-непопулярна е съветската търговска политика. Една търговска спогодба, подписана в Москва през юли 1947 г., налага българската външна търговия да се провежда под съветска егида. Тя урежда и размяната на съветски памук, каучук, железопътен парк, моторни превозни средства и машини срещу български тютюн, но не отменя въведената от 1944 г. система, съгласно която Съветският съюз купува българските стоки по цени от 1933 г. Това е довело до значителни загуби за българската икономика, тъй като руснаците могат да изкупуват ценни стоки на ниски цени, а след това да ги предлагат с голяма печалба на валутния пазар. През 1945 г. руснаците купуват розово масло за 110 долара на килограм и го продават за 1200 долара на килограм.

Независимо от тези оплаквания обаче, Съветският съюз продължава да бъде вдъхновение и пример за българската вътрешна политика. Съветският опит през двадесетте и тридесетте години, разбира се, е показал, че бързата индустриализация и коренното преустройство на имуществените отношения в провинцията биха породили сериозни обществени и политически напрежения. Но съветският опит е показал и как тези разнообразни напрежения могат най-ефикасно да се овладеят.

С елиминирането на некомунистическите партии враждебните убеждения сега могат да намерят убежище само в три области: в религиозни организации, в институции, свързани с държави извън Съветския лагер, и в съмняващи се части на самата партия. Православната църква вече е опитомена. Екзарх Стефан, макар и готов да сътрудничи на новия режим, е изпратен в манастир и неговото духовенство е заставено да избира между присъединяване към Съюза на българските свещеници и изчезване в трудовите лагери. През февруари 1949 г. законът за църковната организация кодифицира държавното господство. Новият закон гарантира свобода на съвестта и признава Българската православна църква за „традиционната църква на българския народ“, макар че църквата и държавата ще трябва да се разделят и светските власти ще трябва да одобряват църковните назначения и да надзирават църковните финанси. Църквите трябва да се подчинят на „народната воля“ и амвонът не трябва да се използва за разпространение на антиправителствени възгледи.

Законът от 1949 г. е много по-суров по отношение на неправославните църкви и атаката срещу тези институции е важен дял от политиката на изолиране на България от всякакви несъветски влияния, политика, която се подхранва от страховете и параноите, пораждани от студената война и Титовия раздор с Москва. През 1949 г. римско-католическото влияние в България е отслабено посредством отказа на правителството да позволи на новоназначения апостолически легат да заеме поста си. През 1948 г. всички български църкви, чиито централи са извън страната, са лишени от благотворителните си институции, а с акта от 1949 г. се разпущат и самите църкви. Твърд правителствен контрол е установен и над мюсюлманските общности в България с техните религиозни институции. В началото на 1949 г. са арестувани петнадесет водещи протестантски пастори. Протестантските общности в България не са големи, но са допринесли немалко за националната история, не на последно място чрез образователните си институции. Сега техните водачи са обвинени в шпионаж в полза на Великобритания и Съединените щати и в съучастничество по отношение на Петков и Тито. Процесът срещу пасторите е жалко зрелище. Наумов, баптисткият лидер, се разплаква в съда, хвали своите разпитвачи като „училище за превъзпитание на колебаещите се“ и – sic transit gloriae ecclesiarum* – отхвърля Световния съвет на църквите като реакционно оръдие на американската политика. Зяпков, главата на Конгрегашанската църква, също ридае пред съда и пита съдията: „Какво ще направите от мен – шепа прах или нов човек?“

Предстои разиграването на една много по-голяма драма. В края на март 1949 г. Трайчо Костов е отстранен от постовете си на заместник министър-председател и председател на стопанския и финансов секретариат на политбюро и е назначен за директор на Народната библиотека. Наскоро след това той е арестуван и през декември заедно с още десет изтъкнати партийни фигури е обвинен в многобройни поразителни престъпления, включително ляв уклон и троцкизъм, шпионаж в полза на Великобритания и Съединените щати, предателство, сътрудничество с фашистката полиция и съзаклятничество с Тито за вкарване на България в доминирана от югославяните федерация на южните славяни. На 14 декември Костов е признат за виновен. Въпреки че животът му веднъж вече е бил пощаден от цар Борис, след два дни Костов е екзекутиран. Той е частично реабилитиран през 1956 и напълно оневинен през 1962 г.

Обвиненията срещу Костов са абсурдни. Преди 1944 г. той е скочил от прозореца на полицейски участък, за да избегне по-нататъшните изтезания, лично е провеждал чистките на „левосектантите“ през тридесетте години и като последователен сталинист едва ли би могъл да е агент на Лондон, Вашингтон или Белград. Но колкото и да са нелепи, обвиненията отразяват текущи развития в политическата йерархия на България и самият процес в немалка степен определя природата на политическия живот в страната за години напред.

Процесът е донякъде епизод от борбата за ръководството на Българската комунистическа партия. Димитров е умрил в Москва на 2 юли; тялото му е върнато в София и поставено в набързо издигнат мавзолей, с което Димитров става единственият почетен по този начин несъветски водач. Тъй като втората основна фигра от старото поколение в България и приемникът на Димитров като министър-председател Васил Коларов не е никак добре – той ще умре през януари 1950 г. – Костов би бил естественият претендент за негов заместник. Въпреки че в България разграничението между „московските“ и „домашни“ комунисти не е толкова ясно, колкото в други източноевропейски партии, Костов е прекарал в Съветския съюз много по-малко време от другия вероятен заместник на Димитров и Коларов, Вълко Червенков. След отстраняването на Костов за Червенков не е никак трудно да си осигури господство.

---

* Sic transit gloriae ecclesiarum (лат.) – „тъй отминава църковната слава“ – парафраза на известната поговорка.

В процеса срещу пасторите чуждото влияние е заклеймено чрез свързването на обвиняемите със западните „империалистически“ интереси; в случая с Костов главният чуждестранен злодей е Тито. Но спорът между България и Югославия не се свежда просто до следване на московския пример от страна на София. След края на войната комунистическото ръководство на Югославия е настоявало Пиринска Македония да се присъедини към Македонската федеративна република, съставна част от Югославия, тъй като в сияйната нова зора на пролетарския интернационализъм държавните граници са без значение. Белградското предложение поставя в неудобно положение старите български дейци на Коминтерна, които в миналото са се отнасяли покровителствено към своите по-малко влиятелни югославски другари. Доколкото може да се смята за стъпка към балканска федерация, то трябва възторжено да се приветства от истинските балкански радикали, но българското ръководство не е готово да отчужди българска територия. Тази дилема е разрешена с поставянето на Тито и югославяните извън комунистическите предели. Сега вече националистическите интереси отново могат да се съчетаят с пролетарския интернационализъм и едно обвинение в титовизъм би очернило когото и да било не само в партийните кръгове, но и извън тях. Дори през по-късните години, когато белградският режим смекчава строгото си управление, свързването на титовизма със загубата на българска територия отслабва привлекателността, която би могла да има в България югославската алтернативна форма на социализма. Междувременно възможната опасност от страна на младото, тържествуващо и напористо партизанско ръководство в Югославия ще бъде парирана чрез още по-тесни връзки с Москва.

При тези обстоятелства критиката срещу Съветския съюз е по същество предателство, което може само да помогне на ренегатите титовисти. Костов всъщност е критикувал съветската икономическа и търговска политика, особено по отношение на покупката на розово масло, но ако някои от причините за процеса са външни, основните му последици ще се проявят и се очаква да се проявят във вътрешната политика. Ликвидирането на всички политически организации извън БКП и тормозът върху религиозните групи логически означава, че единственият политически организъм, в който сега може да се поражда опозиция, е самата партия. В същото време напреженията на индустриализацията и колективизацията сочат, че причините за недоволство ще се множат. За да се овладеят тези недоволства и за да се тласка напред социалната революция, от партията ще се изисква още по-висока степен на себеотдаване и решителност. Ще може ли партийната маса да се справи с тази задача, при положение че нейното качество неминуемо е пострадало вследствие на количественото ѝ набъбване от 15 000 през 1944 г. до 460 000 през декември 1948 г.? Дисциплинарните мерки срещу един от най-изявените ѝ водачи ще покаже на редовите членове, че несъобразяване с дълга няма да се търпи на нито едно равнище.

Примерът с Костов е адресиран не само към партийните членове. Костов е изпаднал в немилост от април, но процесът и екзекуцията ще се състоят чак към средата на декември. Това насрочване заедно с факта, че процесът се предава публично, е многозначително, тъй като на 18 декември България провежда първите си общи избори от огласяването на новата конституция. Щом и най-могъщите в страната могат да бъдат посечени, индивидуалната съпротива, колкото и да е широко недоволството, става безсмислена. Не е изненадващо, че от 98,89 % от електората, които отиват до изборните урни, 97,66 % гласуват за общата отечественофронтовска листа. Новото Събрание се състои от 156 комунисти, 48 земеделци и 35 независими. Това не е парламент, който би се противопоставил на новия владетел на България, Вълко Червенков.

ЧЕРВЕНКОВСКИТЕ ГОДИНИ И НАЧАЛОТО НА ДЕСТАЛИНИЗАЦИЯТА, 1950 – 1956 Г.

Отстраняването на Костов и изборите през декември 1949 г. са укрепили и узаконили властта на Червенков. Неговото управление ще се отличава с жестоко потисничество, изолация на България от несоциалистическия свят и съветизация на икономиката и повечето други аспекти на живота в България. Самият Червенков е грамаден, надменен човек с грубо държание и саркастично остроумие, чиито способности, покорство и сравнително млада възраст – роден е през 1900 г. – му спечелват популярност в Кремъл. У дома неговата власт над партията и господството на партията в обществото са неоспорими.

Както и в други източноевропейски страни, бързо разрастващата се партийна и държавна бюрокрация създава голям брой длъжности, необходимата квалификация за които е политическият конформизъм. Така и в България, както и другаде в Източна Европа, *номенклатурната* система става важен инструмент за власт над обществото, но Червенков не може да се уповава само на нея. Терорът и чистките са неделима част от неговата система. През октомври 1949 г. се правят основни промени във висшето управление на армията, а през май 1950 г. се прочистват и висшите ешелони на тайната полиция. Непосредствено след падането на Костов самата партия е подложена на толкова жестока чистка, че до април 1951 г. са изключени най-малко 100 000 души (повече от един на всеки пет партийни члена, и много от тях са изпратени в трудови лагери). Сред жертвите са тринадесет члена на централния комитет, шест члена на политбюро и десет министъра. Между особено уязвимите са онези „левосектанти“, които са оцелели в ликвидациите през тридесетте години, и онези, включително и ветераните от Испанската гражданска война, придобили опит по света извън Съветския блок.

Още по-уязвими са безпартийните, които имат връзки с несоциалистическия свят. През февруари 1950 г. Шипков, бивш преводач в Американската легация, е изправен на съд за шпионаж. В съда той е принуден да хвърли обвинения срещу пълномощния министър на САЩ в София, в резултат на което Съединените щати скъсват дипломатическите си отношения. През септември 1952 г. водещият римокатолик в България, монсиньор Евгений Босилков, епископ Неврокопски заедно с двадесет и седем католически свещеници и дванадесет други са обвинени в шпионаж за Ватикана и Франция. Босилков и още трима свещеници получават смъртни присъди, а през декември са арестувани и други свещеници. До това време силата на католическата църква в България е унищожена. Православната църква рядко се е осмелявала да прояви независимостта, на която са способни католиците и за която те са преследвани, и все пак дори беглите ѝ контакти с външния свят са прекъснати. През 1951 г. екзархията е повишена в патриаршия, което пресича последната връзка с православната общност в Истанбул. През 1953 г. митрополит Кирил Пловдивски е избран за патриарх и националната църква е преустроена така, че да осигури по-голямо влияние на светските елементи и на Съюза на българските свещеници.

В отношението на Червенков към немногобройните малцинствени групи се съчетават неговата подозрителност към външните, несъветски елементи и сталинистката му решимост да ограничи разноречието в страната. Проблемът с Пиринска Македония е показал какво неудобство могат да причинят чуждестранните претенции върху български граждани, но югославските претенции по отношение на Пирин могат да се отхвърлят въз основа на това, че по народност населението му е българско. Подобни претенции не могат да се направят относно живеещите в страната евреи, арменци и турци. Затова Червенков разрешава на евреите да напуснат, въпреки че това е в противоречие с възприетата от Москва антиизраелска политика. До 1956 г. емигрират 88,9 % от общия брой на евреите в България през 1946 г., а през 1965 г. останалите тук наброяват едва 5000. Към края на четиридесетте и началото на петдесетте години от България се изселват и около 1000 арменци. Нито евреите, нито арменците са достатъчно многобройни, за да представляват сериозен малцинствен проблем, но с турците не е така. Споразумението с Ататюрк от 1925 г. е дало възможност за тънка емиграционна струйка, но през януари 1950 г. българското правителство декларира, че ще разреши на четвърт милион български турци да се преселят в Турция. Турските власти енергично протестират. Състоянието на преминаващите в Турция, казва Анкара, е окаяно и сред тях има немалко цигани, които са също толкова нежелани в Турция, колкото и в България. През септември границата се затваря до подписването по-късно през годината на нова спогодба, съгласно която турската страна е готова да приема по 650 емигранти на ден. До 1952 г., когато границата се затваря отново, от България си заминават около 162 000 турци. Внезапното избухване на емиграционния въпрос е пряко свързано с колективизационната програма, понеже много от напусналите турци са от Добруджа и зърнопроизводителните райони на североизток, които Червенковият режим особено много бърза да включи в колективизираната система. Смекчената политика спрямо малцинствените групи след 1952 г. означава, че въпросът ще остане на заден план до средата на осемдесетте години.

Някога Димитров беше заявил, че „за българския народ дружбата със Съветския съюз е тъй жизнено необходима, както въздухът и слънцето за всяко живо същество“. При Червенков съветизацията продължава бързо да напредва. Към края на 1950 г. в България вече има хиляди руски съветници и те включват поне 400 офицери, прикрепени към българските въоръжени сили, чиято униформа, подготовка и командна структура са изцяло нагодени към съветския образец. В културната сфера реформата на азбуката премахва двете чисто български букви, които толкова тревожеха Омарчевски, и така прави българската писменост почти неотличима от руската, а съветските книги далеч надхвърлят по брой всички останали, преведени от чужди езици. След като V конгрес е обявил, че марксизъм-ленинизмът трябва да доминира във всички сфери на науката и културата, несъгласието и индивидуалността изчезват и талантливи професионалисти като Радой Ралин, редактора на сатиричния седмичник „Стършел“, и певците Лешников и Ванкова са между многото, които преустановяват да се занимават с изкуството си. През 1951 г. Димитър Димов публикува „Тютюн“, роман, в който работниците са показани като хора, които имат човешки чувства освен историческа роля и икономически функции. Въпреки че по-късно книгата ще бъде обявена за най-великия български роман след „Под игото“, първоначално тя е заклеймена и трябва да бъде преработена преди да излезе във второ издание. Социалистическият реализъм ще остане неоспорим във всички области на културата и изкуствата до 1956 г. През 1949 г. е оповестено, че образователната система трябва да бъде преустроена в „духа на социализма, пролетарския интернационализъм и нерушимата братска дружба със Съветския съюз“. По подобен начин са преустроени и обществените услуги, а във фабриките заплащането на парче и възнагражденията за преизпълнение на нормите се копират от Съветите. Външната търговия е почти напълно ограничена в рамките на Съветския блок, на който през 1951 г. се падат 93,11 % от българския износ и 92,92 % от вноса.

България е и единствената източноевропейска страна, която подражава на Съветите, като обявява, че първият ѝ петгодишен план е изпълнен с една година предсрочно. В индустрията е постигнат значителен напредък и вероятно са изпълнени 80 % от предвиденото. Но в селското стопанство съвсем не е така и тук ръстът е достигнал едва 11 % при планувани 59 %. Освен това, макар през 1949 г. в ТКЗС да влизат повече лични стопанства, отколкото през която и да е предишна година, колективизираният сектор не нараства толкова бързо, колкото се е очаквало, и в края на годината покрива едва 11,3 % от цялата обработваема площ. И това става независимо от нарасналия законодателен натиск върху индивидуалните собственици през 1949 г., когато всеки, който продава на частния пазар определено за квотата на държавната доставка зърно, е заплашен със съд, а през май се провежда нов оглед на земята, след който всички нерегистрирани парцели трябва да се предадат на ТКЗС-тата. И все пак селската съпротива е силна и допринася за отчайващата реколта през тази година. През октомври Червенков нарежда програмата на колективизацията да се спре, но това е само крачка назад преди скока. През април 1950 г. на частните стопанства е наредено да предадат три четвърти от зърното си, а през май новите данъчни закони отново ощетяват частния земеделец. През същия месец идва примерният устав за образуване на кооперативните стопанства, основан в общи линии, но не изцяло върху съветския образец от 1935 г. Членовете на ТКЗС-тата получават правото да задържат за лично ползване малки парчета земя от 0,2 до 0,5 хектара и ограничено количество добитък. Както и в Съветския съюз, всички членове трябва да дават на кооператива определен брой трудодни, въпреки че специфично българската поземлена рента се запазва. Уставът също постановява, че отсега нататък ще бъде позволено само прехвърлянето на земеделска собственост от частно в кооперативно владение. През 1953 г. от селяните се изисква да предадат на кооперативите всякакво оборудване за правене на тухли, дърводелство, ковачество и др., докато преди предаването на тези неща е било доброволно. От този момент ТКЗС-тата трябва да станат и притежатели, а не само потребители на обхванатата в тях собственост и оборудване. Сега вече колективизацията е неизбежна и през 1950 и следващата година на този процес са подложени над половин милион домакинства. След това скоростта донякъде намалява и колективизационната програма не завършва до 1958 г. Неизбежното негодуване на селяните се проявява в колене на добитъка, горене на реколтата, укриване на продукцията от реквизиторите и най-сетне в актове на физическа съпротива. През 1950 г. за потушаване на вълнения в района на Видин и Кула се прибягва до използването на войски.

Червенков продължава своята по същество сталинска политика до смъртта на своя наставник на 5 март 1953 г. През януари същата година един голям показен процес изпраща на бесилката Тодор Христов, бивш офицер от царската армия, а през следващия месец се затягат и без това строгите разпоредби за трудовата дисциплина и се въвежда суров закон срещу опиталите се да напуснат страната без официално разрешение, закон, предвиждащ наказания за роднините на всеки, който е успял при такъв опит.

След смъртта на Сталин България е първата източноевропейска страна, която преживява народен изблик на гняв срещу правителствената политика. В Пловдив през май тютюноработниците са се разбунтували срещу новото работно време, което изисква по-големи усилия без съответно увеличение на възнаграждението. Този изблик насърчава макар и плахото отдалечаване от сталинистката ортодоксалност, което вече е започнало най-очебийно в склонността да се уреди дългогодишния граничен спор с Гърция, един въпрос, довел до артилерийска престрелка през предишното лято. Когато идва време да произнесе речта си по случай годишнината на 9 септември 1953 г., Червенков вече е готов да признае желанието си за сближаване не само с Гърция, но и със САЩ и Югославия и няколко дни по-късно с последната са възстановени пълни дипломатически отношения.

Празничната реч е още по-драматична по отношение на вътрешните работи, тъй като българският ръководител сега се кълне в „нов курс“, който е в пълно съответствие с възприетия от Москва. Червенков говори за увеличаване производството на потребителски стоки, както и за редица стратегически намаления на цените, а обещава и цяла поредица отстъпки на селското стопанство, макар че всички те ще отиват в колективизирания, а не в частния сектор.

Новият курс на този етап е все още предимно икономическо явление, но промените в другите сфери няма да се забавят. До края на годината са смекчени омразните февруарски закони за трудовата дисциплина и емиграцията и политическият терор е значително намален. През септември дори е обявена амнистия за голям брой политически затворници, които според новата терминология са станали „жертви на нарушението от социалистическата законност“. Въпреки тези отстъпки, София все още не се е поддала на натиска от Кремъл за разделяне на партията от държавата на най-високо равнище. Червенков е нащрек, тъй като е несигурен дали новата линия на Москва ще издържи, и в същото време има нужда да следи зорко за потенциални противници в партията, особено Югов и по-младата част от ръководството, което се сплотява около бившия софийски партиен шеф, Тодор Живков. Трябва да дойде VI партиен конгрес през февруари - март 1954 г., за да се съгласи Червенков най-сетне да отстъпи един от двата си поста, избирайки – както и Маленков, смятан за приемник на Сталин – да запази по-скоро министър-председателството отколкото генералното секретарство в партията. Последната длъжност е отменена и заменена с тричленен секретариат. Новосъздаденият пост първи секретар на централния комитет е зает от Живков, който с това става най-младият върховен ръководител на една управляваща партия.

Живков не се отличава нито с политическа проницателност, нито с необикновена интелигентност. Роден в селско семейство през 1911 г., той става печатар и се включва в младежката организация на партията през 1928 г. През войната работи в партизанското движение и след 1944 г. се издига последователно по стъпалата на софийския партиен апарат. До V конгрес през 1948 г. е спечелил достатъчна репутация, за да си осигури избирането в централния комитет, а към 1950 г. вече е секретар на централния комитет и кандидат-член на политбюро, на което ще стане пълен член през следващата година. Диспечерите на властта в Москва и българското политбюро, не на последно място самият Червенков, приветстват Живковата безшумна благонадеждност и привидна сговорчивост. Помагат му и силната подкрепа на софийския партиен апарат, а и младостта му, тъй като все още не е достатъчно възрастен, за да е успял да си създаде могъщи приятели и, което е по-важно, врагове.

През 1954 г. Живков, както и Сталин в началото на двадесетте години, е завладял инструментите на властта, но тепърва ще почне да свири на тях. Червенков все още е найсилната фигура в страната и въпреки че е изгубил покровителя си в Москва, неговият нов, по-спокоен образ му е спечелил известни симпатии в българската партия. Ако в ръководството след VI конгрес има потенциални съперници на Червенков, това са или генералите Панчевски и Михайлов, които разчитат на силна съветска подкрепа, или Антон Югов. Последният е най-вероятният претендент за върховната власт. Той е придобил внушителна репутация като министър на вътрешните работи от 1944 до 1949 г. и въпреки че е преместен на по-ниски длъжности след падането на Костов, излиза отново на преден план, като усмирява пловдивските бунтовници през май 1953 г. Неговото възкресение го прави естествен фокус за многото партийни членове, които са изхвърлени при чистката заедно с Костов и които сега са освободени от трудовите лагери. Самият централен комитет е разширен до 97 пълни и кандидат-членове, отчасти за да се осигурят места за завърналите се, които сега са важна съставка на партията.

За известно време обаче Червенков няма да има съперник и режимът се движи предпазливо по посока на десталинизацията, очертана от Кремъл. Продължава освобождаването на политически затворници, като до лятото на 1955 г. от трудовите лагери се завръщат над 10 000 души. Съветските специалисти, които са играли толкова решаваща и важна роля в много български институции, си събират багажа и си тръгват за вкъщи, а през октомври 1954 г. започва предаването на смесените съветско-български компании в българско владение. Ролята на тежката индустрия е леко снижена и на потребителя се отделят малко повече внимание и капиталовложения. Забелязва се и подобрение на социалните грижи. Между 1952 и 1958 г. реалните заплати се повишават с около 75 %, докато между 1953 и 1957 г. консумацията на месо нараства с 48 %, на плодове – с 52 %, и на зеленчуци – с 16 %, въпреки че за много домакинства този напредък не носи нищо повече от завръщане или частично завръщане към предвоенните равнища на консумация. Действително подобрение обаче е постигнато в медицинското обслужване, като между 1952 и 1958 г. броят на лекарите на хиляда души население нараства от 0,87 на 1,33, а има напредък дори и по този най-труден социален проблем в следвоенна България, жилищното осигуряване, макар че подобрението тук личи много по-малко в бързо разрастващите се градове отколкото в селата.

Една от отличителните черти на българския нов курс е по-великодушното отношение към селското население. През 1957 г. България е първата източноевропейска държава, която предлага пенсии и някои други социални придобивки на селските кооператори и земеделските възнаграждения нарастват по-бързо от тези в много отрасли на индустрията. Капиталовложенията на село се увеличават и в относителни, и в абсолютни стойности и дори има отпущане в колективизационната кампания, като площта на кооперативната и държавна собственост между 1953 и 1955 г. се разширява едва с 2,5 %. Правят се и опити за спечелване на политическата преданост и уважението на селяните. През 1954 г. генерал Вълков и още шестима, признати за виновни в убийството на Стамболийски през 1923 г., са осъдени на смърт, въпреки че присъдата е заменена с двадесетгодишен тежък труд, а бивши селски дейци, включително и Асен Стамболийски и редица близки съратници на Никола Петков, са насърчени да обикалят страната и да подтикват към сътрудничество с правителството.

АПРИЛСКИЯТ ПЛЕНУМ И ИЗДИГАНЕТО НА ЖИВКОВ, 1956 – 1962 Г.

Дали отстъпките спрямо селяните общност биха имали някакво съществено въздействие, никога няма да се установи, тъй като установената в България след VI конгрес относителна политическа стабилност е разбита през 1955 – 1956 г. Главните причини за това са две, като и двете са външни. Първата е сближаването на Хрушчов с Тито. Пълната реабилитация на бившия изгнаник поставя Червенков в доста неудобно положение, тъй като той се е домогнал до върховната власт, дамгосвайки Костов като титовист, и в многобройните си чистки винаги е използвал предполагаемите симпатии или връзки с Югославия като политическо престъпление. И тъй Червенков вече се чувства малко неловко, когато върху българското ръководство се стоварва вторият дестабилизиращ фактор с разобличаването на Сталин от Хрушчов на XX конгрес на КПСС през февруари 1956 г. Българската партия трябва да реагира и затова на 2 – 6 април е свикан пленум на Централния комитет, чиято единодушна резолюция е оповестена на 8 април. Разрасналият се около Червенков „култ към личността“ е заклеймен като отклонение от „традиционните и изпитани методи на работа“ на партията и два дни по-късно е обявена амнистия за всички, признати за виновни в „бягство зад граница“. На 11 април Живков произнася пред партийния актив в София реч, в която най-сетне се поставя въпросът, изтикан от последните събития на предна линия в умовете на мнозина: какъв е сега статусът на Костов и другите жертви на чистките? Живков признава, че „невинни другари бяха обвинени и несправедливо наказани“ и че всички ще бъдат реабилитирани „пред партията и народа“. Това е пълно отричане на Червенков и неговата кариера от 1949 г. и на 17 април Събранието единодушно приема неговата оставка, като гласува със същата непоколебимост за назначението на Югов като министър-председател на негово място. В галерията за посетители това се наблюдава от югославска делегация.

От 1956 г. българската партия неизменно чества априлския пленум като скъсване със сталинизма. Няма съмнение, че атмосферата в българската политика доста се променя от това заседание и че след него първият секретар Тодор Живков придобива по-голяма власт. Той не е сметнат за достатъчно значителен, за да бъде включен в българската делегация на XX конгрес на КПСС, но непосредствено след него става известен като непоколебим поддръжник на московското ръководство и на Хрушчов. През 1957 г. Живковият авторитет нараства благодарение на чистката на Добри Терпешев, генерал Йонко Панов и Георги Чанков, тъй наречената „антипартийна група“, най-значителният между които безусловно е Чанков, един интелигентен съратник на Живков от „Червенковата детска градина“. Новите попълнения в централния комитет са до един „домашни“, а не „московски“ комунисти и двама от тях са били в немилост след процеса срещу Костов; следователно никой не може да се смята за червенковист.

Падането на Чанков е последвано от вълна от арести, които засягат както партийни, така и безпартийни елементи и напълват трудовите лагери с „унгарските затворници“. Антипартийната чистка очевидно следва съветския пример и без друго има за цел да покаже на Москва, че българската партия няма да се примири със загубата на контрол, която е сполетяла неотдавна полските и унгарските другари. Всъщност опасността от възникване на протести от полски или унгарски мащаб в България е малка. Малцина българи изпитват антируските чувства, които пламтят у толкова поляци и унгарци. Икономическото въздействие на десталинизацията е по-слабо в страни, които едва са стъпили на прага на индустриализацията, а и българските власти действат бързо срещу всеки признак на смут.

Това не означава, че България и особено нейната интелигенция е застрахована срещу фермента, който след февруари 1956 г. залива Източна Европа. Дори преди XX конгрес на КПСС в българската култура започва забележимо съживяване. Появило се е ново поколение поети – „вторият набор“ – с фигури като Константин Павлов, Любомир Левчев, Стефан Цанев и Владимир Башев, които болеят за освобождаване на културата от бюрокрацията и строгия политически контрол, а в седмичника „Стършел“ изпъква нов вид сатирическа журналистика, практикувана от писатели като Валери Петров и Радой Ралин. Скоро те са последвани от нови и по-търсещи школи на литературната критика, свързани със Здравко Петров, Минко Николов и Владимир Свинтила. Априлският пленум окуражава неспокойния дух, който сега обхваща такива бастиони на културния конформизъм като „Литературен фронт“ и „Отечествен фронт“. През май 1956 г. главният редактор на последния, Владимир Топенчаров, зет на Костов, публикува уводна статия, в която твърди, че страхът от независимото мислене е сковал българската журналистика. За тази си дързост той е принуден да се покае публично и да се оттегли от редакторския си пост. Но дори това не слага край на „българското размразяване“. През ноември „Литературен фронт“ помества къси разкази от младите писатели Васил Попов и Николай Хайтов, които изследват опасната тема на отчуждението, а в началото на 1957 г. една по-млада група от писателския съюз започва издаването на ново списание, „Пламък“, под редакторството на Емил Манов. За властите нещата са стигнали достатъчно далече и независимо от различията помежду им те се обединяват пред лицето на продължаващото незачитане от страна на интелигенцията. През февруари 1957 г. Червенков е върнат в ръководството и е назначен за министър на просветата и културата с явното указание да възстанови реда и контрола. До края на годината критиките стават много по-сдържани и фигури като Манов са обвинени от ръководни функционери в съчувствие към полските и унгарски бунтовници, Топенчаров е отстранен от председателството на Съюза на българските журналисти и литературният елит е подложен на щателна чистка. „Размразяването“ е завършило.

Катаклизмите от 1956 – 1958 г. са укрепили консервативните крила на ръководството, т.е. и Червенков, който е повикан обратно, за да втвърди официалния контрол, и Югов, силния човек от 1944 – 1949 г. Червенков обаче е един добър сталинист, който сега се е хванал в десталинизаторрския капан: той вярва и в покорството пред Москва, и в строгия вътрешен контрол, в приоритета на тежката индустрия и в безапелационното осъждане на Югославия; и все пак, ако трябва да остане покорен на Москва, сега ще бъде принуден да преобърне или да видоизмени останалите три пункта от своето верую. Югов споделя Червенковия вкус към дисциплината, а – като македонец по рождение – и антипатията му към Югославия, но той не е московец и като жертва на червенковския терор не може да работи заедно с бившия партиен шеф. Това е изгодно за Живков, който се е появил по същество като домашен комунист, но в парадоксалния контекст на десталинизацията е станал московски комунист, за да се разграничи от сталинистите у дома. Той е московски комунист, но „направен в България“. Неговата власт без съмнение е нараснала, но той все още далеч не е станал господстващата фигура и съвсем не е изключено Югов, както и Червенков между 1954 и 1956 г., да използва министърпредседателството, за да упражнява значителна власт. До 1962 г. обаче българската партия се радва на действително колективно ръководство, което се основава върху неспособността на която и да било отделна фракция да си осигури пълно надмощие.

Това колективно ръководство ускорява икономическото и обществено преустройство в България. Предприети са последните стъпки към елиминирането на частния земевладелец и на своя VII конгрес през юли 1958 г. БКП гордо заявява, че България е първата социалистическа държава след Съветския съюз, постигнала пълна колективизация. Седмият конгрес утвърждава и третия петгодишен план, който удвоява капиталовложенията в леката промишленост. В същото време отслабването на международното напрежение и нуждата от съвременно оборудване способстват за разширяване на търговските отношения и към края на петдесетте години Федерална Германия е вече значителен партньор, който към 1959 г. осигурява 8,2 % от българския внос.

Ако тези развития са породили някакви надежди, че България сега ще навлезе в период на постепенно и планомерно преобразование, подобни надежди не са за дълго, тъй като страната скоро е разтърсена от нов масивен икономически, обществен и административен катаклизъм. Късно през 1958 г. всички 3450 кооперативни стопанства в България се сливат в 932 единици със среден размер 4200 хектара, далеч по-голям от всеки друг в Източна Европа извън Съветския съюз. Разпоредено е партийните и държавни служители да отработват между тридесет и четиридесет дни годишно на полето или във фабриките и се провежда широко редефиниране на централното и местно управление, което трябва да даде на последното повече власт над стопанските предприятия. Някои дори се надяват, че както при Стамболийски, в перспектива икономическите и административни единици ще съвпаднат. Тези реформи имат за цел да направят възможна изключителната икономическа програма, очертана от Живковите „Тезиси“ през януари 1959 г., които призовават към четирикратно увеличение на индустриалното производство до 1965 г. и утрояване на селскостопанската продукция до края на 1960 г. За последното ще трябва да спомогнат щатните икономии, които ще станат възможни при слетите стопанства, както и амбициозните оросителни проекти, особено в Добруджа, а разширяването на промишлеността има за цел да разреши неудобния проблем на излишъка от работна сила, породен от бързата колективизация в една по същество прединдустриална икономика – проблем, който до към края на петдесетте години е бил частично заобикалян чрез износа на труд за Съветския съюз. Плановете от 1959 г. са призовали към създаването на 400 000 нови работни места до края на 1962 г. и само в това отношение те са изпълнени.

В по-голямата си част „Тезисите“ са смехотворно грандиозни и към края на 1960 г. Живков започва да говори за удвояване или утрояване не на обема на производството, а на процента на увеличението му, а през 1961 г. икономическото здраве е възстановено със завръщането към планови цифри, които не се различават много от онези през третата петилетка от 1958 г. През 1963 г. се изоставят и експериментите за икономическа децентрализация, тъй като се смята, че те са допринесли в голяма степен за сериозния недостиг на храни, който изтерзава България в началото на шестдесетте години. До 1964 г. от Живковите „Тезиси“ не остава нищо друго, освен големите земеделски единици и ликвидирането на проблема с излишъка на работна сила.

Такива катаклизми неминуемо имат политически конотации. Земеделските обединения, трудовите декрети и редица реформи в социалното осигуряване отразяват тогавашния китайски опит и довеждат дотам, че за експериментите на София се заговорва като за българския „голям скок напред“. Червенков е посетил Китай през есента на 1958 г. и това кара някои да заключат, че водещият български сталинист се съюзява с Мао в антихрушчовски и антиживковски блок. Всъщност повечето от реформите започват не от Червенков, а от Живков, чиито „Тезиси“ от 1959 г., първата му голяма инициатива в правенето на политика, са изготвени преди да се оповестят подробностите на китайската програма за реформи, и грандиозните проекти за развитие, както и административните реформи са копирани от Хрушчов, а не от Мао.

Основната разлика между експериментите на Хрушчов и тези на българския му ученик е в това, че Живков надживява краха им, а Хрушчов – не. Това обаче не става без борба. Югов никога не е бил привърженик на грандиозния замисъл от 1959 г., а Червенков се е държал на безопасно разстояние от живковско-хрушчовския лагер, особено след като китайско-съветският разкол става сериозен. Към пролетта на 1961 г. напрежението вече не може да се овладява. Редица провинциални първи секретари и профсъюзни водачи са отстранени в тъй наречената *„кафеджийска чистка“*, но решаващият фактор се оказва съветската намеса. На XXII конгрес на КПСС от 17 до 31 октомври 1961 г. Хрушчов провежда своята втора и най-унищожителна атака срещу Сталин. След такъв изблик хрушчовистът Живков и сталинистът Червенков вече не могат да съществуват съвместно. Сблъсъкът не закъснява. Живков заклеймява Червенков, като го обвинява, че е играл ролята на Сталин спрямо Димитровия Ленин, и на заседание на централния комитет през ноември на Червенков се казва, че „не е направил всички необходими изводи за своята дейност от ликвидирането на култа към личността у нас“, с което се намеква, че греховете му са извършени не само преди, но и след Априлския пленум. Ерата на Червенков е свършила и до това време подкрепата му в централния комитет се е сринала. Той изгубва мястото си в политбюро и скоро след това си подава оставката като заместник министър-председател.

Вторият изблик на десталинизация довежда в България, както и в Съветския съюз до забележимо разхлабване на контрола над културата. Към 1965 г. в български превод се появяват „недосегаемите“ дотогава западни или дисидентски автори като Аполинер, Солженицин, Т. С. Елиът, Кафка и Йонеско, а сред многото талантливи български писатели, облагодетелствани от това второ и по-значително размразяване, са Антон Дончев, Николай Хайтов, Георги Марков, Радой Ралин и Никола Ланков, чиято дълга повествователна поема „Споменът“, подобно на Солженициновите съчинения от този период, се докосва до страданията, преживени от жертвите на чистките. Тази нова свобода обаче, както показва реакцията срещу „Безопасни игли“ от Радой Ралин, си има граници, но ограниченията са по-малко от когато и да било през все още живото в паметта на повечето хора минало и през нетрайния слънчев период на прехода театърът, изкуството и киното – особено анимационните филми – натрупват доста постижения.

По-откритият подход към културата печели на Живков симпатиите на голяма част от интелигенцията. През март 1962 г. той елиминира опозицията от страна на една много по-могъща организация, силите на сигурността. От 1951 г. те са под контрола на Георги Цанков, който сега е свален от поста си като министър на вътрешните работи. Редица от неговите хора на ключови длъжности са също отстранени и заменени с живковисти. Живков получава нова съществена поддръжка през май, когато Хрушчов пристига в България на едноседмично посещение, първото му пътуване извън Съветския съюз след XXII конгрес. Съвсем в стила на някогашните руски генерали съветският ръководител обикаля страната, за да укрепи избраното си политическо протеже.

Сцената е подредена за окончателната победа на Живков на VIII партиен конгрес, който трябва да се проведе през август. Но поради тежкото положение на българското селско стопанство, където неотдавнашните катаклизми и бедствените реколти от 1961 и 1962 г. са свели производството на храни до равнище едва-едва надвишаващо това през 1939 г., се налага конгресът да се отложи за ноември. Земеделците трябва да бъдат придумвани и насърчавани да увеличават производството и през лятото на 1962 г. правителството в София прави многобройни отстъпки на селските стопани. Увеличават се изкупните цени на яйцата, млякото, птиците и зеленчуците, а тарифите, по които кооперативите плащат за бензина, торовете, индустриалните стоки и тъканите, се понижават. Въвежда се първата в Източна Европа минимална заплата за кооператорите на село и се облекчава наложеното върху кооперативите данъчно бреме. Повишават се и заплатите изобщо, както и пенсиите, но това не е достатъчно, за да покрие доста съществените увеличения в цените на дребно на месото, птиците, яйцата, млякото и млечните продукти, предизвикани от земеделската криза и отстъпките за селяните. Правителството признава, че то може да плати за мерките, с които стимулира селското стопанство само като призове към „временни жертви от страна на градското население и работническата класа“. Градското население и работническата класа не са доволни. В градовете се чувства значително неспокойствие и през август правителството въвежда крути мерки срещу „непроизводителните елементи“ или черноборсаджиите. През октомври се стига до купонно разпределение на картофи, фасул, ориз и лук и през същия месец се подписва спогодба с Канада, съгласно която през следващите три години България ще внася поне 100 000 тона пшеница годишно.

Лятната криза отслабва Живков. През октомври Югов остро критикува Хрушчовата политика спрямо Китай и Куба, както и подготвения наскоро със съветско съдействие двадесетгодишен план за икономическото развитие на България. Тази критика се прави на заседание на Централния комитет, което предшества VIII конгрес. Насред заседанието Живков отлита за Москва, за да чуе отчета на самия Хрушчов за Кубинската криза и да си осигури неговата подкрепа за акция срещу Югов. Когато Централният комитет се събира отново, Югов и редица негови поддръжници отсъстват. Онези, които са останали, са уведомени от Живков, че Югов е изваден от политбюро и свален от поста министър-председател. Това решение е надлежно потвърдено от конгреса, който гласува и за изваждането на Югов от централния комитет, а и за изключването на Червенков от партията. Югов е обвинен за редица престъпления, включително некомпетентност, неискреност, фракционерство, нарушаване на социалистическата законност, малодушие по време на войната и противопоставяне на „големия скок напред“. През 1984 г., в навечерието на осемдесетия си рожден ден, вече реабилитираният Югов е направен „герой на социалистическия труд“.

След поражението на Югов Живков поема министър-председателството и укрепва позициите си в партията, като включва в политбюро двама близки поддръжници, Борис Велчев и Живко Живков, с когото не са роднини. През 1964 се продължават ходовете за заздравяване на селската подкрепа. Лидерът на земеделската партия Георги Трайков става държавен глава и на двадесетата годишнина от деветосептемврийската революция сред групите на амнистираните са и членове на николапетковистката земеделска партия; между останалите са и бивши държавни служители и някогашни царски офицери.

До края на 1964 г. Живков вече се е окопал достатъчно добре, за да преживее сгромолясването на своя московски покровител. През следващата година обаче той е изправен пред последната до времето на написването на тази книга истинска заплаха за неговата власт. През април 1965 г. Българската телеграфна агенция (БТА) потвърждава неотдавнашните слухове в западния печат, че известен брой хора са арестувани поради това, че са заговорничили за събаряне на режима. Говори се също, че една военна клика, повечето от чиито членове са участвали във врачанските партизански части, е свързана със заговора, сред водачите на който е генерал Анев, командир на Софийския гарнизон. Тук има някои успоредици с 1886 г., но официалното представяне на случая се интересува повече от съвременната политика, отколкото от исторически алюзии. Заговорниците са обвинени в прокитайски уклон, макар че по-вероятното обяснение е, че те са група недоволни от нещо, което считат за прекалена зависимост и покорство от страна на Живков спрямо съветската партия. Военните съзаклятници обръщат погледи по-скоро към Белград или Букурещ, отколкото към Пекин. Те може би са се и надявали, че с падането на Хрушчов Живков няма да има реален закрилник, но каквато и да е мотивацията му, заговорът предоставя на Живков добре дошлия повод да вкара в релсите единствения фактор на властта в България, който все още не е овладял изцяло – армията.

ЖИВКОВАТА ЕРА
ОТ НАЧАЛОТО НА ШЕСТДЕСЕТТЕ ДО НАЧАЛОТО НА ОСЕМДЕСЕТТЕ ГОДИНИ

От времето на предполагаемия военен заговор през 1965 г. за Живковото управление не е имало друга сериозна заплаха. Той предприема бързи действия, за да не даде възможност през 1968 г. да бъде застрашена нито неговата власт в партията, нито властта на партията в обществото. Когато от Прага светват сигналите за опасност, българската партия отправя призив за разширяване на обществената мощ на Отечествения фронт чрез включване в него на организации, които досега не са попаднали в хватката му, организации толкова невинни и привидно аполитични като Славянския комитет и Комитета за трезвеност. Същевременно партията изисква надзор над дейността на всички организации, които се занимават с общинско-жилищни, градски и социологически проблеми, както и със снабдяването на населението с храна и други стоки. Вътре в партията трябва да има „желязна дисциплина“ и пълна преданост към демократическия централизъм; събират се и партийните книжки, за да могат да се оплевят неблагонадеждните. Българската партия няма намерение да се поддаде на чехословашката болест.

Още не е отминало въздействието на скорошните събития в Чехословакия, когато Живков укрепва своите позиции и позициите на партията в оповестените през 1971 г. нова конституция и нова партийна програма. В преамбюла на новата конституция се казва, че тя се основава върху социалистическата революция през 1944 г. и по-нататъшното развитие на напредналото социалистическо общество и пълната народна демокрация в България. България остана народна демокрация, но сега вече е и „социалистическа държава на трудещите се в града и селото начело с работническата класа". Партията, която не се споменаваше в Димитровската конституция, сега е призната за „ръководната сила в обществото и държавата" и трябва да насочва „изграждането на развитото социалистическо общество в братско сътрудничество с Българския земеделски народен съюз". По-нататък се казва, че българската младеж трябва да се възпитава в духа на комунизма. Членството на България в социалистическия лагер също е осветено от новата конституция. Признати са четири вида собственост: държавна, кооперативна, на обществени организации и частна, като последната обхваща недвижима и движима собственост, достатъчна за нуждите на личността и семейството.

Най-новаторската черта на новата конституция е Държавният съвет. Новото образувание заменя Президиума на Народното събрание като върховен орган на държавната власт и трябва да упражнява както изпълнителни, така и законодателни функции. Той има законодателна инициатива, въпреки че всички закони, макар не и постановленията и решенията, трябва да се одобряват от Събранието. Що се отнася до изпълнителната страна, освен стандартната отговорност за обявяване на война, подписване на договори и т.н. Държавният съвет поема и някои от контролните или надзорни функции, които в повечето други източноевропейски системи са изцяло грижа на партията. Държавният съвет ще се състои от председател, който е държавният глава, и двадесет и двама членове, които могат да се набират както от политическите партии, така и от масовите организации. Председателството на Държавния съвет се поема от Живков, който предава министър-председателството на Станко Тодоров. Новата конституция разширява пълномощията на местните народни съвети, като им дава повече власт в управлението на местните стопански дейности, но съветите стават и по-отговорни пред своите избиратели, пред които сега ще трябва да дават отчет поне веднъж годишно.

Партийната структура, така както е дефинирана в новата програма от 1971 г., е ортодоксална. Демократическият централизъм изисква всяко партийно образувание да се подчинява на по-горното и да избягва всякакъв вид „хоризонталност“. В съответствие с „териториално-производственото начало“ низовите партийни организации трябва да се основават върху месторaботата, но по-висшите са териториални, като възхождат през районните към градските и окръжни комитети и най-накрая до самия централен комитет. От 1971 г. известна организационна самостоятелност се забелязва в тенденцията освен партийните конгреси, които се провеждат редовно на всеки пет години, да се свикват и партийни конференции.

След рутинните декларации за преданост към КПСС и неизбежната победа на социализма в битката му срещу капитализма, „социалдемократическите илюзии“ и опортюнизма на ултралевите програмата от 1971 г. преминава към определяне на най-важната непосредствена задача на партията като изграждане на развито социалистическо общество, в което всички видове собственост и функционални различия постепенно ще изчезнат. Държавните и кооперативни земеделски стопанства ще се слеят и в по-далечна перспектива технологическите и организационни промени ще доведат до заличаване на границата между земеделския и индустриалния труд. Така нацията ще се състои изцяло от работническа класа, а партията на работническата класа ще стане партия на целия народ. По време на тази еволюция системното приложение на науката и технологията ще осигури материалното богатство, необходимо за постепенното преминаване през развития социализъм към първите степени на комунизма.

От момента, в който поема цялата власт в началото на шестдесетте години, Живков брани собствените си позиции чрез чести смени на партийни и правителствени ръководители, като, общо взето, успява да поддържа равновесие между консерватори и реформатори, стари и млади. Повечето от тези смени не означават нищо по-зловещо от прехвърляне от една на друга длъжност или партиен пост, но през май 1977 г. се стига до съществена промяна. Борис Велчев е изваден от политбюро и неговото отстраняване е последвано не само от множество смени в редица провинциални партийни организации, но и от подмяна на партийните билети, при което 38 500 души изгубват партийното си членство. Заявява се, че Велчев е бил твърде амбициозен, но без съмнение причините за свалянето му са по-съществени и е вероятно той да е развил склонност към по-либерална политика у дома и малко повече независимост във външните работи. Неговото отстраняване може също да е имало за цел да послужи като предупреждение за всеки, който би понечил да се свърже с растящото неспокойствие, което се чувства и в България, както и в другите страни на Източна Европа, към края на седемдесетте години, когато Хелзинкските споразумения и особено зараждането на еврокомунизма създават нови надежди за либерализация в страната. В същото време икономиката започва да усеща въздействието на причинените от поскъпването на петрола през 1973 г. трусове на Запад. Годините на оптимистичен растеж започват да отстъпват пред един по-суров период и както Полша скоро ще покаже, разочарованото население и спадащата икономика могат да се окажат избухлива смес.

Ако дисциплинирането на Велчев е било извършено с цел да прережe нарастващото вътрешно недоволство още в корена му, то не успява и през декември 1977 г. в речта си пред третата национална конференция на младите писатели Живков за първи път се позовава публично на дисидентството в България. През март следващата година се заговорва за тайната публикация на копираната от чешката харта, макар и останала неподписана „Декларация '78“, а през май идва новината за антикомунистическа демонстрация. Неудобствата за правителството се задълбочават от обвинения в съучастничество на властта в смъртта на писателя-емигрант Георги Марков в Лондон през септември и в покушението върху друг емигрант в Париж няколко седмици по-рано.

На този фон започва политическият трус в Полша, на който Живков реагира със забележително умение и ловкост. През 1980 г. той изпраща циркулярно писмо до окръжните партийни секретари, с което ги предупреждава за важността на събитията в Полша и призовава да се преразгледат икономическите приоритети и да се възприеме по-внимателен подход към хората от страна на партийните функционери. И двата призива са чути. Магазините се напълват с храна и потребителски стоки и за да се оздрави образът на партията, официалните привилегии се орязват, а „тезисите“ за XII партиен конгрес, насрочен за април 1981 г., са обнародвани необичайно рано, за да дадат на народа възможност да ги разисква, което той прави с удоволствие.

Всъщност българското ръководство няма сериозни основания да се бои от полската зараза. Живковият режим не е изгубил нищо от обществената си сила: българската икономика, макар и изправена пред натрупващия се валутен дълг, не е в такова бедствено положение като полската; българите нямат алтернативния център на преданост или национална идентичност, която предлага на поляците римокатолическата църква; и традиционният български отговор на една непопулярна политическа система е по-скоро апатия и оттегляне, отколкото опозиция и конфронтация.

По време на напреженията към края на седемдесетте години Живков прави едно от своите най-интересни политически назначения, когато дъщеря му Людмила Живкова е избрана в политбюро. Родена през 1942 г., тя е първият член на ръководството, израсъл и образован почти изцяло при социализма. Образованието ѝ е необикновено привилегировано и широко – тя е била аспирант в Оксфорд, но бързо намира общ език с по-малко облагодетелстваните от собственото ѝ поколение. През 1971 г. е назначена за заместник-председател на Комитета за изкуство и култура, а четири години по-късно става негов председател. През 1976 г. са ѝ възложени и радиото, телевизията и пресата. През 1980 г. става председател на комисията на политбюро за наука, култура и изкуство, но през същата година започва да показва публично признаци на личен интерес към мистицизъм и нематериалистически идеи от рода на будизма и дъновизма, едно развитие, което е посрещнато възторжено сред част от по-млалата българска интелигенция. По-широко одобрение намира силно националният привкус, който тя придава на българската култура. Без какъвто и да било открит намек за антисъветизъм Живкова набляга на самостойната култура идентичност и постиженията на България; тъкмо под нейната егида през 1981 г. българите честват 1300-годишнината от основаването на първата българска държава и отбелязват събитието между другото и с откриването на новия дворец на културата в София, който впоследствие получава нейното име. Назначаването на Живкова, на което отначало се гледа като на пример за семейственост, се оказва едно от най-популярните, които българският партиен шеф някога е правил.

Популярността на Живкова дължи много на нейното безшумно, но твърдо наблягане на националната самобитност на България в културната област, но това не помества ница й от абсолютната му вярност към Съветския съюз във външната политика, тъй като неговата политическа власт винаги се е крепяла до голяма степен на това, че е най-любимият български син на Москва. През септември 1973 г. Живков отбелязва, че България и Съветският съюз ще действат „като един организъм, който има едни бели дробове и се оросява от единна кръвоносна система“, и по важните въпроси като отношенията между Изтока и Запада, разоръжаването, Афганистан, Близкия изток и Централна Америка позицията на София винаги е била трудно отличима от московската. Тази тясна обвързаност с Москва носи на България икономически облаги, а на Живков – политическа сила, но може да се каже, че ако той не беше избрал сам такава политика, във всеки случай щеше да бъде подложен на силен натиск да го направи, защото България все още заема жизненоважна стратегическа позиция на Балканите. Нейната близост до проливите остава важна, но освен това тя е и единствената държава от Варшавския пакт, която граничи с две натовски страни, Гърция и Турция, в добавка към което е и съсед на две социалистически държави, Югославия и Румъния, чиято обвързаност със Съветския лагер е съмнителна

Сервилността спрямо СССР не е толкова очебийна в балканските работи, към които след падането на Хрушчов Москва вече не проявява толкова силен интерес, въпреки че тъкмо поради съветската неприязън към многостранните като противопоставени на двустранните споразумения българите провалят гръцките усилия за укрепване на балканската солидарност към средата на седемдесетте години. В общи линии обаче относителното пренебрежение на Балканите от страна на Съветския съюз позволява на режима в София да бъде по-настъпателен в дипломацията на полуострова, едно развитие, благодарение на което сервилността му в други области става по-приемлива за мнозина българи. Дори преди падането на Хрушчов през юни 1964 г. България постига споразумение с Гърция, отношенията с която отдавна не са изостряни от действия на НАТО в тази страна и от опитите на България да заселва по общата граница гръцки комунистически емигранти. Добрите отношения с Румъния са оцелели въпреки хладината на Чаушеску спрямо Съветския съюз и неудобството от непрекъснатото отлагане на съвместните икономически проекти като хидро-електрическата програма, огласена за първи път през 1962 г. и все още неначената двадесет години по-късно. Към края на шестдесетте години се забелязва рязко подобрение в отношенията с Турция. През октомври 1969 г. е подписана изселническа спогодба за някои български турци, а през 1976 г. Живков става първият български ръководител след войната, който посещава Турция. До 1979 г. 50 000 български турци са си заминали въз основа на спогодбата от 1969 г., чието неподновяване се оказва предзнаменование за сериозното влошаване на българо-турските отношения в средата на осемдесетте години.

Най-трудните балкански взаимоотношения са тези с Югославия. Консерваторите в българското ръководство някога негодуваха срещу режима, който по тяхно убеждение е виновен за падането на Червенков, и ако тези чувства не са от особено значение след 1962 г., македонският въпрос остава и представлява основа, върху която българите, комунисти и некомунисти, могат да се обединят. През 1965 г. българите престават да признават „македонеца“ като малцинствена народност и това е последвано от дрязги около легитимността на македонския като самостоятелен език. В „Македонският въпрос: историко-политическа справка“, памфлет, издаден за партийните членове през 1969 г., а впоследствие разпространен по-широко, българите преминават в нападение, като заявяват, че две трети от населението на Югославска Македония са етнически българи. В началото на седемдесетте години напрежението донякъде спада. Живков, който винаги е изглеждал умерен по този въпрос, прави успокоителни изявления относно липсата на териториални претенции от страна на България, но на неговата умереност не винаги се отвръща по същия начин. През ноември 1972 г. при един опит вероятно за облекчаване на затрудненията в Хърватско Тито отново издига плашилото на българския експанзионизъм, като казва на слушателите си в Скопие, че българите трябва да забравят „илюзиите, основани върху далечното минало“. Към края на седемдесетте години, когато и двете държави са обезпокоени от вътрешни несъгласия, а историческото им съзнание се изостря от поредица вековни годишнини, въпросът отново пламва, за да достигне до връхната си точка през 1979 г., когато възрастният член на българското политбюро, Цола Драгойчева, твърди в мемоарите си, че през войната югославската партия не е устояла на едно споразумение решаването на македонския въпрос да се остави за след приключването на бойните действия. Председателят на Македонската академия на науките отговаря, че ако мемоарите не са фалшификация, Драгойчева трябва да не е добре. След тази грозна размяна кавгата утихва, ако не се смятат спорадичните академични припламвания. Живков неведнъж е призовавал към по-добри отношения с Югославия и през 1980 г. той присъства на погребението на Тито. България не създава никакви трудности по време на косовските безредици през следващата година, въпреки че през това лято един българин е убит при граничен инцидент. Търговията между двете страни е нараснала значително и в граничните градове се провежда поредица събори на дружбата.

Освен подобрението на отношенията между България и нейните съседи през средата на шестдесетте години се забелязват и много повече контакти със Запада. През октомври 1966 г. деголовска антиамериканска Франция създава необходимата атмосфера за първото посещение на Живков в западна страна. През декември 1973 г. с Федерална република Германия са установени пълни дипломатически отношения, а друг забележителен поврат е отбелязан през юни 1975 г., когато Живков е приет във Ватикана от папа Павел VI. В резултат на тази среща римокатолическите епископи от латинския ритуал са най-сетне официално признати от софийския режим и през ноември 1975 г. на група български поклонници е разрешено да отпътуват за Рим. Към 1979 г. 70 000-те римокатолици в България за пръв път след края на четиридесетте години вече имат пълен комплект епископи.

Развивайки отношенията си със Запада, българският режим заедно с това установява връзки и с Третия свят. Страната отдавна приема студенти от тези краища, макар и невинаги с желания резултат, тъй като през 1965 г. учещите в София африканци излизат на улицата, за да протестират срещу отношението към тях. Значително е и движението в обратна посока и до осемдесетте години на работа в Африка, Азия и Латинска Америка заминават голям брой български инженери, лекари, медицински сестри и технически съветници. През 1981 г. над 2000 души български медицински персонал работят в Либия, която по това време е третият по значение търговски партньор на България след Съветския съюз и ГДР. Развиващите се отношения на България с по-широкия свят се отразяват и във факта, че между 1978 и 1983 г. наред с всички европейски страни от Варшавския пакт Живков посещава и Нигерия, Мозамбик, Ангола, Южен Йемен, Гърция, Виетнам, Лаос, Камбоджа, Мексико, Куба, Ирак, Либия, Малта, Сирия (където първи от социалистическите ръководители се среща с Ясер Арафат), Индия, Турция, Япония, Северна Корея и Монголия, освен коено той приема държавните глави или други ръководители на повечето от тези държави, както и на Иран, Етиопия, Замбия, Афганистан, Гренада (Майкъл Бишоп), Конго, Гвинея и Алжир.

Във вътрешните работи режимът Живков на проявява повече независимост и самостоятелност отколкото във външната политика и повече отколкото обикновено са му признавали чуждестранните наблюдатели. Заздравяването на Живковия контрол върху партията, тайната полиция и армията приблизително съвпада с доизграждането на българската индустриална база. Дотогава разширяването на промишлеността е било сравнително лесно, тъй като колективизацията е подкарала маса прогонени от земята си селяни към трудовата борса, а режимът е насочил наличния капитал към тежката индустрия. Към 1969 г. в индустриалното производство са заети 82 % от работната сила в България срещу 37 % за 1948 г. Толкова бърза и масова социална революция не е могла да бъде извършена без огромни размествания и страдания. Включването на неопитни бивши селяни в промишлената работна сила, често пряко желанието им, не допринася за нейната ефективност и управлението на стопанството не е улеснено от насилственото сливане на 6109-те промишлени единици от 1947 г. в 1650-те от 1960 г. Плюс това България не е застрахована от сталинистката металомания, която поразява всички източно-европейски икономики. Гигантският металургичен комбинат в Кремиковци, недалеч от София, открит през ноември 1963 г. и погълнал една пета от всички капиталовложения в индустрията за предишните две години, се оказва катастрофален. Отдавна се знае, че близкоразположените ресурси от желязна руда, които заводът трябва да експлоатира, са недостатъчни, и както рудата, така и въглищата трябва да се внасят, което затруднява железопътната система и пристанищните съоръжения.

След като излишната работна ръка е усвоена и индустриалната база е завършена, по-нататъшният реален икономически растеж трябва да се търси в увеличението на производителността. Същевременно се забелязва нарастваща политическа необходимост от разгръщане на производството за потребление, за да се възнагради народът за неговата устойчивост. Ангажираността на режима с последната задача е ясно декларирана в една резолюция, приета на пленума на централния комитет през декември 1972 г. Това заявление за насоките на икономическото развитие допълня неотдавнашните формулировки на новата конституция и новата партийна програма и предлага примамливата перспектива на по-високи заплати, повече жилища и по-големи вложения в потребителското производство.

По време на колективизацията и изграждането на базата на тежката индустрия българската политика е следвала отблизо съветския модел, а през началото на шестдесетте години Живков копира Хрушчов в чертането на дългосрочна икономическа стратегия, която става предмет на обсъждане на около 28 000 публични събрания. След падането на Хрушчов обаче Живков започва да разчита повече на собствените си хрумвания и да формулира или импровизира по-самостоятелни политически ходове, което може да обясни честото експериментиране, характерно за българската промишленост, земеделие и администрация от средата на шестдесетте години нататък.

След „Тезисите“ от 1959 г. Живков се втурва за пръв път в експериментаторството през декември 1965 г. с обнародването на програма за икономическа реформа, която през април следващата година е приета от пленум на централния комитет. Общите принципи на реформата са децентрализация при взимането на решения в икономиката, по-широко използване на печалбата като мотивация и обвързване на заплащането с продукцията. На практика това означава, че отделните предприятия сега ще могат да продават както излишния си капитал, така и свръхплановата си продукция. След като веднъж са произвели артикулите от съставения от правителството приоритетен списък, предприятията ще са свободни да изработват и продават каквото сами решат, а на някои дори се дава право да търгуват в чужда валута. Нована концепция за „планиране отдолу“ означава, че предприятията ще подготвят сами проектите си, които след това ще се координират с другите заводи в същия сектор посредством механизма за централно планиране и четиридесетината обединения, които контролират различните области на икономиката. Заплатите и натрупването на капитал ще трябва да се обвържат с доходността на съответното предприятие и отсега нататък директорът на всеки завод ще бъде длъжен да се консултира с избраните от работниците „производствени комитети“. В сравнение с югославската система на самоуправление това е малка стъпка, но тя е голям скок напред в българския контекст.

До 1969 г. планът за реформата в общи линии е изоставен. Един пленум през юли 1969 г. приема нов подход към националната икономическа стратегия и призовава към „усъвършенстване на централизираното планиране“. През 1970 г. икономическите обединения получават по-голяма власт над съставните предприятия и нареждане да заменят планирането отдолу с предишната практика на спущане на плановете от съответния отдел на министерския съвет. В същото време плахите опити за работническа демокрация са пресечени чрез упълномощаването на утвърдените профсъюзи да господстват над производствените комитети. Планът на реформата е станал жертва на два фактора: неговите резултати, които отначало са определено насърчителни, до 1968 г. стават разочароващи, а събитията в Чехословакия са направили експериментирането политически опасно.

Краят на реформите не се отразява на растящата специализация в индустриалното производство, породена от търсенето на по-висока производителност. През 1965 г. със Съветския съюз се сключва спогодба, според която България ще сглобява автомобили и камиони, произведени в СССР, а през следващата година един подобен, но краткотраен договор се подписва и с Франция за монтиране в България на леки коли Рено. България развива също корабостроене и производство на железопътни вагони и електротелфери. Към 1975 г. една трета от промишлената ѝ продукция се пада на транспортните стоки. Към това време СИВ също е започнал да се ориентира към по-голямо международно разделение на труда в челните индустрии и съгласно тази програма България трябва да снабдява Източна Европа с магнитни дискове и други важни компютърни части. Към края на седемдесетте години тя произвежда и цели компютри.

Специализацията в СИВ не възпрепятства търсенето на икономически контакти с несоциалистическия свят. Масовият туризъм, голяма част от който идва от Запада, е оставил грозния си отпечатък върху черноморското крайбрежие през шестдесетте години и до следващото десетилетие се е превърнал в основен източник на твърда валута за България. През 1975 г. се сключват десетгодишни договори за икономическо сътрудничество с Португалия и, което е много по-важно, със Западна Германия. Подписани са и споразумения, съгласно които западни концерни като Волво, Швепс, Шел, Оксидентал петролеум и – в началото на осемдесетте години – Доу кемикълс и Пиер Карден трябва да предоставят лицензи за производство и продажба на техните продукти в България. Връзките със Запада имат за цел да осигурят на България кредита и технологическия опит, необходими за повишаване на производителността и повдигане на жизнения стандарт в страната, но свързването със западната икономика означава и излагане на флуктуациите на свободния пазар. След средата на седемдесетте години стойността на западните стоки, опит и преди всичко кредит тревожно нараства. Към края на десетилетието дълговете на България към Запада са достигнали 3,7 милиарда долара и поглъщат 38 % от приходите ѝ в твърда валута. Положението на България е станало още по-опасно поради факта, че единствените стоки, които Западът би купил от нея, са земеделски или преработени земеделски произведения, тъкмо онези артикули, които селскостопанската политика на Европейската икономическа общност иска да изключи. Европейският протекционизъм е донякъде преодолян чрез разработване на пазари в Скандинавия, Северна Америка и Япония, в резултат на което през 1979 г. износът за несоциалистическия свят е със 78 % по-висок от предишната година, а до 1982 г. валутният дълг е смален наполовина и е взет под контрол, в немалка степен благодарение на факта, че съветският петрол, внасян на благоприятни цени, се препродава на добра печалба в твърда валута.

Реформата в селското стопанство започва през 1968 г., когато се осъществява новият правилник за ТКЗС-тата. Изплащаната на бившите собственици поземлена рента, която е спадала по отношение на техния доход, е отменена. Гарантирани са минималните възнаграждения и работниците трябва да се групират в постоянни бригади, които ще имат и местна вътрешна автономия и ще обработват определените им участъци земя.

През 1969 г. стават по-големи промени. Седем ТКЗС-та във Врачанско с 40 000 работници и обща площ от 38 700 хектара са събрани в нещо като федерация. По-късно през същата година и други са слени по същия начин и през април 1970 г. един пленум на централния комитет одобрява общото прилагане на тази линия. Новите така сформирани единици са аграрно-промишлените комплекси, или АПК. На теория този втори тур на обединяването е доброволен, като съставните държавни и кооперативни стопанства запазват автономността си, но АПК-тата бързо развиват вътрешна централизация и с указ от 1975 г. много от тях се редефинират като „единни производствено-териториални единици“ и следователно престават да бъдат федерации от отделни звена. Всяко АПК има своя собствена партийна организация, дава работа на поне 6000 работници, обхваща между 20 000 и 30 000 хектара и обикновено включва пет-шест села, едно от които е определено за административен център и има или бързо придобива удобствата на малък град.

Съображенията, на които е основана реформата, са, че опиращата се върху сходства на климата и терена хоризонталната интеграция ще улесни специализацията в земеделското производство и затова отделните АПК трябва да се съсредоточат върху най-много три основни култури и да отглеждат само един вид добитък. Планира се също в по-далечна перспектива АПК-тата да се свържат тясно с промишлеността и търговските сдружения. Живков е заявил пред Априлския пленум, че в селското стопанство трябва да се въведат промишлена технология и управленски дейности и че в рамките на АПК-тата трябва да се построят индустриални предприятия. През 1973 г. се провежда краткотраен експеримент, съгласно който известен брой АПК се включват в индустриални обединения, за да образуват промишлено-аграрни комплекси.

По-тясното обвързване на земеделие и промишленост е от голямо значение. Ако развият индустриален капацитет, АПК-тата биха могли да спомогнат за спиране на притока към градовете и по този начин биха облекчили натиска върху жилищното осигуряване в градовете, но много по-важни от тези евентуални обществени ползи са политическите импликации. АПК-тата трябва да слеят държавните и кооперативни земеделски стопанства в нов вид обществена собственост, който няма идеологическите недостатъци на колективното притежание. Освен това, ако се осъществи планираната специализация на земеделската продукция и ако тя се проведе по индустриален начин, тогава в съгласие с партийната програма от 1971 г. селскостопанският труд би станал неотличим от промишления. Така би било нанесено окончателното поражение на Стамболийски и неговите идеи за това, че земята може да предложи различни видове работа и да отърве България от бедите на специализирания труд и градския живот. Всъщност уеднаквяването на българското общество би трябвало логично да доведе до закърняване на земеделската партия, тъй като една държавна система, която се състои единствено от работници, не би имала нужда от никаква друга политическа организация освен комунистическата партия. В това отношение АПК-тата са съществено допълнение към партийната програма от 1971 г., чиято цел е създаването на „развито социалистическо общество“.

Към началото на осемдесетте действителността влиза в противоречие с теорията, не на последно място защото, макар АПК-тата да са били организационното ядро на българското селско стопанство в продължение на десетилетие и половина, значението на „личния“ участък не е намаляло. Участъкът, обикновено между два и пет декара, формално не е частна собственост и не може да се продава, да се ипотекира или да се обработва с наемен труд, но продукцията му е на разположение на индивида или семейството, което го обработва. Местните кооперативни ръководители често имат двойствено отношение към личните участъци, но през 1979 г. делегатите на една специална конференция похвалват приноса им към националната икономика и призовават за по-голямо производство на малогабаритно селскостопанско оборудване, подобрени семена и по-евтини торове за нуждите на тези участъци. През 1981 г. някои от ограниченията върху частното скотовъдство се вдигат и през 1982 г. едно постановление приканва личните участъци да играят важна роля в разработването на периферните земи, особено в планините. Не е трудно да се види защо личните стопанства са на такава почит. Въпреки че обхващат едва 12,9 % от цялата обработваема земя, от тях през 1982 г. идва една четвърт от националната селскостопанска продукция, която осигурява 33 % от зеленчуците, 51 % от картофите и 26,6 % от плодовете; макар да произвеждат само 2,6 % от цялата зърнена реколта, те отглеждат 21,9 % от фуражното зърно, като всички тези цифри стават още по-внушителни, ако се вземе предвид фактът, че много от участъците са разположени на по-бедните земи в кооператива. Може би тук в привързаността си към своите лични участъци българските селскостопански работници продължават националната традиция на дребното селско земеделие.

Към края на седемдесетте години става ясно, че макар поредицата от реформи да е донесла известно подобрение на жизнения стандарт, напредъкът не е толкова бърз, колкото се е предвиждало и обещавало. Плановите цели остават в общи линии непостигнати. Не са преодолени нито дефицитите, нито нередовността на доставките, нито капризите на качеството. Очевидно имайки предвид Полша, ръководството признава, че в миналото от икономиката и нейната работна сила се е изисквало прекалено много, и когато през 1981 г. се оповестява осмият петгодишен план, неговите занижени и по-реалистични целеви показатели свидетелстват, че е извлечена поука от неуспеха на предшествениците му (вж. табл. 5).

По-реалистичната преценка на икономическите възможности не означава, че е дошъл краят на реформаторския дух. През март 1979 г. един пленум на Централния комитет утвърждава система от реформи, която трябва да се приложи до началото на 1982 г. и сега е добила известност като българският НИМ или нов икономически механизъм. НИМ трябва да помогне на България да се приспособи към новите технологически промени, да повиши равнището на производителността си, да подобри качеството на стоките и услугите и да увеличи конкурентоспособността на българските стоки на световния пазар, така че да бъдат елиминирани търговските дефицити и дълговете в твърда валута. Неговата обща цел е определена като осигуряване на „нов подход към управлението на икономиката в условията на научно-техническата революция“. Методите му трябва да се основават върху децентрализация, демокрация, конкуренция, използване на пазарните сили и самозадоволяване на отделните производствени звена. Децентрализацията ще доведе до намаляване на силата на централния план, който сега ще трябва да се ограничи с такива общи задачи като набелязване на брутните печалби и приходите в чужда валута, надзор над научния и технически прогрес и разпределение на новото капитално строителство. Вече няма да има пряко ръководство на отделните предприятия от централните стопански министерства и икономическата бюрокрация трябва рязко да се намали. През януари 1984 г. едно постановление, с което се отменят всички административни равнища между централните съвети на АПК и съставящите ги бригади, закрива с един удар 11 500 административни длъжности. Съществува и заплахата всяка по-висша инстанция, която причини стопанска вреда на по-нисша такава, да трябва да плаща компенсация дори ако се наложи тази компенсация да се събере от фонд работна заплата на висшата инстанция. Това е драконовска мярка, целяща да реши проблема за снабдяването, който тормози повечето централизирани, планови икономики.

Таблица 5.

Планиран и постигнат ръст през седмата и осмата петилетка

	Седма петилетка 1976 – 1981		Осма петилетка 1981 – 1985
	планиран ръст	постигнат ръст	планиран ръст
Национален доход	45 %	35 %	20 %
Промишлено производство	55 %	35 %	28 %
Селскостопанско производство	20 %	12 %	18 %
Реален доход	20 %	12,7 %	15 %
Жилищно осигуряване (единици)	420 000	352 000	360 000

Източник: Данни, събрани от официални отчети, оповестени между другото от изследователските бюлетини на Радио „Свобода Европа“

Всяко предприятие трябва да получи от централната планова власт държавен план или общи насоки за производството през идващата година. Във всяко предприятие администрацията трябва съвместно с отделните работни звена или бригади да определя най-добрите начини за изпълнение на държавния план. Бригадите, които обикновено се състоят от тридесет до петдесет души, имат значителни правомощия, като от всяка бригада се изисква да решава какви са нуждите ѝ от работна сила, гориво и суровини, както и да бъде отговорна за пласирането на завършения артикул. Печалбата ще се задържа за ново инвестиране и за разпределение между работниците. Бригадите трябва да станат „главните органи на самоуправлението“ и чрез тях трябва да се прилага Живковата доктрина, че държавата е притежател на социалистическата собственост, а работническите колективи са нейните стопани.

Конкуренцията в рамките на НИМ трябва да навлезе чрез избора на бригадните ръководители, членовете на заводските съвети и други фигури. Изборният бригаден ръководител заменя назначаемия началник цех и това е значително отклонение от съветската практика в управлението на промишлеността. Широката изборност на отговорните лица трябва да осигури механизма за онова, което привържениците на НИМ наричат „мобилизиране отдолу“. Чрез конкуренцията ще трябва да се решава и на кои звена ще се отпущат фондове за нови инвестиции и ново оборудване. Подчертава се, че последното няма да се предоставя на предприятия, които не преминават към усвояване на най-модерните методи в производството. Това е един от многото примери, които показват как през последните години Живковият режим се изпълва с почти лудешка решимост да тласка напред „научно-техническата революция“.

В рамките на НИМ пазарните сили ще трябва да играят много по-голяма роля. Ще се установят преки връзки между производител и потребител както на вътрешния, така и на външния пазар и така ще се елиминира търговията на дребно, както и редица търговски монополи. Очаква се, че тяхното изчезване ще означава, че обществото вече няма да е задължено да търпи лошото качество и нередовното снабдяване, които досега са му били налагани от монополната система. През февруари 1982 г. партийният вестник „Работническо дело“ обявява, че в новите условия на вътрешния пазар ще има само един господар, потребителят.

Петата опора на НИМ, самозадоволяването, трябва да важи за всички производствени единици чак до бригадата.

През 1982 г. министър-председателят Гриша Филипов предупреждава, че стопанските организации не могат повече да разчитат на правителството за дотации, които отсега нататък ще се дават само в най-изключителни случаи, и то за максимум от две години. Ще се мине също и към регионално самозадоволяване, като местните единици ще получават отвън само такива стоки, за които след обстойно проучване се установи, че не биха могли да си произведат сами.

Успоредно с НИМ се подемат и редица други инициативи за стимулиране на производството и производителността. През 1980 г. се издава постановление за насърчаване на създаването на съвместни предприятия, финансирани с български и чужд капитал, но резултатите засега са разочароващи, тъй като малко чуждестранни концерни са показали действителен интерес и договори са подписани само с няколко японски фирми. Между другите инициативи е поощряването на малки и средно големи предприятия, които имат за цел главно производството на стоки за потребление и ще използват най-нова технология. Новото отношение и неотложната нужда да се увеличи потребителското производство и потребителското удовлетворение довежда в началото на осемдесетте години и до по-либерална политика спрямо частната или индивидуална стопанска дейност. Най-явно облагодетелствани от това либерализиране са селските стопани, но се заговорва, макар това да си остава главно на думи, че отново ще се разреши и отварянето на частни ресторанти и частни лекарски кабинети. Намеренията са далеч по-напред от изпълнението и по отношение на плановете за откриване на магазини за употребявани стоки в някои области, за разширяване на услуги за доставки по домовете, за въвеждане на стоки под наем и за подобряване качеството на живота в провинцията чрез създаване на универсални магазини в главните градове.

Самото ориентиране към такива планове обаче показва, че набелязаните към края на седемдесетте години реформи са довели до дълбоки изменения в мисленето. Всъщност НИМ може по-точно да се разчете като „Ново икономическо мислене“ и това е несъмнено един от най-обхватните и радикални от многото Живкови експерименти, който го подтиква да провъзгласи през февруари 1985 г., че „икономическата наука на социализма трябва да се изведе от сегашното ѝ състояние на просто преповтаряне на постановките на Маркс и Енгелс“. Очевидно в мисленето на човека, който е бил неоспорим ръководител на България от средата на шестдесетте години, е настъпило забележително развитие.

БЪЛГАРИЯ В СРЕДАТА НА ОСЕМДЕСЕТТЕ ГОДИНИ

Осемдесетте години започват с безпрецедентно настроение на всеобщ оптимизъм. В областта на културата Живкова налага българската самобитност и позволява известно обсъждане на нематериалистически идеи. По-свободно е и отношението към Запада, като на българите с достатъчно количество твърда валута се дават много по-големи, макар и съвсем не неограничени възможности за пътуване. В същото време туристическият поток в обратната посока внася западните моди, особено що се отнася до дрехите и музиката, предпочитана от младите, по-специално след разпространението на касетофона. На средствата за масова информация в страната е разрешено да разискват широк кръг проблеми и те за пръв път от много години получават такава свобода на словото. Въведеният през 1983 г. закон за допитванията има за цел да насърчава публичното обсъждане на избрани важни теми и може да се каже, че в началото на осемдесетте години вестниците, радиото и телевизията обнародват редица статии и програми, които две десетилетия по-рано биха били немислими.

Освен това и отношението към християнската религия е доста по-отпуснато в сравнение с преди. Посещението на Живков в Рим през 1975 г. вече е нормализирало духовния живот на римокатолиците в България. Православната църква винаги е била твърде значителна национална институция и твърде важна страна на българската история и култура, за да бъде задушена, но тя вече не е подложена на интензивните антирелигиозни пропагандни кампании, които са се провеждали от правителството през седемдесетте години. Протестантските секти продължават да съществуват ненатрапчиво, въпреки че с изключение на петдесятниците всички те, изглежда, преживяват числен спад. Униатски общности има в Ямбол, Пловдив и София, като в последната има и общност на униати-кармелити, която и досега навярно е единственото римокатолическо паство, чийто майчин храм се намира в комунистическа държава.

В международната сфера българските спортисти и спортистки са издигнали националния престиж, а за същото е допринесло и грижливо оркестрираното честване на 1300-годишнината от създаването на първата българска държава през 1981 г. Новата зрелост на България, нейното културно самочувствие и съзнанието за приемственост, което облагородява всички стабилни общества, се символизират от факта, че изстреляният през тази юбилейна година съветски спътник носи българско оборудване не само за изследване на йоносферата и магнитосферата, но и за откриване на археологически обекти в самата България. В областта на голямата политика някои наблюдатели дори забелязват признаци на по-независима линия, когато през 1981 г. Живков говори за превръщане на Балканите в зона на мир и сътрудничество – и това по време, когато Москва, разгневена от решението на НАТО за ракетите Круз и Пършинг, е загрижена да не свива територията, на която би могла да разполага своите възпиращи средства.

Най-важните източници на народния оптимизъм обаче са благоприятните икономически показатели. През 1980 и 1981 г. магазините се пълнят със стоки, за да не се допусне разпространението на полския вирус, но освен това има и други насърчителни признаци. НИМ е бил приложен в избрани области на производството, предимно в селското стопанство и резултатите са положителни. Приема се, че и общото прилагане на реформата през 1982 г. ще има същите удовлетворителни резултати, а очакванията за по-далечното бъдеще се укрепват и от все по-възторжените прогнози за придобивките, които ще донесат новите производствени методи, особено в биотехнологията.

До средата на осемдесетте години голяма част от този оптимизъм вече е изчезнал. Първият удар – а за интелектуалците той е съкрушителен – идва с известието на 21 юли 1981 г., че Людмила Живкова е умряла от мозъчен кръвоизлив: тя още не е навлязла в четиридесетата си година. Баща ѝ обещава, че делото ѝ ще бъде продължено, но през 1982 г. неговото собствено здраве е разклатено и той не може да попречи на по-конвенционалните духове да наложат отново пакостното си влияние върху културата. Почти нищо не остава от дръзновението на Живкова и през 1984 г. V конгрес на Съюза на българските писатели призовава към засилена идеологическа борба и за по-висока степен „исторически оптимизъм" в литературата. Конгресът не споменава нищо за романа на Блага Димитрова „Лице", забележително произведение, което противопоставя героизма и саможертвата на антифашисткото движение и егоизма, цинизма и кариеризма, които се срещат толкова често в партията днес. За такава дързост той е свирепо атакуван от литературните власти, след което тихомълком е забранен и иззет от библиотеките и книжарниците.

Не по-малко неочаквани от кончината на Живкова са обвиненията за българско участие в терористични и трафикантски дейности. Първото идва през септември 1982 г., когато се твърди, че българските тайни служби са замесени в опита за покушение срещу папа Йоан Павел II през май предната година. То е последвано от нови обвинения, намесващи режима в други актове, включително и участието на българската търговска централа Кинтекс в контрабанда с оръжие и наркотици за Запада.

Доказателствата в полза на българското участие в опита за убийство на папата на 13 май 1981 г. са внушителни, но изцяло косвени. Съобщава се, че източници на френското разузнаване са предупредили Ватикана за предстоящо нападение, а след обеда на 13 май 1981 г. е имало масирано и необяснено нарастване на радиовръзките между Българското посолство в Рим и София. През същия ден по някакво изключително съвпадение Българското посолство отправя и уникалната молба този следобед един камион TIR да премине митническа проверка в посолството. Прави се предположението, че превозното средство е трябвало да осигури бягството на двамата убийци, Мехмед Али Агджа и Бекир Челеик, които и двамата са прекарали доста време в България. Няма съмнение, че ако българските тайни служби са били замесени в покушението срещу папата, те са действали с одобрението, ако не и по инициативата на КГБ. А Съветите през 1981 г. имат достатъчно основания да искат да се отърват от полския папа, който е заплашвал, че ако Червената армия бъде използвана срещу сънародниците му, той ще се върне в родината си и ще организира съпротивата. От друга страна, трябва да си зададем въпроса, дали една тайна служба, която се е справила толкова сръчно с Георги Марков, би стигнала дотам да разчита на двама несигурни крайно десни турци, въоръжени с малък пистолет насред хилядното множество. И най-сетне трябва също да се каже, че дело, което залага толкова много на показанията на Мехмед Али Агджа, не може да буди голямо уважение. Ако изблиците му в съда са искрени, то е сигурно, че никоя тайна организация не би наела толкова неподходящ човек, а ако са престорени, той е толкова блестящ симулант, че винаги ще успее да скрие истината.

Наркотици са прекарвани през България в периода между войните, когато, както е известно, ВМРО е събирала приходи от тази дейност. Неотдавнашните обвинения, колкото и да са несъществени уликите, намекват за участието на една официална централа, Кинтекс, за която се говори, че е контрабандирала опиати за Запада и е използвала постъпленията за закупуване на оръжие, впоследствие транспортирано за екстремистки подривни организации – десни и леви – в Турция и други държави, които комунистическите стратези искали да дестабилизират. През юли 1982 г. Съединените щати дамгосват България като страна, занимаваща се със „спонсориран от държавата тероризъм“ и преустановяват сътрудничеството с българите относно контрола върху наркотиците. Българите реагират енергично, като изтъкват дейността си срещу контрабандистите с над хиляда ареста и, според твърденията им, 30 000 кг контрабандни наркотици, конфискувани след 1967 г. И тяхната страна е подкрепена през 1983 г. на международна конференция по търговията с опиати, на която Интерпол има доста какво да каже като похвала на българските усилия за овладяване на това зло.

Оптимизмът от началото на осемдесетте години е помрачен от смъртта на Живкова и от международния позор, навлечен на страната от обвиненията в тероризъм, но много по-голям ущърб му е нанесен от рухването на надеждите за бърза икономическа експанзия и повдигане на жизнения стандарт.

Първите признаци на разочарование от НИМ идват с неуспеха на опитите за подобряване качеството на българското производство. Живков подхваща проблема през май 1983 г. в реч, която не е гарнирана с обичайния му хумор и която се излъчва на живо по радиото и телевизията. Ръководителят се нахвърля върху българските производители затова, че не повишават качеството на своите стоки: дори чуждестранните продукти, изработвани по техен лиценз, казва той, се „побългаряват“ и за това е виновен слабият контрол, лошата трудова дисциплина и липсата на инициатива. През следващите седмици пресата и радиото са заляни от оплаквания за произведени в България артикули, а през март 1984 г. партията свиква специална конференция за обсъждане на проблема. Тя заключава, че за разрешаването му е нужно: да се увеличат инвестициите в научното развитие, като до три четвърти от разхода на капитал се насочат към въвеждането на нови технологии; да се съживи управлението на производството чрез формирането на елитни групи от работници във всяко предприятие; да се разшири обхватът на НИМ; възнагражденията да се поставят в зависимост от качеството; и да се даде повече автономия на бригадите. Заговорва се дори за защита на потребителя. Засега обаче не личи да е постигнато голямо подобрение и до 1985 г. както количеството, така и качеството на продукцията значително изостават от предвижданията и надеждите от преди няколко години.

Причините за разочароващите резултати от НИМ са разнообразни. На първо място, разбираемата решимост на правителството да се справи с проблема на валутния дълг неизбежно забавя разширението вътре в страната. Вносът на западна технология трябва да се ореже, а това забавя увеличението на домашната производителност и на доставките на потребителски стоки, докато първокласните земеделски продукти, въпреки предвидливото зареждане на магазините през 1980 и 1981 г., трябва да се отклонят към външния пазар. В резултат на това рязко спада подтикът за повишаване на вътрешния жизнен стандарт.

Много по-важен е енергийният проблем. България има малко запаси от доброкачествени минерални горива и затова повече от всяка друга източноевропейска страна разчита на вносна енергия. Макар Либия и за известно време Иран да ѝ доставят петрол, основният източник за него и за природния газ и електричеството е Съветският съюз. България е включена в съветската мрежа от 1972 г. Съветският опит също е жизнено важен за изграждането на Козлодуйската атомна електроцентрала, която се открива през септември 1974 г. и когато функционира, сега доставя около една четвърт от потребяваното в страната електричество. През средата на осемдесетте години проблемът с доставките на енергия значително се усложнява от два фактора. Ремонтът на съществуващите ядрени реактори и конструирането на нови силно изостава и така ядреното захранване на националната мрежа е рязко намалено. Както съветският посланик казва на един български репортер през лятото на 1985 г., преди Чернобил, „изглежда, че е по-лесно тези неща да се построят, отколкото да се използват". Към недостига на ядрена електроенергия се прибавят и сушите през 1984 и 1985 г., като последната е най-тежката през този век. Водохранилищата са опразнени и по такъв начин е намален капацитетът на водноелектрическите централи, които покриват около 8 % от националното потребление. На българите не се е налагало да понасят лишенията, сполетели румънците, а са имали и много по-голяма свобода от северните си съседи да се оплакват от дефицитите, но перспективите за 1985 – 1986 г. съвсем не са насърчителни и до ноември 1985 г. електричество може да се ползва само по три на всеки шест часа. Малко други неща могат да бъдат по-деморализиращи и разстройващи за обществения и личен живот от редовното прекъсване на електричеството.

Още една причина за разочароващите резултати от НИМ е, че след години на строг контрол, който само от време на време се разхлабва от нов тур на краткосрочно икономическо или административно експериментиране, местните партийни функционери, а и членовете на бригадите въобще нямат професионалната подготовка, опита или дори правилния психологически подход, за да се справят с многото и разнообразни отговорности, които НИМ се стреми да прехвърли върху тях. Пък и какви са основанията да се смята, че сегашните реформи, колкото и да са радикални, ще бъдат по-дълготрайни от многобройните си предшественици?

Един дългосрочен проблем, който вълнува мнозина българи, е демографският. Според преброяването от 1965 г. България е имала повече столетници от коя да е друга държава, но ако това може да бъде повод за гордост, картината на другия край на възрастовата пирамида е твърде различна. През 1939 г. ръстът на населението е бил 1,5 % годишно, но през 1974 г. той е 0,74 %, а през 1981 г. – едва 0,3 %. Ако сегашните тенденции продължат, най-късно през 1995 г. България ще има нулев, а дори и отрицателен естествен прираст. Това се отчита като заплаха за националната програма на икономическо развитие и даже за отбранителната способност на страната. В част от реакциите по този проблем се долавя почти паническа нотка. Заместник-председателят на Държавния съвет Георги Джагаров призовава от страниците на един армейски вестник да се повиши цената на абортите, ергенският данък и данъците за бездетните съпружески двойки, както и да се осигуряват на големите семейства в значителен размер дрехи, храни, безплатен превоз и пари. През 1983 г. Гриша Филипов, министър-председателят, предлага при раздаването на жилища и при повишение в службата да се провежда дискриминационна политика срещу онези, които не се женят и нямат деца. Някои хвърлят вината за този проблем върху абортите – прекъсванията на бременността са надвишили ражданията на живи деца с цели 40 000 годишно, докато официалните коментари се съсредоточават предимно върху нестабилността на брака. В една преработка на семейния съдебен кодекс през 1984 г. правителството възнамерява да повдигне таксата за развод от 100 на 500 лв. и да настоява за период от пет вместо дотогавашните две години брак преди да може да се разреши разтрогването му. Тези планове са първият въпрос, който става тема на публично обсъждане по закона за допитванията, и са подложени на остра критика. В резултат на това периодът преди да може да се разреши разтрогване става три вместо пет години, макар че се запазва пълното и крайно непопулярно увеличение на таксата за развода.

Демографският проблем засяга и друг въпрос, по който България в последно време е станала печално известна – отношението ѝ към турското малцинство. Обикновено се приема, че спадът на раждаемостта сред българите е по-голям, отколкото при турците и особено при циганите. През 1970 г., когато националният прираст на населението е 0,72 %, този в Толбухински окръг при големия дял турци в него е 1,21 %. Може би страхът от тези различни нива на прираст е продиктувал наскоро подетата от властта политика на настояване турците да приемат български имена. През 1940 г., когато се побългаряват турските имена на градове и села, властите са сметнали за ненужно или неразумно да изискват смяна на личните имена, но през 1981 г. националната принадлежност е изличена като графа във вътрешните български паспорти и през 1984 г., без съмнение във връзка с предстоящото през декември 1985 г. преброяване в районите с голям процент турци, е подхваната свирепа и често бездушна кампания за принуждаване на турците да побългарят имената си. През 1985 г. може би петдесет български турци изгубват живота си в тази кампания. Прекъсва публикуването на раздели на турски език във вестниците и из страната тръгват на обиколка високопоставени партийни и правителствени функционери, които правят такива глупашки изявления като например, че българските „турци“ всъщност никога не са били турци, а българи, които са потурчени непосредствено след османското завоевание. Независимо от призива в партийната програма от 1971 г. за създаване на „развито социалистическо общество“ е трудно да се разбере защо се подхваща тази политика. Изказано е предположение, че премахването на мюсюлманските имена ще навреди на исляма, при който взимането на име е неотменна част от религиозното съзряване на личността. Желанието да се отслаби ислямът, се развива по-нататък в тази теза, произлиза от убеждението, че една толкова консервативна вяра ще пречи на бързото усвояване на новата технология. Този аргумент не е чак тъй безумен, ако го разглеждаме в контекста на ревността, с която в днешна България се насърчава научно-техническата революция. Най-лесният изход от проблема с турското малцинство би бил да се продължи изселническата спогодба от 1969 г., но този път е отхвърлен, вероятно поради необходимостта да се запазят източниците на неквалифициран физически труд. Така както са нещата в момента, случаят с турското малцинство, изглежда, е спечелил на българския режим доста ненужна и нежелана международна известност при малка или никаква забележима вътрешна целесъобразност.

Правят се предположения, че недоволни турци са отговорни за необичайните терористични нападения в България през 1984 и 1985 г. На 30 август 1984 г. избухват бомби на железопътната гара в Пловдив и на летището във Варна – през същия ден Живков пътува между двата града. Чува се също, че наскоро след експлозиите по улиците на редица български градове се появяват листовки, които обещават „Четиридесет години – четиридесет бомби“. На 9 май 1985 г. седем души загиват при един подозрителен пожар в български влак, а по-късно през същия месец главният прокурор въвежда нови, по-строги антитерористични разпоредби и признава пред Събранието, че през предишната година такива актове на насилие са причинили тридесет смъртни случая. Извън твърде съмнителните намеци за турско съучастничество засега няма никакви указания относно това, кой би могъл да е извършителят на тези атентати.

До 1984 г. тероризмът, доколкото може да се установи, е отсъствал от българската действителност през живота на цяло поколение. Не би могло да се каже същото за проблема с корупцията в партийната и държавна бюрокрация. Старата българска традиция на централизирана, корумпирана и раздута бюрокрация беше създала свой собствен вид кариеризъм преди 1944 г. и не е за чудене, че този вирус процъфтява и в родения от революцията държавен организъм. Бюрокрацията в България е несъразмерно раздута: през 1977 г. тя обхваща 13,5 % от цялата работна сила – едно съотношение, което е почти двойно по-високо в сравнение с другите социалистически страни. Широко разпространено е дребното присвояване и срещу него периодично се предприемат формални мерки като например една заповед от 1979 г. служебният петрол да се оцветява по специален начин, за да се ограничи незаконната му продажба на черния пазар. Провеждат се и атаки срещу крупната корупция на висшите равнища, но редовността, с която се явяват тези разкрития, показва, че заболяването не е изкоренено. Особено покварена част от българското общество от доста време е спортът и атлетиката. През 1979 г. окончателният позор – поражението от футболния отбор на Англия предизвиква основно прочистване, но през 1985 г. се налага още по-драстична операция, като този път се пристъпва към пълно разтурване и частично преизграждане под нови имена на два от софийските най-стари и най-популярни футболни клубове.

Репутацията на партията е пострадала от разпространението на кариеризма и корупцията, както и от факта, че хората смятат нейното ръководство за все по-отдалечено от народа. Като повечето ръководни партии БКП е относително затворена организация, доминирана от мъже на средна възраст с управленски опит. Обявеният на XII конгрес през 1981 г. членски състав от общо 826 000 души представлява 9,3 % от цялото население. Промишлените работници съставляват 42,7 % от членската маса, но през 1981 не се обнародват съответните цифри за другите групи. През 1978 г. промишлените работници са били 41,8 %, селяните – 22,4 %, служащите – 30,3 % и останалите – 5,5 %. По-високите партийни ешелони имат по-друг състав. През 1981 г. от 166 члена на Централния комитет работниците са само девет, един е ръководител от промишлеността и един – от селското стопанство; 79 са държавни функционери, 70 са партийни функционери и 13 са функционери от масовите организации; едва 11 са жени, има трима евреи, един турчин, един помак и нито един циганин. Средната възраст е 57,5 години и едва 45 от всичките 166 са на възраст под петдесет години.

Последните данни засягат отдавна изпитваната нужда да се засили обвързването на българската младеж с партията и нейните идеали. На IX партиен конгрес през 1966 г. се чуват призиви за по-големи грижи за младите и през 1967 г. Живков публикува своите „Тезиси за работата с младежта“, в които признава, че старото поколение е станало символ на консерватизъм, бюрократичност и закостенялост. През март 1975 г. се провежда специална конференция за обсъждане на противообщественото поведение на непълнолетните, което се проявява в такива неприятни явления като футболното хулиганство, и XI партиен конгрес през следващата година се отличава с особено остра критика на националнана младеж. През 1982 г. Станка Шопова, първата жена, поставена за ръководител на Димитровския комунистически младежки съюз (Комсомола), повтаря сериозните упреци, които вече са станали обиходни – младите се интересуват прекалено много от материалните придобивки, попмузиката, наркотиците и алкохола и не са достатъчно предани на работата, но нито това, нито многобройните призиви към партията да разширява пропагандата си сред младите нямат голям ефект. Ако се проучат лековете, предлагани от ръководството, ще се види, че устойчивостта на проблема не е за учудване. През 1968 г. в една декларация на ДКМС се настоява за въвеждане на нови военни упражнения, игри и маршови песни и организиране на културна програма с концерти, песни и танци в български народен стил. През 1982 г. нещата не са се променили много, тъй като Шопова заявява, че един от възможните отговори е в дискотеките да се предлага актуална политическа и културна информация.

Апатията сред младежта е само един аспект от проблема за спада на идеализма, който, както в по-голямата част от Източна Европа, е засегнал дори самата партия. Основателите на партията и на комунистическата система са доказали своята преданост и постоянство преди 1944 г., но това поколение в общи линии е вече излязло от трудова дейност, а неговите приемници много по-малко се интересуват от идеали в собствената си кариера. Партията съзнава този проблем. Още през 1970 г. едно вътрешно допитване, проведено от габровската партийна организация, установява определена липса на интерес към идеологическата работа и на по-нататъшните конгреси на партията и на ДКМС се разнасят чести призиви за разширяване на идеологическата дейност на партийните членове. Партията трябва да се изправи пред факта, че нарастващ брой интелигентни и общественосъзнателни хора странят не само от партията, но и от нейните идеали. Също тъй както една значителна част от интелигенцията, която е създала нацията, след установяването на държавата става жертва на „партизанството“, партията, която режисира социалистическата революция, става жертва на кариеризма.

В страната като цяло доверието към партията е накърнено не само от корупцията и кариеризма, но и от постоянната ѝ неспособност да изпълнява обещанията си за повишение на жизнения стандарт. Крахът на вярата в партийните идеали както вътре, така и извън партията, не означава, че силата на тази организация е намаляла, но показва, че партията търси средства за запълване на идеологическия вакуум. Толкова популярният през седемдесетте години материализъм от западен тип е дискредитиран не само от неуспехите на режима при изпълнението на показателите за плановия растеж, но и от икономическите и обществени трудности на самия Запад. Единствена Унгария остава предана на този помръкнал идол. Институционализираната религия преживява могъщо възраждане в неправославните области с изключение на Унгария, но на Балканите, изглежда, че отново се оседлава старият политически боен кон на национализма. Вътрешните национални проблеми на Югославия в Хърватско, Косово и Сърбия съвсем не са разрешени, Гърция се изправя срещу Турция по един познат от векове начин, румънският режим разхвалва почти всички румънци, каквито и да са техните убеждения и действия, а и в България националната гордост се насърчава в общия контекст на пролетарския национализъм, макар че този „официален“ национализъм не трябва да се отъждествява с подкрепяното от Живкова утвърждаване на културното своеобразие. От 1974 г. училищните планове включват предмета „родинознание“. Поставя се отчетливо ударение върху историческата приемственост по българските земи, която се подчертава не само с честването на 1300-годишнината през 1981 г., но и с изложбите на тракийските съкровища в Париж, Москва, Ленинград, Виена, Лондон, САЩ, Мексико, Берлин, Токио, Прага и Кьолн към края на седемдесетте години. А през април 1985 г. тържествено се отбелязва 1000-годишнината от смъртта на св. Методий, който гръмко е обявен за българин. Кампанията срещу българските турци през 1984 – 1985 г. е далеч по-зловещ израз на национализъм, какъвто впрочем са и новите развития по отношение на Македония. Балканските войни, на които българската комунистическа историография преди гледаше като на пример за буржоазен експанзионизъм, сега се разглеждат като справедливо преследване на националните цели, в което армията е играла достойна роля. През 1985 г. новите български офицери са произведени близо до югославската граница и наречени „сливнишки випуск“ в чест на стогодишнината от голямата българска победа.

Икономическите провали, недостигът на енергия и липсата на идеологическо правдоподобие вкупом изострят критичността срещу сегашното ръководство, което е отслабено и от промяната в отношенията между българските и съветските партийни шефове. През 1962 г. Живков разчиташе твърде много на съветска подкрепа в единоборството си с Югов, а и по време на управлението на Хрушчов и Брежнев той можеше винаги да се опре на Кремъл. Тази поддръжка вече не е толкова сигурна. Живков прави грешка, когато подкрепя Черненко през 1982 г., за което е смъмрен от Андропов, а възцаряването на Горбачов разширява пропастта между Москва и София. На фона на Горбачов и новото поколение съветски ръководители Живков, който през септември 1985 г. навърши седемдесет и четири и който след смъртта на Енвер Ходжа през април 1985 г. е най-дългогодишният ръководител на управляваща партия, изглежда като анахронизъм. Независимо от решимостта му да тласка напред новата технология и българския НИМ, той не може да се отърси от аурата на покварената и безпринципна брежневска ера. Когато завръщайки се от една обиколка в Азия, Живков посещава Москва за първи път след погребението на Черненко, той е накаран да чака цял ден, за да може да се срещне с Горбачов. През юли 1985 г. съветският посланик в София казва пред българския вестник „Поглед“, че Горбачов е казал на Живков, че макар корените на дружбата между двете партии да са дълбоки и силни, дървото трябва да се полива, за да дава плодове.

Това е съвършено нов тон в публичните съветско-български разговори и охладяването на съветската подкрепа заедно с многостранните вътрешни проблеми биха могли да означават, че Живковата ера е почти приключила. Властта на Българската комунистическа партия обаче едва ли ще бъде застрашена или отслабена.

V.

ЕПИЛОГ: БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ 1985 – 1994 Г.

КРАЯТ НА ЖИВКОВЩИНАТА

Историците и най-вече историците на съвременния свят би трябвало да се пазят от предсказания. Ако през 1985 – 1986 г., когато се пишеха предходните части на тази книга, изглеждаше като че ли апаратът на БКП се е окопал здраво, сега ние знаем, че под повърхността голяма част от неговата сила и власт са се сривали. През осемдесетте години и в България, както и в другите източноевропейски страни съществуваше „гражданско общество“. И ако там нямаше нищо с толкова открито политически характер, колкото беше КОС/КОР в Полша през предходното десетилетие, то съществуваха клубове по бойни изкуства, групи природозащитници и други такива, които действаха извън закона и извън контрола на местните партийни ръководители.

От икономическа гледна точка до средата на десетилетието реформите от началото на осемдесетте години не бяха успели да постигнат очакваните резултати и затова бяха направени нови промени. Партийните пленуми през февруари 1985 и януари 1986 г. насочиха развитието от бюрократично към стопанско планиране. През декември 1986 г. един друг пленум, свикан, за да начертае деветия петгодишен план, трябваше да признае неудобните факти за състоянието на икономиката в последно време и след това наблегна върху идеята за самоуправление. Както кодексът на труда от 1986 г., така и новият Правилник за стопанска дейност, представени на Декемврийския пленум през същата година, обуславяха икономическата реформа, основана върху самоуправлението.

Това беше само увертюра към реформите, извадени на сцената от пленума на 28 – 29 юли 1987 г. Живков призна многобройните несполуки на социализма и предприе масивна атака срещу средната бюрокрация. Тези звена сега трябваше да минат на самоуправление и трябваше да станат много по-отговорни по отношение на народните настроения. Преразглеждането на партийните приоритети беше толкова значително, че „юлската концепция“ трябваше да измести „априлската линия“ от 1956 г. като водещ принцип. През август 1987 г. с Народното събрание утвърди комплект от реформи, които имаха за цел да придадат някакво законодателно съдържание на идеите, изразени на Юлския пленум. Закрити бяха редица министерства, местното управление беше широко преустроено и беше учредена комисия за обсъждане на конституционни промени. От икономическа гледна точка реформаторската суматоха през осемдесетте години не донесе почти нищо друго освен едно силно разрушително разместване в стопанската администрация, но Живков направи сериозен опит да я използва за известни политически цели.

В речта си на юлския пленум Живков беше признал, че партията е достигнала до повратна точка, в която, както каза той, тя ще трябва да си припомни думите на Левски: „Или ние ще обърнем времето, или то нас ще обърне“. Една от заплахите, които го грозяха, беше тази, че с идването на Горбачов Москва, досега извор на премъдростта и най-важна опора за ръководството на БКП, сега се превръщаше в център на опасно подривни идеи. Тъй като един от каналите на Българската телевизия препредаваше съветските програми, тези подривни идеи ставаха общодостъпни. Живков отвръщаше с аргумента, че целта на гласността в СССР е да се покаже нуждата от преустройство в икономиката, но България вече е провела перестройката и затова не се нуждае от гласност.

За много хора извън партията, а дори и вътре в нея това не звучеше убедително. И редиците на недоволните бързо нарастваха. Етническите турци все още се сърдеха за възродителния процес, но те нямаха собствена утвърдена интелигенция, която да оркестрира кампанията им. Българската интелигенция обаче ставаше все по-активна. Тя се бе развълнувала от отпечатването на една статия на Васил Проданов в „Отечествен фронт“ от 24 юли 1987, озаглавена „Истинската възможност за избор“, която започваше с изречението: „Всеки монопол, в материалната или в духовната сфера, означава намалена свобода или липса на свобода, а това довежда до застой в обществената система“. Подсказваше се, че самоуправлението и плурализмът трябва да бъдат пренесени от икономическата в обществената и дори в политическата сфера.

Към края на 1987 г. интелигенцията намери начин да установи действителна връзка с масите – по проблема за опазването на околната среда. Най-яркият пример за това беше Русе, където отравянето на въздуха от един химически завод на отсрещния бряг на Дунава в Румъния имаше катастрофални последици. Партията в града разреши откриването на изложба, един от експонатите на която беше обикновено съобщение за броя на белодробните заболявания в района, които бяха нараснали от 969 на 100 000 през 1975 до 17 [illegible] на 100 000 през 1985 г. Вълненията по този и по други въпроси не стихнаха през цялата 1988 г. и въпреки непохватните опити на полицията да запуши устата на поети и философи, опозиционерите дори започнаха да сформират свои групи. До пролетта на 1989 г. между тях вече бяха: Дискусионен клуб за подкрепа на преустройството и гласността, Независимо дружество за човешки права в България (НДЧПБ), Екогласност, един независим профсъюз – „Подкрепа“, и Комитет за защита на религиозните права.

Наред с икономическия провал и идването на Горбачов на власт религиозният и свързаният с него етнически въпрос погубиха режима на Живков. До ранното лято на 1989 г. потиснатото турско малцинство беше намерило свои защитници сред българската интелигенция и към края на май, малко преди парижката среща на Европейската конференция за сигурност и сътрудничество, редица водещи турци започнаха гладна стачка. След броени дни се стигна до конфронтация и когато в неделя (28 май) Живков свика заседание на политбюро, стана ясно, че ръководството е сериозно загрижено. За това имаше достатъчно основания. Турските райони на североизток всъщност бяха в състояние на бунт. Отговорът на Живков беше да излезе по телевизията и да заяви, че ако те наистина предпочитат капиталистическа Турция пред социалистическа България, етническите турци са свободни да си заминат. Живков, изглежда, е смятал, че това ще принуди турците да разкрият картите си и че малцина ще се решат да емигрират. Той сгреши. До август, когато отчаяните власти в самата Турция затвориха границите си, 344 000 етнически турци бяха напуснали България.

Такава мащабна емиграция очевидно породи трудности с Република Турция. Живков беше превърнал вътрешния проблем около етническото турско малцинство в международен спор с турската република. Този спор щеше да покаже колко са се променили нещата в Москва. През 1986 г. Константин Чакъров в качеството си на заместник-завеждащ отдел „Икономическа и научно-техническа политика“ на Централния комитет бе посетил Москва, където му било казано от член на съветското политбюро, че КПСС е решила да ликвидира несправедливата по отношение на неговата страна „колониална структура в обмена между нашите две страни“. (Константин Чакъров, „Втория етаж“, София, 1990 г., стр. 172). Това стана съвършено ясно при конфронтацията с Турция през лятото на 1989 г., когато президентът Буш обеща подкрепа за Анкара, но Москва осведоми София, че не желае да се въвлича в българския национален въпрос. България се оказа изолирана дори в собствения си политически блок.

Човекът в партийното ръководство, който беше осъзнал колко пагубен за репутацията на България в чужбина е възродителният процес, беше Петър Младенов, член на политбюро и министър на външните работи в продължение на близо две десетилетия. Тъкмо той оглави заговора срещу Живков. Към края на октомври двамата бяха вече в остър конфликт. Младеновата позиция беше чувствително подсилена, когато на 26 октомври пред очите на чуждестранни журналисти полицията малтретира демонстранти по време на един екологичен протест. Това беше много удобен случай за Младенов, който скоро след това трябваше да отпътува за Китай. На връщане той спря в Москва, за да разговаря с Горбачов. Непосредствено след прибирането му у дома заговорът се пусна в ход и на 10 ноември, следващия ден след разкъсването на Берлинската стена, Живков подаде оставка.

РАЗГРАЖДАНЕ НА АПАРАТА НА ДИКТАТУРАТА: НОЕМВРИ 1989 ДО НОЕМВРИ 1990 Г.

Свалянето на Живков очевидно беше краят на една ера и се превърна в синоним за края на тоталитаризма в България. Но падането на Живков беше работа на партийната йерархия, то представляваше по-скоро дворцов преврат отколкото революция и „народовластието“ в България щеше да бъде не толкова причина, колкото следствие на смяната на ръководството. От 10 ноември 1989 г. нататък народовластието, упражнявано чрез улични акции и стачки, е, общо взето, макар и не изцяло, радикална сила, опълчена срещу установените институции и възгледи и настояваща за промяна. Тя е най-често мобилизирана от опасения, основателни или не, че в официалната държавна структура се таят контрареволюционни тенденции, че „те“ кроят как отново да „ни“ наложат тоталитаризма. Това напрежение между реформаторите от периода след 1989 г. и дореволюционните властници е нещо постоянно в България след 10 ноември, при все че понякога се прикрива под повърхността.

Новият ръководител на БКП, Петър Младенов, беше по-скоро реформатор, отколкото революционер. Веднага след изваждането на Живков той свика партиен пленум, който от 11 до 13 декември се отдаде на обширна „mea culpa, mea maxima culpa*“ пред цялата нация. Прояви се много повече откритост по такива критични проблеми като външния дълг, който, както сега се разбра, възлизаше на около 12 милиарда долара вместо признатите от Живков 3 милиарда. Обещаваше се по-голяма партийна демокрация. Даваха се уверения, че партията ще се оттегли от много сфери, в които беше навлязла през изминалите години. Чуха се и обещания за действителен парламентарен живот на мястото на разиграваното след 1947 г. режисирано представление. Бяха признати и заклеймени и грешките от миналото, включително антитурската кампания, макар че всички те бяха вменени във вина главно на сваленото ръководство.

Пленумът беше партийно събитие и дори ако за мнозина партийни членове изглеждаше поразително радикален, за доста хора извън партията преломът не беше достатъчно решителен. Броени дни след падането на Живков плъпнаха рой нови политически организации. През последните години или месеци на Живковото управление някои от тях бяха преминали период на прикрит, полузаконен полуживот. На 7 декември тринадесет от некомунистическите политически групи се събраха във федерация, която прие името Съюз на демократичните сили (СДС). През следващите месеци към СДС се присъединиха и други фракции и към есента на 1992 г. те достигнаха 21 на брой. За свой водач координационният съвет на СДС избра Желю Желев, учен философ, който през стария режим беше пострадал заради политическите си убеждения.

---

* Mea culpa, mea maxima culpa – „Моя вина, моя голяма вина“ (лат.) – формула на покаяние и изповед в католическия обред. *(Бел. ред.)*

Комунистическото ръководство прие тази нова форма на политически плурализъм. То също се стремеше да откликне на очебийните недоволства. Едно от най-важните сред тях беше породеното от асимилаторския натиск върху мюсюлманите, срещу който негодуваха както самите турци и помаци, така и голяма част от либералната интелигенция, да не говорим за една влиятелна съставка на международното обществено мнение.

На 12 ноември партията беше заклеймила „възродителния процес“ и бе обещала пълни и равни права за мюсюлманските граждани в България. Това обещание се реализира в едно постановление от 29 декември.

Постановлението зарадва опозицията, но разгневи много шовинисти. През следващата седмица цялата страна и посвещиално етнически смесените области станаха свидетели на широки протестни акции, които достигнаха върха си на многолюден и бурен митинг в София на 7 януари. При положение че бензинът по онова време се разпределяше с купони и не беше лесно да се осигури транспорт, неизбежно се пороДиха съмнения, че походът към София е бил насърчен, ако не и подбуден от местни партийни функционери.

Моментът беше сериозен. Младенов трябваше да посети Кувейт, където се надяваше да намери съчувствие и твърди валута за новия режим. Проблемът бе разрешен благодарение на председателя на Събранието, Станко Тодоров, който предложи да се създаде обществен съвет от представители на БКП, СДС, религиозните групи, националистите и турското малцинство. Всички страни се съгласиха и дори националистическите екстремисти приеха постановлението от 29 декември. На 17 януари Събранието прие закон, който осигуряваше юридическа подкрепа на постановлението от 29 декември, но за да успокои критиците му, то същевременно обяви, че ще е противозаконно да се пледира за разпокъсване на страната, че ще има само един официален език – българският, и че в страната ще може да се развява само едно знаме – българското. Общественият съвет доведе до преговори на кръглата маса.

На 14 януари СДС организира демонстрация, главно за да протестира срещу етническия шовинизъм, но и за да даде гласност на някои политически искания. Изразено беше нарастващото и изразително изказано желание за действителна конституционна промяна, която да означава не само свикване на парламент, избран на многопартийна основа, но и демонтиране на всички аспекти на свидната за партията ръководна роля. Тези въпроси щяха да доминират в българския политически живот през следващите три месеца и те щяха да спъват напредъка в разговорите около кръглата маса, които започнаха на 15 януари, не на последно място защото всички отговорни крила бяха разтревожени от потенциалните опасности, проявени при демонстрациите на 7 и 14 януари.

Въпросът за ръководната роля на партията беше в самата сърцевина на революцията и края ѝ искаха да видят не само антикомунистите. През декември 1989 г. някои първични партийни организации по работни места се бяха разпуснали, а в края на януари Съюзът на журналистите забрани тези формирования в своите редици. На 24 януари политбюро разтури организациите на военните и тези по работните места. От друга страна, законодателството, прието от Събранието на 15 януари, отмени алинеи 2 и 3 от член 1 на конституцията за ръководната роля на партията, но остави непокътната алинея 1, която заявяваше, че България е „социалистическа държава на трудещите се от града и селото начело с работническата класа“. Много от хората не желаеха да живеят в социалистическа държава или да бъдат ръководени от работническата класа. Една проява на ръководната роля на партията, която незабавно породи трудности на кръглата маса, беше нейният ко̀нтрол върху средствата за масово осведомяване. СДС изискваше достъп до радиото и телевизията, вестник и сграда, в която да установи главната си квартира.

БКП се съгласи с всички искания. Това даде възможност преговорите на кръглата маса да бъдат възобновени на 22 януари, но те не отбелязаха голям напредък, не на последно място поради факта, че за момента БКП беше погълната по-скоро от преустройството на своите собствени, отколкото на държавните структури. Извънредният XIV конгрес на партията беше свикан, за да разисква тези въпроси от 30 януари до 2 февруари. Младенов представи на конгреса документ, озаглавен „Обновлението на партията за изграждане на демократично социалистическо общество в България". В рамките на вътрешните си реформи партията закри както политбюро, така и Централния комитет, като ги замени съответно с Висш партиен съвет и президиум, и двата органа по-големи и по-отговорни пред членската маса в сравнение със старите институции. Младенов заяви, че икономиката трябва да се преустрои върху основата на приватизацията, децентрализацията и демонополизацията; че трябва да се въведе многопартийна демокрация; че забраната върху фракционизма в партията трябва да отпадне; и че трябва да се отиде към пълно отделяне на партията от държавата, в съответствие с което той се отказа от поста си на партиен шеф, за да го предаде на Александър Лилов, докато самият Младенов остана държавен глава. Това са най-радикалните реформи, проведени от управляващата партия, каза Младенов, и те се обясняват не на последно място с факта, че досегашната диктатура се упражняваше както над народа, така и над партията. Сякаш за да се подчертае тази мисъл, на 29 януари бе оповестено, че Тодор Живков ще бъде арестуван по обвинения, включващи злоупотреба с властта, присвояване и подстрекателство към етническа ненавист.

Въпреки декларираното намерение на Младенов да отдели партията от държавата, решението за сформиране на ново правителство начело с Андрей Луканов беше взето от XIV конгрес, а не от Събранието. По ироничен обрат то се оказа първото чисто комунистическо правителство в цялата българска история. Уязвен от отправените му от БЗНС „Никола Петков" обвинения в колаборационизъм, БЗНС изполни случая да напусне управляващата коалиция.

След XIV конгрес напредъкът към отмяната на ръководната роля на партията бе постигнат по-лесно. На 17 – 18 февруари бяха преустроени официалните профсъюзи. Незабавно след падането на Живков Кръстю Петков, един благовъзпитан и културен професор по социология, стана председател на Централния съвет на профсъюзите и използва влиянието си колкото може повече да отдалечи съюзите от официалния партиен апарат. През февруари старият централен съвет бе закрит и съюзите бяха изцяло отделени от политическите организации като ново образование, наречено Конфедерация на независимите синдикати в България (КНСБ). Няколко дни по-късно с разпускането на ДКМС изчезна и друга важна характерност на комунистическа България – наследилата я организация щеше да играе много по-маловажна роля. На 27 февруари националният празник на България бе върнат от 9 септември на 3 март, деня на Сан Стефано. В края на март Отечественият фронт преглътна своята доза преустройство, за да изплува като Отечествен съюз, който бързо потъна в невзрачност.

Бяха осъществени и редица стопански и обществени реформи. От февруари до април беше легализирано частното земеделие и излязоха постановления, отменящи ограниченията върху наемането на работна ръка и разрешаващи частната инициатива в търговията на дребно, услугите и туризма. На 6 март бяха узаконени стачките, обявявани след задължително арбитриране и посредничество, макар разрешението да не се отнасяше и за стачки в армията, полицията, пристанищата, медицинските служби и енергетиката. Направиха се и допълнителни отстъпки на етническите малцинства. На 5 март Събранието прие закон, позволяващ свободния избор на имена за всички граждани, и до края на годината нямаше да има никакви формалности в това отношение освен записването на новото име при местните власти. По време на разискването на този закон сградата на Събранието беше обкръжена от демонстранти, много от тях помаци, които бяха недоволни от указанието в закона, че имената и занапред трябва да завършват с българските наставки -ов, -ова, -ев или -ева, указание, което по-късно беше изоставено. След месец един друг закон постанови местните власти да осигурят жилища за завръщащите се турци – до една трета от напусналите през 1989 г. 344 000 се бяха завърнали, в много случаи, за да открият, че работните места и/или домовете им са вече заети от българи.

И все пак нито тези реформи, нито скъсването с комунистическото минало не донесоха удовлетворение на опозицията или спокойствие на улиците. На 23 февруари в София се състоя огромна демонстрация с близо 200 000 участници, които протестираха срещу бавния напредък на разговорите около кръглата маса. Вълненията през март, не на последно място поради успеха на манифестацията пред парламента на 5 март, продължиха без прекъсване. Тогава се проведе още една голяма демонстрация, този път срещу господството на БКП над средствата за масово осведомяване. Изтъкваше се, че докато тиражът на „Работническо дело“ е 760 000, всекидневникът на СДС „Демокрация“ не може да отпечати повече от 70 000 екземпляра.

Към края на март правителството и партията бяха готови за по-нататъшен съществен напредък. На 29 март се подновиха отново запъналите се преговори на кръглата маса и Лилов заяви, че е нужна нова и дълбоко демократична конституция. Мъртвата хватка беше разкъсана. Правителството прие предложение на СДС проектът за конституция да се състави от събрание, избрано на многопартийна основа. СДС искаше избори през ноември, за да си даде достатъчно време да ги организира по-ефикасно, но БКП отказа да отстъпи по този въпрос. Тя обаче прие идеята на СДС събранието, състоящо се от 400 члена, да бъде по-голямо от нормалното и в съгласие с досегашния национален опит да бъде Велико народно събрание (ВНС). СДС искаше избори с пропорционално представителство (ПП). БКП предпочиташе системата на „първия на финала“, което би означавало, че след като гласовете се разделят между редица кандидати на други формации, ще спечели БКП. Беше постигнат компромис, според който ВНС трябваше да се избере наполовина по ПП и наполовина по мажоритарната система. Разногласия имаше и по това, как да се избере новият държавен глава. СДС искаше изборът да се осъществи от ВНС; БКП беше за преки избори едновременно с изборите за ВНС. Постигна се компромис, съгласно който действащото Събрание трябваше да избере временен президент, който да бъде или утвърден, или заменен от ВНС, когато то се събере. На 3 април Държавният съвет беше разпуснат и за президент бе излъчен Младенов.

След този порой от споразумения Събранието прокара Закона за изборите, кодифициращ реда за изборите на ВНС, и Закона за политическите партии. Законът за изборите утвърди Централна изборна комисия, която трябваше да организира гласоподаването, и предвиди присъствието на чуждестранни наблюдатели, които да проследят провеждането му. Главното условие на закона за политическите партии беше никоя партия да не се основава единствено върху етнически или религиозни обвързаности.

Прокарването на тези два акта разчисти оставащите трудности от пътя към изборите и кампанията започна незабавно. Бившата БКП като такава не беше сред претендентите. Вътрешната перестройка на XIV конгрес беше последвана в началото на април от промяна на името – БКП стана БСП, Българска социалистическа партия, а вестникът ѝ, „Работническо дело“, сега започна да излиза като „Дума“.

БКП искаше да се представи пред електората с нов и свеж образ. Първите месеци на 1990 г. бяха донесли разкрития за миналото, които можеха само да усилят това желание. През февруари се изнесоха доказателства, че в края на петдесетте години трудовите лагери са били заредени отново, а през същия месец дойде и сензационната новина, че Живков на два пъти се е опитал да присъедини България към Съветския съюз. През март бяха разкопани масови гробове от периода непосредствено след войната.

Тези притеснения не навредиха сериозно на представянето на БСП в изборите. Гласуването на 10 и 17 юни ѝ даде 48 % от бюлетините и 211 места. СДС получи 144, БЗНС – 16, а Движението за права и свободи (ДПС), партия, представляваща малцинствените интереси, особено тези на мюсюлманите – 23. Още 6 места бяха заети от независими и някои малки партии.

Самите избори, по думите на Желев, бяха „свободни, но не и честни“. С това определение биха се съгласили повечето чуждестранни наблюдатели и като се вземе предвид, че от 1931 г. България не бе виждала дори и далечно подобие на свободни избори, това бе насърчително начало за новата система на представителна демокрация.

Победата на БСП беше извоювана в предизборната кампания. Закалените политически активисти на БСП бяха особено ефикасни в селска България, където представяха СДС като формация, доминирана от млади градски радикали, които ще отменят пенсионните права и ще върнат на власт ненаситните капиталистически земевладелци. БСП се ползваше с предимство и затова, че нейните опоненти бяха много по-зле осигурени с необходимите съоръжения за политическа агитация – кабинети, факсове, телефони, вестници и т.н., но победата на БСП се дължеше и на разкола в редовете на главния ѝ противник, СДС. Коалицията не беше изцяло безпроблемна и имаше разногласия по важни политически въпроси, като например скоростта и обхвата на приватизацията, особено по отношение на земята.

Изборите и свикването на ВНС трябваше да сложат началото на процеса на изграждане механизма на една нова демокрация. Те не постигнаха това. Лятото и есента на 1990 г. в същност създадоха вакуум на властта в България, когато нито парламентът, нито някоя партия, нито премиерът или президентът не можеха да наложат истински контрол. При такива обстоятелства народът получи повече реална сила.

Като победител в изборите БСП се опита да сформира правителство с Луканов за министър-председател. Луканов знаеше, че встъпващата администрация ще трябва да взима ужасно твърди решения на стопанския фронт и затова той призова към правителство на националната отговорност с участието на всички партии. Това, твърдеше той, би бил единственият начин да се убеди народът да приеме извънредно тежкото икономическо лекарство, което трябва да му бъде дадено. Другите партии отказаха – кашата, отговориха те, е забъркана от вас и вашите комунистически предшественици, така че сами си я сърбайте и понасяйте политическите последици.

От опозиционните партии поне СДС не беше в състояние да влезе в коалиция, тъй като неговите най-гласовити поддръжници осъждаха изборите като фалшиви. Имаше наистина някои нередности, но това, което разяри младите в градовете и най-вече в София, беше отказът на правителството да обнародва подробности за тези нередности. Те разпънаха палатки, за да протестират срещу тази потайност и да настояват за други искания. „Палатковите градове“ бяха драматичен израз на властта на улиците. Тази власт беше упражнена в началото на юли, когато протестиращите представиха видеозапис, показващ според тях как Младенов е подтиквал към използване на танкове срещу демонстрантите през декември 1989 г. Младенов отрече автентичността на записа, но проведената експертиза не потвърди отказа му и на 6 юли той си подаде оставката. На 1 август за негов заместник бе избран Желев. Зоологът Петър Берон стана водач на СДС.

През лятото на 1990 г. на улицата излязоха не само поддръжниците на СДС. Отдясно се гневяха, че на ДПС с преобладаващо турската му членска маса беше разрешено да функционира и да влезе във ВНС въпреки законодателната забрана за партиите, основани върху етнически обвързаности. Церемониалното откриване на ВНС в Търново на 10 юли беше съпроводено с шумни сцени.

Акциите срещу ДПС утихнаха през август, но протестите срещу продължаващото според някои комунистическо господство се усилваха. Съществуваха опасения, че депутати на БСП бавят законодателството, което трябва да отстрани бившите комунисти от определени професии, а се надигаше и гняв затова, че новата партия не иска да предаде архивите на БКП в обществените хранилища. Един от символите на продължаващото комунистическо надмощие беше червената звезда над масивната партийна сграда в София. Бяха направени някои символични жестове относно края на стария режим, най-вече изнасянето на тялото на Георги Димитров от неговия мавзолей в София и препогребването му в семеен гроб. Но червената звезда оставаше и двама антикомунисти заявиха, че ще се изгорят живи, ако тя не бъде свалена. Напрежението тревожно нарастваше, докато през нощта на 26 – 27 август беше палнат фитилът не на протестиращите, а на самото здание. Щетите бяха значителни и подозренията, че инцидентът е бил по някакъв начин скроен, се споделяха от мнозина, подхранвани не на последно място от факта, че тълпата беше успяла толкова лесно да проникне до една от обикновено най-зорко охраняваните сгради в страната.

През цялото лято се правеха опити да се усмирят политическите страсти. На 23 юли беше издаден указ за обществения ред, а на 5 август Желев предложи да се основе политически консултативен съвет (ПКС), който включваше представители на всички основни политически крила и по същество беше продължение на преговорите около кръглата маса. Но тъкмо пожарът на 26 – 27 август с витаещия над него призрак на насилието, анархията и циничната интрига направи най-много за уталожване на страстите и вдъхване на по-трезво умонастроение, необходимо за решаване на неотложните политически и икономически злободневни проблеми.

След августовския пожар имаше известни признаци, че най-сетне ВНС ще остави настрани процедурните заяждания и ще се насочи към конструктивно законодателство. Но дори и сега темпото беше болезнено мудно. Изборите за местно управление трябваше да се състоят през септември, но тъй като не беше постигнато споразумение за нова процедура, трябваше да се създадат временни формации, които да отразяват изразените в юлските избори предпочитания. Подхванаха се дълги и злъчни спорове за това, дали и дипломатите, както офицерите от армията и полицаите, трябва да се причислят към ония, на които по силата на един нов закон щеше да се отнеме правото да принадлежат към политически партии. Те бяха причислени, но до 24 октомври законът не бе приет от ВНС.

Дотогава някои икономически проблеми успяха да затъмнят политическите грижи. Реколтата през 1989 г. беше лоша, не на последно място поради разстройващото въздействие на турското преселение, тъй като много турци работеха в земеделието или в разпределителните процеси. През септември купонната система при хранителните продукти се разпростря от провинцията в София. През първите седем месеца на 1990 г. производството спадна с 10% под ниските равнища на 1989 г. Инфлацията само през май и юни достигна 108 %. Безработицата нарастваше с темп, който сякаш не можеше да се изчисли. С практическото разпадане на СИВ се бяха сринали установените търговски модели. И най-важното, беше се разразила кризата в Персийския залив. България строго се придържаше към санкциите на ООН срещу Ирак, но тя го правеше с цената на големи национални загуби. Ирак беше най-крупният длъжник на България и едва наскоро беше постигнато съгласие дългът да се изплати в петрол, 600 000 тона от който трябваше да бъдат доставени през 1990 г. Освен че губеше ценни експортни пазари в Ирак, България беше принудена да прекъсне връзките с един от основните си източници на енергия. Положението се влоши още повече, защото през март Луканов беше прекратил изплащането на българския външен дълг, а през юни направи същото и с обслужването на лихвите. Това силно затрудни осигуряването на заеми в твърда валута.

С помощта на американски съветници Луканов бе изработил проектопрограма за реформа, която обнародва през септември и която имаше за цел отново да спечели доверието на международните финансисти, но нито СДС, нито БЗНС не я удостоиха с парламентарна подкрепа. Поради това тя не можеше да бъде осъществена и отново мнозина останаха с чувството, че парламентът се е дискредитирал, като е позволил себични партийни съображения да надделеят над националните нужди. Уличната активност отново се надигна.

Рано през ноември студентите възобновиха своите протести срещу правителството. На 23 ноември СДС предложи вот на недоверие на Лукановия кабинет и след като той не успя, напусна ВНС. Парламентът започна пак да изглежда неуместен – един възглед, откроен през последната седмица на ноември, когато първо Подкрепа, а след това и КНСБ се присъединиха към студентския протест. На 29 ноември Луканов си подаде оставката, изтикан от властта чрез народен, а не парламентарен натиск. Той не остана единствена политическа жертва за месеца. Народните паранои пометоха и Берон от поста му: беше разкрито, че той е бил заставен да действа като дребен полицейски доносник при стария режим и независимо колко незначителна е била ролята му, веднъж дамгосан по този начин, човек не можеше да оцелее дълго в посткомунистическа България.

След Лукановата оставка ПКС доби жизнена важност за разрешаването на политическата криза. Студентската стачка приключи на 12 декември, а на 20 декември беше образувано ново правителство начело с безпартийния правист Димитър Попов.

Формирането на правителството на Попов отбеляза края на първата фаза от преустройството на България. Това беше фаза, в която, преди всичко поради слабостта на другите политически фактори, улиците и народовластието бяха играли решаваща роля в критическите моменти. Тя бе също и фаза, в която апаратът на тоталитарното управление беше значително съкратен. Наистина много бивши комунистически чиновници продължиха да стоят на старите си постове, но разкритията за политическото поведение на стария режим и дори още повече за неговите окаяни икономически провали означаваха, че малцина бивши комунисти все още можеха да смятат една реставрация на стария ред за желателна, дори ако беше възможна. През изтеклата година след падането на Живков важни промени настъпиха и във външните обвързаности на България. Близките отношения със СССР останаха в миналото и се предприеха крупни инициативи за реализиране на по-тесни връзки със Запада. Установени бяха дипломатически отношения с Израел, Чили и Южна Африка и ревностно се търсеха западни търговски партньори, професионален опит и пари. Един от първите чужди посетители в България през началото на 1990 г. беше държавният секретар на САЩ Джеймс Бейкър.

ИЗГРАЖДАНЕ АПАРАТА НА ДЕМОКРАЦИЯТА: ДЕКЕМВРИ 1990 ДО ОКТОМВРИ 1991 Г.

Задачата на правителството, сформирано от Попов през декември, беше да лекува и обединява. То наричаше себе си „правителство, осигуряващо мирния преход към демократично общество“ и като условие за образуването му беше подписано споразумение на основните партии, което даваше същата гаранция.

Целите на правителството на Попов бяха да върне политическия процес в конституционните канали и след това да позволи на ВНС да редефинира тези канали; да запази националното единство и правата на личността; и да планира и проведе икономически реформи.

Това бяха все трудни задачи. Никой не си правеше илюзии, че въвеждането на икономически реформи ще бъде лесно или безболезнено, макар че малцина можеха да си представят условия по-лоши от тези през зимата на 1990 – 1991 г. Помощ в това отношение дойде от профсъюзите и стопанските ръководители/работодателите, които на 8 януари 1991 г. подписаха с правителството тристранно споразумение за социален мир. Профсъюзите приеха 200-дневен мораториум върху стачките, в замяна на което правителството и стопанските ръководители се съгласиха да осъществяват икономическия преход по възможно най-внимателен начин.

Социалният мир се натъкна на подводна скала още в момента, когато правителството пристъпи към първия кръг на действителната икономическа реформа. В съгласие с нея на 1 февруари трябваше да се освободят цените на много стоки, а тези на контролираните рязко да се повишат. В резултат на това много цени, включително и онези на редица хранителни продукти, изхвърчаха далеч над предсказаните равнища. Министър-председателят се появи по телевизията, за да увещава зрителите, че начинът да се снижат цените е да не се купуват стоките, които са оценени неразумно. Това имаше някакъв ефект, но натискът от страна на профсъюзите, които заплашиха, че ще се откажат от тристранното споразумение, ако не се вземат по-решителни мерки, принуди правителството да наложи отново известен контрол върху цените. Ценовата реформа беше последвана в края на февруари от закони за деколективизация на земеделието и за приватизация на много малки предприятия, но първият стана предмет на продължителна и ожесточена битка в Събранието.

През юни правителството и синдикатите сключиха споразумение за „социален мир“ през втория етап на икономическите реформи, етап, започнал през същия месец с банкови реформи, които освободиха БНБ от правителствен контрол, макар да не отмениха отговорността ѝ пред Събранието. По същото време дойде и освобождаването на цените за повечето течни горива. Това доведе до толкова бързо покачване на жизнения минимум, че за да овладее опасността от инфлация, правителството вдигна лихвения процент на 45 - 52 %. В началото на годината той беше под 10 %.

Реформите бяха изключително болезнени, но те доказваха реформаторските намерения на България и това насърчи някои западни политици и банкери. В началото на март България се нареди сред страните, които се облагодетелстваха от помощта, отпусната от Европейската общност за преустройството на Източна Европа, а през август Световната банка ѝ гласува един значителен заем от 250 милиона долара. Заемът трябваше да бъде изплатен на две части и вторият транш, от 100 милиона долара, щеше да зависи от по-нататъшното придвижване към свободния пазар.

Икономическите реформи можеха само да изострят обществените напрежения. Животът за повечето българи продължаваше да бъде тежък, не на последно място поради несигурността на електроснабдяването, дължаща се на колебливите доставки от Русия, липсата на иракски петрол и някои дълбоко вкоренени проблеми в Козлодуй. С оглед на последните през юли правителството най-после реши да спре четири от шестте реактора, при условие че се намерят пари за финансиране на необходимия ремонт, за да станат те безопасни. ЕО се притече на помощ със субсидия от 13 милиона долара.

Други обществени злини не можеха да се оправят толкова лесно. Безработицата нарастваше безпощадно, докато средствата, заделяни за губещите предприятия, се орязваха и пазарите за произведените стоки се свиваха. През август общият брой на безработните достигна 302 000. Неизбежно започнаха протести, особено остри в минната промишленост, която най-вече в уранодобива и в оловно-цинковото производство беше силно пострадала от затварянето на предприятия и прекратяването на субсидиите.

Имаше и етнически напрежения. През февруари министърът на образованието обяви, че в турските райони, ако местното население желае, четири часа седмично ще се преподава на турски език. Реакцията беше незабавна. Учителите в засегнатите райони, особено в Разград, Кърджали и Шумен, започнаха стачка, а родителите излязоха на демонстрации и спряха децата си от училище. СДС твърдеше, че противниците на реформата са хората, отговорни за възродителния процес през осемдесетте години, но каквато и да беше истината по този въпрос, правителството намери за разумно да отложи осъществяването на плана до откриването на новата учебна година през септември. А дотогава той изгуби остротата си. Поне един източник на етническо напрежение обаче беше отстранен. На 17 март при престрелка в София един виетнамски работник беше убит, а четирима –

ранени. Репатриращите полети, прекъснати в началото на бойните действия в Персийския залив, бяха веднага възобновени и за броени седмици цялото виетнамско малцинство се завърна в родината си.

Често ожесточените спорове относно икономическите реформи и националните проблеми бяха забавили детайлното обмисляне на политическата реформа. Първоначалните 200 дни, отпуснати на събранието за изготвяне на нова конституция, се оказаха трагично недостатъчни. Когато най-сетне се подеха сериозни разисквания по конституцията, стана очевидно, че те ще бъдат до голяма степен обусловени от широко разпространеното чувство, че на бившите комунисти не бива да се вярва. И това ставаше, въпреки че редица бивши комунистически ръководители бяха дадени под съд. Най-видният сред тях беше Живков, който се яви на подсъдимата скамейка през февруари, но само за да получи през април безсрочно отлагане на процеса поради здравословното си състояние. Стоян Овчаров, бивш член на политбюро и министър на икономиката и планирането, имаше по-лош късмет. През юни той бе осъден на две години за корупция. Но мнозина гледаха на тези процеси с недоверие и подозренията им се подхранваха от разкрития като тези през април, които показаха, че тридесет и двама депутати във ВНС са били доносници на стария режим. Такива разкрития излишно подкопаваха общественото доверие във ВНС и усилваха опасенията, че от едно Събрание, в което БСП или бившите комунисти имат мнозинство, не може да се очаква да създаде механизма на някаква действена демокрация. През май тридесет и девет депутати от СДС обявиха бойкот на парламента, като настояваха в замяна на завръщането си да получат обещание, че новата конституция няма да бъде създадена преди следващите избори. През юни някои депутати започнаха гладна стачка в знак на протест срещу едно предложение народните представители да положат клетва пред новата конституция, преди да се уточни текстът ѝ. Те прекъснаха гладната стачка едва след като се внесе поправка в тази идея. Следващото забавяне се получи, когато към края на май бе постигнато съгласие да се проведе референдум за бъдещия характер на българската държава. Гласуването по същество трябваше да покаже дали народът иска връщане на монархията. На 5 юни ВНС отмени референдума. Съмнително е дали монархистите щяха да са доволни от гласуването, защото въпреки неизменно коректното и разумно поведение на цар Симеон в Мадрид, проучването на общественото мнение даваше на монархистите не много повече от 6 % подкрепа. Независимо от това, несъстоялият се референдум стана допълнителна пречка по пътя към изготвянето на конституция.

Сериозен напредък към тази цел не беше постигнат и до края на юни, а окончателният текст бе одобрен от ВНС на 12 юли. България, се казваше в конституцията, ще бъде „демократична, правова и социална държава“. Предвиждаше се пълно разделение на властите под върховенството на закона. Държавният глава щеше да бъде президент, избран чрез пряко гласуване с петгодишен мандат, и всички кандидати за президентския пост трябваше да са живели в България поне пет години – това трябваше да попречи на цар Симеон да се кандидатира за изборите. Текстът предписваше учредяването на конституционен съд, а законодателният орган щеше да бъде Народно събрание с 240 члена.

Преди приемането на конституцията от ВНС президентът Желев беше обещал изборите да се състоят през септември. Дотогава трябваше да се уточнят подробностите на избирателния закон. Беше решено, че местата ще се разпределят въз основа на различни видове ПП и за да се предотврати включването на прекалено много малки партии, бе въведен праг при минимум 4 % от всички подадени гласове, който да дава право на представителство. Преди изборите се разгърна шумна кампания за забрана на ДПС, което обаче беше прието за пълноправен претендент както от Централната изборна комисия, така и от Върховния съд.

Наложи се изборите да се отложат за 13 октомври. В листите влязоха 38 партии, а в гласуването участваха 83,9 % от избирателите. Само три партии успяха да надскочат четирипроцентовата бариера, а получените резултати бяха застрашаващо сходни. СДС набра най-много гласове, но спечели с минимална разлика, като надвиши взетите от БСП гласове едва с 1 %. Така СДС завоюва 110 места, БСП – 106, а ДПС щеше да осигурява баланса със своите 24. Земеделските партии, които сякаш повтаряха случилото се вече през двадесетте и тридесетте години, платиха за неспособността си да се обединят, докато СДС също се беше самоощетил с разцепването си на три групи, най-дясната от които държеше бюлетината на СДС по време на изборите. Над 20% от всички пуснати гласове отидоха за партии, които в края на краищата не получиха представителство в Събранието, макар че това не беше съвсем необичайно явление в посткомунистическа Източна Европа: в Румъния съответният процент беше почти същият, а в Чешката република и Словакия – и по-висок.

На 8 ноември беше създадено ново, доминирано от СДС правителство под ръководството на Филип Димитров. Димитров стана първият водач на европейска зелена партия, достигнал до министърпредседателското кресло. Неговият кабинет беше първият в България след 1944 г., който да не е доминиран от комунистите или екс-комунистите, а министърът на отбраната се оказа първият цивилен на този пост след Втората световна война.

Правителството на Попов беше принудено да се справя с много трудности, но се отличи с добра служба на страната си. Под неговото управление политическият процес беше изтеглен от улиците. През единадесетте месеца, докато то беше на власт, стана и израстването на Желев като ръководна фигура. Без да може да бъде обвинен в харизматичност, той все пак си създаде репутация със своята прозорливост и благоразумие, които бяха в пълно съзвучие с нуждите на момента. От декември 1990 до ноември 1991 г. в страната се развихриха интензивни, понякога груби спорове, но нито веднъж не се стигна до конфронтация и България, която в миналото си беше изпитала толкова политическо насилие, можеше да ликува, че нейната революция остана сравнително „нежна“. И това – във време на обществени лишения, които бяха несравними с нищо след Втората световна война и се отличаваха с острота, непозната на онези западни държави, които проповядваха необходимостта от пазарни сили и демократични процеси. През тези месеци България се бе съгласила и на някои болезнени мерки с оглед оправяне на миналото ѝ, не на последно място около случая с Георги Марков. При едно свое посещение във Великобритания президентът Желев се поклони пред гроба на Марков и обеща помощ на вдовицата му. През юни министърът на вътрешните работи призна, че е сигурен за участието на ДС в убийството, макар това да е трудно да се докаже, тъй като жизненоважни документи са били унищожени – вероятно от тогавашния шеф на разузнаването в Министерството на вътрешните работи, генерал Владимир Тодоров, избягал в Москва през май 1991 г. Категорично се отричаше обаче каквата и да е българска връзка в опита за убийство на папата през 1981 г. България всъщност започваше да си изгражда име на стабилност и здрав разум насред една балканска обстановка, която все повече се въвличаше в екстремизъм. От тази гледна точка едва ли е изненадващо, че помощта на САЩ за България скочи от 2 милиона долара през 1990 г. на 88 милиона през 1991 г.

КЪМ ДЕЙСТВЕНА ДЕМОКРАТИЧНА СИСТЕМА: СЛЕД НОЕМВРИ 1991 Г.

1. Правителството на Филип Димитров: ноември 1991 – октомври 1992 г.

Правителството на Филип Димитров щеше да остане на власт почти цяла година и не беше управлявало дълго, когато главният му противник смени своя водач. В средата на септември БСП избра за свой нов шеф 32-годишния народен представител от Пловдив Жан Виденов. През следващия месец се проведоха първите в историята на страната президентски избори. Както се очакваше, Желев, който имаше подкрепата на СДС, беше върнат на поста си, но неочаквано му се наложи да премине през втори кръг на гласуване. За подгласник той си избра поетесата Блага Димитрова.

След приключването на президентските избори правителството на Димитров вече можеше да се обърне към основната си грижа – икономическите реформи и техните социални последици.

През февруари беше приет закон за частните и чуждестранни капиталовложения, който разрешаваше чуждестранно владение на български предприятия и износ на печалби. Проведоха се и нови банкови реформи, но смущение предизвикваше липсата на закон за приватизацията, който беше забавен в Събранието по технически причини. Към края на февруари България остана единствена страна в Източна Европа с изключение на Албания, която не бе осъществила закон за приватизацията. Това стана чак през април, когато бе гласуван закон, основаващ приватизационна агенция и даващ на работниците предимство при покупката на акции. През април, въпреки съпротивата на БСП, Събранието беше успяло да прокара и закон, който връщаше на предишните притежатели собствеността, конфискувана от властите през периода от 1947 до 1962 г. Предишния месец беше приет закон за приватизация на земята, който постановяваше, че всички земеделски кооперации трябва да бъдат разформировани до 1 ноември 1992 г. Когато представи проектобюджета през август, финансовият министър Иван Костов предупреди сънародниците си за две други предстоящи задачи: нуждата да се преустрои данъчната система и да се възобнови изплащането на външния дълг. В последното направление беше отбелязан напредък през май, когато България и Германия подписаха спогодба за отлагане на търговските кредити със срок, изтекъл през март.

Икономическите реформи, ускорени до голяма степен под натиска на западните финансови институции, заплашваха постигнатия по времето на Попов през 1990 – 1991 г. обществен консенсус. През януари 1992 г. общото равнище на цените беше с 500 % по-високо от предходната година; безработицата, дори по официални данни, беше достигнала 402 000; а инфлацията само за този месец беше 30 %. И отгоре на всичко се изясни, че преди да се оправят, нещата ще станат още по-лоши. В знак на протест на 8 януари КНСБ проведе символична обща стачка с искане за по-високи заплати и пенсии, по-сигурна защита за работниците по време на приватизационния процес и по-сериозни мерки за борба с безработицата. Отзивът на повика за стачка беше хладен, но към края на месеца правителството все пак замрази цените на четиринадесет основни хранителни стоки. Ефектът на този акт не беше голям. През февруари КНСБ обяви, че прекратява постигнатото през предишната година споразумение за въздържане от стачки, а Подкрепа бойкотира тристранните срещи. През април и двете синдикални федерации се оттеглиха изцяло от споразумението, тъй като правителството не се беше допитало до тях относно повишението на цените на хранителните продукти. Към средата на лятото вълненията в обществото и промишлеността достигнаха големи размери. Стачки избухнаха в пристанищата, в здравните заведения, сред държавните служители и в транспортната система на столицата. Правителството беше принудено да отпусне 26 % увеличение на заплатите на всички, които са на държавна работа.

Априлският срив на въплътения в тристранните срещи обществен консенсус имаше политически последици –, той предизвика преустройство на кабинета, при което енергичният министър на отбраната Димитър Луджев беше изваден от неговия състав. Луджев беше привърженик на поддържането на близко сътрудничество с профсъюзите. Той беше критичен и по отношение на спирането на българската оръжейна промишленост – съществуваха съмнения, че големи дялове от тази индустрия съзнателно се спъват под натиска на чуждестранни конкуренти.

Освен това Луджев беше размахвал безмилостна метла, когато разчистваше въоръжените сили от хора, назначени от комунистите. В края на 1991 г. бяха пенсионирани 750 офицери, в това число и 10 генерали, въпреки че голямото мнозинство от тях вече бяха достигнали необходимата възраст. Това обаче се изтълкува като един от начините, по които правителството атакува остатъците от стария режим. Малко по-късно последва нова проява на същия дух, когато през септември Живков бе осъден на седем години затвор, макар и от независим съд. Щяха обаче да му разрешат да излежава присъдата си под домашен арест вместо в затворническа килия. Живков стана първият съден и осъден бивш източноевропейски ръководител, но процесът не можеше да донесе задоволство на правителството – обвиняемият използва съдебната зала като място за защита на собствената си кауза и при достигнатите високи равнища на безработицата и инфлацията неговото послание имаше известно въздействие. Сурово отношение към бившите комунисти беше проявено и при един разчистващ закон, който забрани административни длъжности в университетите и академиите да се заемат от лица, заемали партийни постове при стария режим. Това пораждаше дискриминация срещу многото човечни комунисти, на които през предишните години бяха възлагани незначителни партийни постове и които бяха използвали тези постове по-скоро да бранят, отколкото да преследват и потискат своите колеги.

Една странна и в много отношения трагична последица на този натиск върху бившите комунисти или назначените от тях щеше да се прояви в Българската православна църква. На 9 март патриарх Максим беше освободен от длъжност. В един доклад на парламентарната комисия по вероизповеданията се казваше, че изборът му през 1971 г. бил нередовен и се пуснаха слухове, че Максим е бил „колаборационист“. През май противници на Максим избраха митрополит Пимен за изпълняващ длъжността председател на Светия синод. През юни обаче конституционният съд заяви, че отстраняването на Максим е било всъщност неправилно, тъй като то представлява незаконна намеса на правителството в църковните дела. Поддръжниците на Пимен отказаха да приемат решението или да опразнят зданието на Светия синод и православната църква, тази в много отношения майка създателка на нацията се свлече до унизително зрелище, при което нейните свещеници поведоха ръкопашен бой по стъпалата на катедралния храм „Св. Александър Невски“. Дори и едно посещение на Вселенския патриарх от Цариград не помогна да се превъзмогне разколът. Мнозина гледаха на уволнението на Максим като право дело, извършено по погрешен начин, достойна цел, постигната с недостойни средства. Във всеки случай не бяха малко хората, които смятаха правителството отговорно за разпрата.

Във вътрешните работи правителството на Димитров имаше един забележителен повод да тържествува – когато България беше приета в Съвета на Европа на 7 май 1992 г. Тясното свързване със западните организации като ЕО и НАТО бяха декларирана цел на външната политика, но се предприеха и значителни стъпки за подобряване на отношенията с Турция. Въпреки постоянните търкания на ниско равнище по такива въпроси като някои дребни нарушения на границата и незаконен лов на калкан от страна на турски кораби, на най-високо равнище отношенията между двете страни преуспяваха. На 20 декември 1991 г. беше подписана военна спогодба, през март 1992 г. Луджев стана първият български военен министър, посетил Турция след 1917 г., а през май бе сключен договор за приятелство. Не по-малко важно е, че България изигра пълноправна роля в преговорите за образуване на черноморска зона за свободна търговия – идея, лансирана първоначално от Анкара през 1988 г.

Един въпрос, който никога не би могъл да бъде чужд за българската политика, беше Македония. Наскоро след 10 ноември 1989 г. хората в България, които се смятаха за македонци, повдигнаха въпроса за признаване на тяхната самостоятелна етническа самоличност, за което бяха доста подпомогнати от властите в Скопие и Белград. Направи се опит за основаване на македонска партия в България, която да се нарича „Илинден“, но това начинание срещна отпор и „Илинден“ беше забранен. Самият Желев по времето, когато все още беше водач на СДС, изнесе откровена реч в Благоевград, в която осъди мисълта за съществуване на македонско малцинство в България. Рухването на югославската държава и обявяването на независимост от страна на правителството в Скопие значително промени нещата. На 16 януари 1992 г. България първа от всички страни призна македонската държава, въпреки че беше ясно казано, че признанието се отнася за отделна македонска държава, а не за отделна македонска нация. И Желев, и правителството бяха критикувани за това решение, но то беше опит за запазване на крехката стабилност на Южните Балкани и доста разгневи Гърция, която дотогава беше върл поддръжник на усилията на България за приближаване към Европейската общност.

Към края на лятото правителството на Димитров се изправи пред сериозни трудности, преди всичко във връзка с обхваналите страната обществени напрежения. В края на август то беше атакувано от неочаквана посока – от президента. И преди съществуваха отделни моменти на съперничество между парламент и президент по въпроси като контрола върху разузнавателните служби, но сега Желев излезе направо на партийната политическа арена. Правителството, каза той, е ненужно агресивно в политиката си и в отношенията си; то не само е причинило социални лишения, но е и атакувало профсъюзите, печата, извънпарламентарните партии и дори църквата. СДС мина в контраатака с не по-малка енергия, но сега той имаше и причина за допълнителна тревога, защото Ахмед Доган, водачът на ДПС, на което правителството разчиташе за мнозинството си в събранието, се присъедини към президента. ДПС ставаше все по-неспокойно. Турските райони бяха засегнали от икономическите реформи на правителството дори по-зле отколкото останалите и много етнически турци смятаха, че програмата за приватизация на земята е дискриминационна спрямо тях – те отвърнаха чрез емиграция. Ако тази втора изселническа вълна продължеше, турското население щеше дотолкова да пресъхне, че да лиши ДПС от онези 4 % от електората, от които се нуждаеше за представителство в Събранието. За да покаже политическата си мощ, на 17 септември ДПС поиска оставката на председателя на Народното събрание Стефан Савов. Димитров с право заяви, че Савов не е действителната цел на атаката, но погрешно заключи, че целта е реформаторският процес или дори самата парламентарна демокрация. Той нямаше възможност да спаси Савов, който подаде оставка на 24 септември.

Взаимоотношенията между Димитров и Желев се влошиха още повече през октомври, когато беше отправено обвинението, че един от съветниците на министър-председателя бил замесен в опити за нелегална продажба на оръжие за Македония. Димитров заклейми слуховете като очерняне, разпространявано от шефа на разузнавателните служби, който действал в съучастие с някои от съветниците на президента, за да дискредитира министър-председателя. Ако това беше нов рунд в борбата за контрол над разузнавателните служби, то бе също така и нов, а може би и последен гвоздей в министърпредседателския ковчег на Димитров. На 28 октомври той изгуби вота на доверие в Събранието и подаде оставка.

Сега президентът предложи на всички основни политически групировки поред да опитат да сформират или да спонсорират правителство. Пазаренето продължи повече от месец, докато встъпи в длъжност един кабинет, спонсориран от ДПС. Той се ръководеше от Любен Беров, професор по икономическа история, и се състоеше главно от безпартийни професионални експерти.

2. Правителството на Любен Беров

През 1993 г. за първи път след 10 ноември 1989 г. България посрещна и изпрати годината със същия министър-председател. Кабинетът на Беров дойде на власт с гласовете на ДПС, мнозинството на БСП и една група от депутати на СДС, водени от Луджев.

Основните му грижи бяха кажи-речи същите, както и на предходното правителство. Икономическата реформа и нуждата от ухажване на западния капитал господстваха в политиката му, но тя беше разстроена отчасти поради видимата липса на заангажираност от страна на правителството, обструкционизма на СДС и рязкото влошаване на търговските перспективи на България, дължащо се на събитията по други краища на Балканите.

Тъкмо преди Беров да встъпи в длъжност, сред икономическия мрак блясна един рядък лъч светлина, когато през декември 1992 г. Европейският съюз оповести, че ще подпише временна търговска спогодба с България. Това обещаваше по-лек достъп до ключовите пазари на Западна Европа, но скоро последва разочарование, тъй като стана ясно, че детайлите на спогодбата биха създали прецеденти в Европейската общност. Сега се прояви почти безграничната способност на тази организация за протакане и след първоначалното съобщение трябваше да мине почти цяла година, за да се стигне до ратифициране на споразумението. Междувременно през февруари 1993 г. Беров беше оповестил един икономически „План за действие“. За идващата година той предвиждаше 4 % спад на производството, инфлация от 90 – 100 % и бюджетен дефицит от между 6 и 9 % от БВП. Това, според МВФ и Световната банка, беше твърде много и годността на България за кредитиране отново беше поставена под въпрос. Неизменно чувствителен към всеки признак за завръщане на „комунизма“, СДС обяви плана за пълзящ социализъм. През август се изготвиха още планове, този път за приватизация на близо 500 средни до едри държавни предприятия, макар че мините, енергетиката и оръжейната индустрия трябваше да останат държавни.

До лятото вече трябваше да има и нещо повече от планове. Дотогава бе осъществена само една голяма приватизация – тази на Завода за царевични произведения в Разград, като повечето от акциите бяха купени от една белгийска компания. В частно владение беше върната едва четвърт от земята. МВФ на два пъти беше изразявал загриженост относно спадащия ход на икономическата реформа. Правителството беше се съгласило, че трябва да въведе акт за банкрута и данък върху добавената стойност, но никакви действителни стъпки не бяха предприети нито за едното, нито за другото. Проблемът с външния дълг беше още по-тежък. През март на едно заседание във Франкфурт Лондонският клуб на банкерите, който държи повечето кредити, предложи опрощаване на 38 % от целия дълг, но правителството на Беров отказа, като настояваше за 50 %.

Отгоре на всички икономически несгоди за България дойде и налагането на пълните санкции на ООН срещу Сърбия и Черна гора. България твърдо се придържаше към линията на ООН, но както и при санкциите срещу Ирак, цената се оказа ужасяваща. Железопътните и шосейни маршрути през бивша Югославия бяха традиционните главни артерии за българската търговия, особено за износа на нетрайните ѝ продукти и единствените достъпни алтернативи, през Румъния или по море, бяха бавни и задръстени. Румънският маршрут беше дори частично затворен от една ж.п. стачка през август. През септември загубите от санкциите се изчисляваха на 2,71 милиарда долара, за което България не беше получила нито един цент компенсации. Според една преценка цялостните загуби от санкциите, т. е. тези срещу Ирак и Либия, както и срещу Сърбия, възлизат на 13 милиарда долара или равностойността на целия външен дълг на България. В края на 1993 г. ООН най-сетне одобри транзитното преминаване на български стоки, но даде разрешение само за 15 камиона дневно и го усложни с бюрократични условия. От друга страна, тежкото положение, предизвикано от санкциите, все пак оказа някакво въздействие върху кредиторите на България. След преговори във Франкфурт се постигна съгласие дългът към Лондонския клуб (9,3 милиарда долара) да бъде намален с 50 %, а лихвите, дължими от април 1993 г., да се плащат само върху 5 %. МВФ се съгласи и да подпомогне финансирането на първите изплащания.

Сгъстяващият се икономически мрак през 1993 г., изглежда, породи по-скоро чувство на примирение отколкото гняв. Имаше стачки, но те бяха по-ограничени по размер и в общи линии се свеждаха до искания за уреждане на конкретни, частни проблеми, а не за промени в правителствената политика. Когато КНСБ пое инициативата за миньорска стачка през декември например, тя трябваше да настоява за изплащането на забавени заплати и за по-рационален подход към проблемите на минната промишленост, а не за индексиране на заплатите и пенсиите спрямо инфлацията. Постоянното натякване на правителството, че националната хазна е празна и просто няма възможност за по-високо заплащане, сякаш изигра ролята си. Тенденцията през 1994 г. засега, изглежда, е да се настоява по-скоро за определени дялове от националния бюджет отколкото за абсолютни суми. Такава беше мотивацията на стачкуващите студенти и университетски преподаватели, които изискваха 2 % от националния бюджет да се отделят за висшето образование – те не се бореха за определени парични суми. По подобен начин и недоволните офицери от армията, когато подписаха протестната си декларация през март същата година, настояваха за дял от бюджета.

В политическо отношение, докато правителството на Димитров беше обвинявано, че преследва прекалено жестоко бившите комунисти, Беровата администрация трябваше да понася постоянни упреци, че се стреми да рекомунизира страната. Един от нейните първи актове беше да осигури освобождението на Луканов, арестуван предишната година, а в началото на 1993 г. тя още повече разгневи СДС, като отказа да разреши разкриването на полицейските досиета от преди ноември 1989 г. и се опита да уволни някои критични личности в средствата за масово осведомяване, в това число и директора на Българската телеграфна агенция. Парадоксално е, че процесът на земеделската приватизация беше заклеймен като прикрита рекомунизация, тъй като в ликвидационните съвети, които трябваше да надзирават този процес, преобладаваше старата номенклатура и те учредяваха местни кооперативи, които не бяха нищо друго освен ТКЗС-та с различно название. Обвинението беше пресилено, но то наля масло в огъня на нарастващото разочарование и резигнация в СДС – чувство, усилено от дезертьорството в неговите редици. През март беше сформиран Новият съюз за демокрация, който през юни щеше да бъде последван от Гражданското обединение за републиката (ГОР), което набра членовете си както от БСП, така и от СДС.

Основаването на ГОР беше резултат от нарастващото напрежение, което сякаш ставаше неотменна част от летния сезон в България. На 13 май бившият председател на Събранието Савов беше съборен на земята от полицай по време на демонстрация. СДС хвърли вината върху правителството и президента и поиска незабавни общи избори. В самото Събрание СДС предложи вот на недоверие на правителството. Това ставаше за трети път, откак Беров дойде на власт. През юни край президентството беше издигнат „палатков град“ и един виден депутат от СДС, Едвин Сугарев, обяви гладна стачка, заплашвайки да умре от глад, ако Желев не си подаде оставката.

Положението се облекчи към края на месеца, когато Желев намекна, че през ноември може да се проведат избори. Сугарев прекъсна гладната си стачка и палатковият град беше демонтиран, но летните вълнения все пак взеха една политическа жертва: Блага Димитрова подаде оставка, като се оплака, че до нея не са се допитвали достатъчно и че над страната надвисвала някаква форма на диктатура.

До края на годината и в началото на 1994 г. повечето наблюдатели биха диагнозирали политическата болест на България не като начална степен на диктатура, а като нерешителност. Икономическите реформи се забавяха, левът започна да показва признаци на сериозна слабост по отношение на долара и другите западни валути, а приватизацията съвсем не напредваше така бързо, както би се искало на западните съветници, кредитори и потенциални инвеститори. През януари 1994 г., независимо от ранните планове за пълна приватизация до края на 1993 г., в частно владение бяха върнати едва 46 % от селскостопанската земя. Много от старите страхове не бяха уталожени, а бяха се надигнали и нови.

Що се отнася до първите, страхът от рекомунизация беше съживен от съдебния закон, внесен през октомври 1993 г. и одобрен от Събранието през следващия февруари. Той постановяваше, че никой не може да бъде назначаван за съдия или прокурор, ако няма петгодишен стаж на такъв пост. Това значеше, че ще могат да се кандидатират само онези, които са били приемливи за комунистическия режим, и че личности като настоящия главен прокурор, Иван Татарчев, който беше съдил с безпощадна ревност бивши комунистически знаменитости и най-вече Живков, ще трябва да си отидат. По времето на писането на тези редове все още не е ясно дали законът ще бъде предаден в конституционния съд.

За мнозинството от българите старият страх от рекомунизация беше по-малко реален отколкото новият от това, че гражданският ред ще бъде подкопан от организираната престъпност. Отслабването на полицейския контрол доведе до това много преди прикривани операции да излязат наяве и много повече нови такива да бъдат внесени от чужбина. Във времена на голямо икономическо затягане бързи и лесни пари можеха да се спечелят от проституция, трафикантство на наркотици, а в последно време и от нарушаване на санкциите срещу Сърбия и Черна гора. Организирани рекетьори неизбежно се наместиха навсякъде, където се предлагаше толкова богата плячка, и при една деморализирана и дезорганизирана полиция заплахите за обществения ред бързо нараснаха. През януари 1994 г. полицаи в София застреляха двама членове на антитерористичното поделение, участващи в секретна операция. Инцидентът предизвика взрив от масово осъждане на полицейската некомпетентност. Не по-малко неприятно за правителството беше и откритото пресичане на сръбската граница. През януари 1994 г. беше изнесено, че поне 85 превозни средства на ден преминават през границата тежко натоварени, обикновено с гориво, и се връщат празни. През март един български плавателен съд, корабът „Хан Кубрат“, беше видимо отвлечен с

6000 тона гориво, които разтовари в Сърбия. Правителството изглеждаше парализирано пред лицето на такава организирана престъпност, независимо от призива на Желев през януари за смазване на злосторниците и корупцията в правителството и полицейските сили.

Едно от обясненията за очевидната парализа на правителството беше, че кабинетът вече нямаше сигурно мнозинство в парламента. След като двама депутати от ДПС напуснаха редиците на своята партия през февруари 1994 г., тази партия вече не държеше баланса на властта. Каквато и да е подкрепа за правителството в момент на опасност сега трябваше да се купува от различни групи, които да включват и БСП заедно с поне две от формациите ДПС, НСД и ГОР (СДС не допускаше никаква възможност самият той да окаже подкрепа на Беровата администрация). ДПС показваше нарастващи признаци на загриженост, не на последно място относно бъдещето на тютюневата промишленост, в която бяха заети толкова много етнически турци, и през февруари то се обърна към СДС с предложения за ново съюзничество. Но веднъж изгубило силата си да гарантира мнозинство в Събранието, ДПС беше много по-малко привлекателно като партньор и Димитров не се изкуши да падне в обятията му. Наскоро след това възникна нова пречка за създаване на силно правителство, когато министър-председателят получи сърдечна криза и трябваше да се подложи на операция за байпас.

Както при Димитров, така и при Беров външната политика на България остана насочена предимно на запад, въпреки че приятелските отношения с Русия продължаваха да се поддържат. Известно разочарование донесе решението на ръководството на НАТО от януари 1994 г. източноевропейските държави да не се допускат до членство, но България скоро се присъедини към достъпната алтернатива Партньорство за мир. Във външните работи обаче, естествено, доминираше кризата в бивша Югославия. България, както беше отбелязано, винаги се е придържала строго към санкциите на ООН и прилежно е оставала неутрална. Тя се е дистанцирала от всякакви признаци на намеса в Македония и призна тази държава дори с цената на накърняване на отношенията си с Гърция, един от големите ѝ търговски партньори. През март 1994 г. Гърция блокира целия трафик от Македония, част от който намери алтернативен маршрут през Бургас.

Гръцката акция срещу Македония изведе на преден план един потенциално важен страничен резултат на югославската криза – предложения и възторжено лансиран от турското правителство план за изграждане на голяма нова транспортна връзка от Дуръс в Албания през Скопие и София до Истанбул. Проектът е получил подкрепата на Европейската банка за реконструкция и развитие и ако се осъществи, ще бъде първата нова голяма източно-западна връзка през полуострова от времето, когато римляните са строили Виа Игнатиа. Той би реализирал и плановете за връзка между София и Скопие, за която българските правителства преди Първата световна война напразно настояваха. Целта на новата връзка е да отърве балканските държави от зависимостта им от северно-южните пътища през Сърбия или Гърция, зависимост, чиято цена след разпадането на Югославия се оказа толкова висока.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

По времето на написването на тези редове, през март 1994 г. България очевидно бе постигнала похвален напредък към демокрацията, върховенството на закона и правата на личността – нещо признато от редица международни наблюдатели, включително Европейската конференция за сигурност и сътрудничество и Хелзинкската комисия на САЩ. Последната обаче разкритикува юридическата забрана на партиите, основани върху етническа самоличност. Този акт беше малко късоглед, тъй като съществуват партии, чиято самоличност е предимно етническа. Макар все още никак да не е вероятно да бъде призната юридически която и да е партия, идентифицираща се като „македонска“, на лице са поне две преобладаващо цигански политически сдружения, а ДПС остава предимно, макар и не изключително, турска по етнически състав. Хелзинкската комисия на САЩ, както и повечето чуждестранни наблюдатели, не оцени достатъчно извънредните икономически и обществени трудности, преживени по време на прехода към демокрация. Историците имат обичай да определят подобни условия през предходните десетилетия като причина за надигането на фашизма или тоталитарния социализъм. Фактът, че България стана една от страните, които успяха да осъществят тъкмо обратния преход по време на също такива икономически несгоди, заслужава да получи по-широко признание извън страната.

Чуждестранните наблюдатели, малцина от които познават добре историята на тази нация, не отдават необходимото внимание и на това, какво не се случи в България. Не бе направен нито един опит да се предявят териториални претенции в Македония или на друго място и не бе допуснато загрижеността за етническите българи в Сърбия, Румъния и другаде, включително за тези в Истанбул с тяхната историческа църква, да помрачи официалните отношения. И, което е може би най-важно, армията остана политически неутрална, въпреки деморализиращия спад на заплатите, стандарта на оборудването и обществения статут на нейните офицери. Гражданските власти несъмнено следяха отблизо организации като легията „Г. С. Раковски“, но засега армията не е показала с нищо, че би пожелала да играе роля като онази, която бе играла през 1886, 1923 или 1934 г.

През четирите и половина години след падането на Живков апаратът на тоталитаризма бе демонтиран, а на негово място бе изграден апаратът на демокрацията. На етническите проблеми се отделя нужното внимание и ако не всички от тях са решени, то това само поставя България на едно равнище с почти всяка друга държава в днешния свят. Името на България престана да бъде нарицателно за покорство пред една велика сила и макар че някои може да се питат с тревога дали отношенията ѝ със Съединените щати не са станали прекалено близки, страната се превърна в единствената стабилна, демократична и надеждна държава в един опасно нестабилен район.

Малко са периодите в нейната нова история, когато Европа е била по-важна за България, но по-вярно дори би било да се каже, че никога преди България не е била по-важна за Европа.

ПОСЛЕСЛОВ

БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ, ВИДЯНА „ОТВЪН“

Вероятно едва ли скоро ще преодолеем генетично вкоренения ни рефлекс на болезнена чувствителност спрямо присъдите на „другите“ към нашето културно-историческо наследство. Тази натрупана от горчив опит мнителност често ни е пречила да идентифицираме вярно истински приятели или добронамерено разбиране на нашите национални изпитания, беди и надежди. Суетната слабост да преценяваме чуждо мнение за нашата историческа стойност върху непримиримите „с нас“-„против нас“ неведнъж ни е пласирала в неблагодарната позиция на толкова пагубен и безпредметен гняв и толкова измамни и временни ласкателства. Свирепото политизиране на историческата аргументация в балканските етнически взаимоотношения не порази обаче само местната историческа наука. То генерира и разпростря една своеобразна „балканизация“ на световната историография, ангажирана в академическите изследвания на феномена „барутено буре“ в европейската история. Пренесената от самите Балкани епидемия на сляпа пристрастеност и брутално вулгаризиране при търсенето на бъдеще чрез минало не промени обаче парадоксалната реалност да се сочат като найавторитетни и задълбочени онези научноизследователски постижения, които са написани вън от терените на „трагическия полуостров“. Засега стои непоклатимо старото обществено убеждение, че най-добрите истории особено от модерния период на балканските народи принадлежат обикновено на авторитет, който не пребивава постоянно там и така се е оттърсил от напластени предубеждения и примитивни предпочитания.

Това означава, че продължава властната валидност на една странна зависимост, при която стойността на чужд експерт по балканска проблематика е винаги по-значима при рецепцията на моралната и историческата основателност на едни или други етнополитически амбиции. Ако това може да бъде извинено с очакваната естествена безпристрастност, то бързаме да напомним, че няма всепризнат балкански експерт, да речем, по ирландския, баския или палестинския въпрос. Значи освен пресловутото обяснение за тежката езикова бариера и периферно разположение има и нещо друго...

Нека оставим справедливостта на такава тъжна констатация като безутешен упрек към самите нас, хората на Балканите. И ако стъписващата драма на съвременната балканска криза отново експонира неунищожимата виталност на това сурово правило, то ние тогава следва отново да свикнем с него, докато докажем, че заслужаваме и можем обратното! Но дотогава винаги ще усещаме мъчителна липса и безпомощност спрямо съпричастно разбиране на нашите произшествия, терзания и стремления. Ние ли, българите, не знаем това? Затова нека се обърнем към онези, които не афишират с преходна и припряна старателност своята условна привързаност към нас, а са се отнесли с подобаваща сериозност и спокойствие в опитите си да вникнат в исторически план различието да си българин.

Тъкмо така ни е видял и така се отнесъл към нашата история британският историк Ричард Крамптън, моят найстар приятел в Западното полукълбо. Неговата *„Кратка история на България“* е написана в духа на най-изисканите традиции на атлантическата историография, където изкуството на елегантната фраза стои наравно по пропорция и стойност с хладния анализ на суровите обстоятелства в чисто фактографски израз. Не, това не е история, поднесена по вкуса на селектирана читателска публика. Ричард Крамптън е успял да спази великолепен академичен стил и човешките прелести на онова, което наричаме *занимателно историчес-*

ко четиво за всички. Той ни уверява, че науката и красноречието са съвместими и тъкмо такава съвместимост прави вечна науката *история,* някога била само „привилегия на принцовете".

Авторът на книгата, която държите в ръцете си, е образцов представител на т.нар. пряка историческа българистика. Той не пише българската история в контекста на европейския исторически процес, а се е решил на навлизане в детайли, в интимната същност на българския исторически свят, което правят малцина от чужденците. В този смисъл неговата книга има не само фактологически и концепционен принос. Тя е и любопитно свидетелство за една особена зона в човешкото познание, която интересува всички – как изглеждаме отстрани, какво мислят за нас „другите". В неговата книга няма често срещаният пренебрежителен замах на автори, прелетели над българската история, за да се взрат в по-значими за тях обекти. Няма и онзи покровителствен патос, при който великите европейски движения в модерния свят се илюстрират със снизходителната отстъпчивост, че „дори и всред българите" този или онзи процес или явление все пак се случва. Р. Крамптън преживя една последователна и продължителна академическа квалификация по българска история, започнала с детайлизиран анализ, за да се стигне след десетки години до мъдрия синтез. В продължение на години той пишеше статии, изнасяше научни реферати, пишеше рецензии и даваше консултации, гордо преодолял лесното изкушение да бъде служебен специалист по страна, с която е свързал своята професионална съдба. Това го пиша като пряк очевидец, като наблюдател на една позитивна еволюция, в която нямаше приспособяване, нямаше конюнктурна прибързаност, нямаше отстъпчиви компромиси, нямаше удобно мълчание, което е главното насилие над историка и от историка.

Затова в неговия *Предговор към българското издание* той има доблестта да приеме, че е изненадан от краха на комунизма, без да казва, че някога се е съобразявал с неговата декларирана вечност. Колко малко сред маститите кремлинолози признават така доблестно фиаското на предсказвателната хуманитаристика и особено политология? Така един оксфордски дон с достолепието и свободата на своята увереност ни показва аристократичното различие между политиката днес и историята вчера! Всичко това може да бъде видяно и почуствано, когато препрочитаме тази книга.

Затова нека отворим *„Кратка история на България“* от Ричард Крамптън, за да видим най-доброто, което може да напише съвестният чуждестранен професионал по нашата история в ново време. Слава Богу, че това не е само най-добронамерената книга по нова българаска история, тя е най-вече най-четената книга в англосаксонския свят и не само там. Това не бива да бъде забравено, когато потъваме в нейните страници. Същото благородно предупреждение можем да си пожелаем предварително, когато възприемаме някои от нейните принципни обяснения на някои дълбоко вкоренили се в нас прояви и събития от новата история. Именно защото е академическо съчинение, тази книга не винаги следва и отговаря на нашите емоционални реакции или дори на нашите представи за обстоятелствената историческа истина. В стремежа си да „хване“ основни черти в българската национална психика, авторът прави и някои некомплиментарни за нас коментари. Неговото наблягане на „партизанството“ в българската партийна полемика и разграничения леко надвишава нейните отрицателни прояви и черти. Интересни са и оценките на Крамптън на по-далечните психографски перспективи от триумфа на българите във войната през 1885 г. Той намира, че тази война продуцира една прекомерна самонадеяност в психологията на българското политическо мислене – българите решават, че могат винаги и при всички условия да се справят с всичките си балкански противници. Не е ли това намек за „престъпното безумие“ от 1913 г.?

В един по-общ историко-политически план Крамптън установява и някои противоположни импулси в поведенческия модел на българския политически елит. Тук според автора фалшивата самонадеяност върви паралелно с липсата на себеуважение, принизяване и неадекватна оценка на реални държавнотворчески постижения. Вероятно повлиян от автори от Дж. Суайр в миналото до Р. Каплан днес, Крамптън преувеличава негативните тенденции в идейната и практическата еволюция на ВМРО, категоризирайки я като „дегенерирала“. Неговото отрицателно отношение към Стамболов, към когото надделява в характеристиката преди всичко на диктатор, можеше да бъде споделена, ако се игнорират изключителните условия за външна заплаха спрямо държавната сигурност и териториалния интегритет на страната. Намирам, че всяка утвърдила се демокрация днес неминуемо е имала един Стамболов, чиято селективна диктатура осъществи централизацията на България пред лицето на пряка и реална външна опасност. Неутешителната историческа дистанция между, да речем, Кромуел и Стамболов само свидетелства за трайните поражения на едно брутално прекъсване, отклонение и закъснение в историческото развитие на българския етнос, който следваше да осъществи такава централизация векове преди. Има съществена разлика между режима на Стамболов и безполезно възпроизведените по-късно диктатури в българската история.

Посочвам тези малки особености не като критичен рецензент, а от опасения да не би подобни фрагменти да бъдат изведени като показател на качествената характеристика за тази книга. Можем само да бъдем удовлетворени, че тъкмо такава книга оформя и представя историческия образ на България пред очите на съвременния свят. А също и че станахме свидетели на едно полузабравено акамическо правило когато се прави истинска наука, тя не може да бъде враждебна спрямо нас. Книгата на единствения „чист“ и всеобхватен специалист по модерна българска история Ричард Крамптън заслужава същото сериозно внимание, с каквото се е отнесъл и той към нас!

Проф. д-р Андрей Пантев

КРАТКА БИБЛИОГРАФИЯ

ОБЩА ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ

John D. Bell, *The Communist Party of Bulgaria from Blagoev to Zhivkov* (Stanford, California, 1986)

Luben Berov, *Bulgaria's Economic Development through the Ages* (Sofia 1980)

Georgi Bokov (ed.), *Modern Bulgaria: History, Policy, Economy, Culture* (Sofia, 1981).

Bulgarian Academy of Sciences, *Information Bulgaria* (Oxford,1985)

Richard Crampton, *Bulgaria: The Times Guide to Eastern Europe* (London, 1992)

Hristo Hristov, *Bulgaria 1300 years* (Sofia, 1980)

Mercia Macdermott, *A History of Bulgaria,* 1393 – 1885 (London, 1962)

John R. Lampe. *The Bulgarian Economy in the Twentieth Century* (London, 1986) and Marvin R. Jackson, *Balkan Economic History, 1550 – 1950: From Imperial Borderlands to Deve-loping Nations* (Bloomington, Indiana, 1982)

Charles A. Moser, *A History of Bulgarian Literature, 863 – 1944* (The Hague, 1972)

Marin Pundeff, *Bulgaria: A Bibliographical Guide* (Washington, D. C., 1965)

Nikolai Todorov, *A Short History of Bulgaria* (Sofia, 1975)

Djenyu Vassilev, *Bulgarian Culture, Old and New* (Sofia, 1965)

БЪЛГАРИЯ ПРЕДИ БЪЛГАРИТЕ

R. F. Hoddinott, *Bulgaria in Antiquity: An Archeological Introduction* (London and Tonbridge, 1975)

A. Mocsy, *Pannonia and Upper Moesia* (London, 1974)

A. G. Poulter (ed.), *Proceedings of the International Conference on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria* (Nottingham, 1983)

Thracian Treasures from Bulgaria: A Special Exhibition held at the British Museum, January - March 1976 (London, British Museum Publications, 1976)

V. Velkov, *Cities in Thrace and Dacia in Late Antiquity* (Amsterdam, 1977)

V. Velkov (ed.) *Roman Cities in Bulgaria: Collected Studies* (Amsterdam, 1980)

СРЕДНОВЕКОВНИТЕ ИМПЕРИИ

Robert Browning, *Byzantium and Bulgaria: A Comparative Study across the Early Medieval Frontier* (London, 1975).

David Marshall Lang, *The Bulgarians from Pagan Times the Ottoman Conquest* (London, 1976)

Dmitri Obolensky, *The Bogomils: A Study in Balkan Neo-Manichaeism* (Cambridge, 1948, reprinted New York, 1978)

Dmitri Obolensky, *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe 500 - 1453*(London, 1971)

Steven Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire* (London 1930)

ОТОМАНСКОТО ВЛАДИЧЕСТВО И НАЦИОНАЛНОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

Stephen W. Ashley. *Bulgarian Nationalism (1830 - 1876: The Ideals and Careers of Ivan Bogorov, Georgy Rakovski and Pencho Slaveikov* (Oxford D. Phil., 1984).

James F. Clark, *Bible Societies, American Missionaries and the National Revival of Bulgaria* (New York 1971, reprint of Harvard Ph. D., 1937)

R. J. Crampton, *Bulgarian Society in the early Nineteenth Century, in Richard Clogg* (ed.) Balkan Society in the Age of Greek Independence (London, 1981)

Nikolai Genchev, *The Bulgarian National Revival Period* (Sofia, 1977)

Mercia Macdermott, *The Apostle of Freedom: A Portrait of Vasil Levski against a Portrait of Nineteenth-Century Bulgaria* (London, 1967).

Thomas A. Meininger, *Ignatiev and the Establishment of the Bulgarian Exarchate* 1864 – 1872: *A Study in Personal Diplomacy* (Madison, Wisconsin, 1970)

Richard Millman, *Britain and the Eastern Question,* 1875 – 1878 (Oxford 1979)

D. Mishew, *The Bulgarians in the Past* (Republished by Arno Press and the New York Times, New York 1971)

Zachary Stoyanoff, *Pages from the Autobiography of a Bul-garian Insurgent* (translated from the Bulgarian by M. W. Potter, with an introduction by the translator, London 1913)

B. H. Sumner, *Russia and the Balkans*. 1870 – 1880 (Oxford 1937)

Nikolai Todorov, *The Balkan Town, 15th – 19th Centuries* (Seattle, Washington, 1983)

Ivan Vazov, *Under the Yoke: A Novel* (translated from the Bulgarian by Marguerite Alexieva and Theodora Atanassova, Sofia, 1976)

ОТ ОСВОБОЖДЕНИЕТО ДО КРАЯ НА ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

A. Hulme Beaman, *Stambuloff* (london, 1895)

C. E. Black. *The Establishment of Constitutional Government in Bulgaria* (Princeton Studies in History, Vol. I, Princeton, 1943)

H. N.Brailsford, *Macedonia, its Races and their Future* (London, 1906)

Noel Buxton, *With the Bulgarian Staff* (London, 1913)

Stephen Constant, *Foxy Ferdinand, Tsar of Bulgaria* (London, 1979)

Egon Corti, *The Downfall of Three Dynasties* (London 1934) Alexander of Bulgaria (London, 1954)

Richard J. Crampton, *Bulgaria 1878 – 1918: A History* (Boulder, Colorado and New York, 1983).

I. E. Geshoff. *The Balkan League* (London, 1915)

E. C. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars* (Cambridge, Massachussetts, 1938)

Charles Jelavich, *Tsarist Russia and Balkan Nationalism: Russian Influence in the Internal Affairs of Bulgaria and Serbia, 1876 – 1886* (Berkeley, California, 1958) *Russian Policy in Bulgaria and Serbia, 1881 – 1897* (Berkeley, California, 1950)

George F. Kennan, *The Decline of Bismarck's European Order: Franco-Russian Relations, 1875 – 1890* (Princeton, 1979)

Victor Kuhne, *Bulgaria Self-Revealed* (London, 1919)

Mercia Macdermott, *Freedom or Death: The Life of Gotse Delchev* (London, 1978)

John Macdonald, *Czar Ferdinand and his People* (reprint edition New York, 1971)

Hans Roger Madol, *Ferdinand of Bulgaria: The Dream of Byzantium* (London 1933)

Duncan Perry, *Stefan Stamboloff*, (London, 1993)

Andrew Rossos, *Russia and the Balkans: Inter-Balkan Rivalries and Russian Foreign Policy, 1908 – 1914* (Toronto, 1981)

Lt. H. Wagner, *With the Victorious Bulgarians* (London, 1913)

ОТ КРАЯ НА ПЪРВАТА ДО КРАЯ НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Elizabeth Barker, *Macedonia: Its Place in Balkan Power Politics* (London, 1950)

John D. Bell, *Peasants in Power: Alexandur Stamboliski and the Bulgarian Agrarian National Union 1899 – 1923* (Princeton, New Jersey, 1977)

Frederick B. Chary, *The Bulgarian Jews and the Final Solution 1940 – 1944* (Pittsburg, 1972)

L. A. D. Dellin, *Trade Unions and Labour Legislation in Bulgaria, 1878 – 1953* (New York, 1953)

G. P. Genov, *Bulgaria and the Treaty of Neuilly* (Sofia 1935)

Max Lazard, *Compulsory Labour Service in Bulgaria* (Geneva, 1922)

Geo Milev, *The Road to Freedom: Poems* (translated from the Bulgarian by Edwald Osers, Sofia, 1983).

Marshall Lee Miller, *Bulgaria during the Second World War* (Stanford, California, 1975)

Charles A. Moser, *Dimitrov of Bulgaria: A Political Biography of Dr Georgi M. Dimitrov* (Ottawa, Illinois, 1979)

Nissan Oren, *Bulgarian Communism: The Road to Power, 1934 – 1944* (New York, 1971)

Stoyan Rachev, *Anglo-Bulgarian Relations during the Second World War* (1939 – 1944) (translated from the Bulgarian by Stefan Kostov, Sofia, 1981)

Joseph Rothschield, *The Communist Party of Bulgaria: Origins and Development, 1883 – 1936* (New York, 1959)

Joseph Swire, *Bulgarian Conspiracy* (London, 1939)

Kosta Todorov, *Balkan Firebrand: the Autobiography of a Rebel, Soldier and Statesman* (Chicago, 1943)

БЪЛГАРИЯ ОТ 1944

Michael M. Boll (ed.), *The American Military Mission in the Allied Control Commission for Bulgaria, 1944 – 1947: History and Transcripts* (Boulder, Colorado, and New York, 1985)

Michael M. Boll, The Gold War in the Balkans: American Foerign Policy and the Emergence of Communist Bulgaria, 1943 – 1947 (Lexington, Kentucky, 1984)

J. F. Brown, *Bulgaria and Communist Rule* (London, 1970)

L. A. D. Dellin (ed), *Bulgaria* (New York, 1957)

Hristo Davedjiev, *Stalinization of the Bulgarian Society, 1949 – 1953* (Philadelphia, 1975)

George R. Feiwel, *Growth and Reforms in Centrally Planned Economies: The Lessons of the Bulgarian Experience* (New York, 1977)

Paul Henze, *The Plot to Kill the Pope* (London, 1984)

Mito Isusov (ed.) *Problems of Transition from Capitalism to Socialism* (Sofia, 1975)

Georgi Markov, *The Truth that Killed* (translated from the Bulgarian by Liliana Brisby with an introduction by Annabel Markov, London 1983)

Michael Padev, *Dimitrov Wastes No Bullets: The Inside Story of the Trial and Murder of Nikola Petkov* (London, 1948)

Nissan Oren, *Revolution Administered: Agrarianism and Communism in Bulgaria Atanas Slavov, The Thaw in Bulgarian Literature* (Boulder, Colorado and New York, 1981)

Claire Sterling. *The Time of the Assassins: The Inside Story of the Plot to Kill the Pope* (London, 1984)

Todor Zhivkov, a collection of his works was published by Pergamon Press, second edition, Oxford, 1985

Ludmila Zhivkova, a collection of her works was published by Pergamon Press, second edition, Oxford, 1982

ЦЕННИ ПЕРИОДИЧНИ ИЗДАНИЯ

Bulgarian Historical Review (Sofia)
Problems of Communism (Washington, D.C.)
Radio Free Europe (Munich) research reports and bulletins
Religion in Communist Lands (London)
Southeastern Europe (Teme. Arizona)
Survey (London)
Survey of World Broadcasts (BBC)
Yearbook on International Communist Affairs (Hoover Institution, Stanford, California)

ПОКАЗАЛЕЦ

Аварски хаганат – 13
Австрия – 32, 87, 102, 214
Австро-Унгария – 70, 74, 81, 90, 96, 97, 134
Агджа, Мехмед Али – 293
аграрно-промишлени комплекси (АПК) – 283, 284, 286
Адрианопол (вж. също Одрин) – 19
Албания – 21, 87, 92, 93, 160
Александров, Тодор – 150
Александър I Батенберг, княз на България – 40–42, 45, 47, 49, 50, 61
Александър I Караджорджевич, крал на Югославия – 163, 169, 175
Александър III, руски император – 42, 47, 51, 59, 160
Алжир – 279
Ангелов, Иван – 120
Ангола – 278
Анев, Цвятко, ген. – 259
Анкара – 194, 308, 332
антисемитски закони – 185
Анхиало (Поморие) – 78
Аполинер, Гийом – 266
апостоли – 35
Априлов, Васил – 26, 29
Априлско въстание, 1876 г. – 36
араби – 13
Арабия – 21
Армения – 70
арменци – 21, 31
Асен I, цар – 17
Асеновград – 105
Аспарух, хан – 13
Атанасов, Недялко – 153
Ататюрк, Мустафа Кемал – 174, 253
Афганистан – 275, 278, 279

Багдад – 64
Багрянов, Иван – 192, 194, 213
Бакшев, Петър Богдан, архиепископ – 22
Балкански войни –
    Първа – 90–92
    Втора (Междусъюзническа) – 94–95, 136
Балкански полуостров (Балкани) – 32, 45, 55, 77, 87, 88, 105, 134, 140, 184, 185, 191, 276, 335
Балканска Антанта – 160, 163, 175, 176, 178, 179
Балканска федерация – 35, 70, 85, 135
Балкански съюз – 32, 89, 95
Балчик – 92
Батак – 47
Баучър, Джеймс – 127
Башев, Владимир – 262
Бейкър, Джеймс – 321
Беласица – 17
Белград – 35, 49, 53, 72, 135, 136, 142, 178, 181, 248, 269, 332
Бел-Ланкастерска метода – 26
Бенковски, Георги – 36
Берлин – 192, 208, 302
Берлински договор, 1878 г., – 37, 38, 39, 44, 54, 66, 81, 95, 115, 123
Берлински конгрес, 1878 г. – 36
Берлинско-Багдадска железопътна линия – 64
Беров, Любен, проф. – 334 335, 340
Бирюзов, Сергей, маршал – 212
Битоля – 56, 99, 101
Благоев, Димитър – 85, 86, 105
Близък Изток – 275
Блум, Леон – 234
Бобов дол – 98
Бобошевски, Цвятко – 211
богомили – 16, 17
Богоров, Иван – 27
Божилов, Добри – 187, 191, 192
Борис III, цар (до 1918 г. княз Тър-

новски) – 57, 60, 70, 122, 144, 153, 163, 167, 170, 172, 173, 178, 180, 184, 186, 187, 190, 217, 248
Босилков, Евгений – 252
Ботев, Христо – 28, 36
Боянска църква – 18
„Бранник“ (Организация на българската младеж „Бранник“) – 178
Брегово – 45
Брежнев, Леонид – 303
Британски музей – 18
Брюксел – 135
Будапеща – 24, 148
Букурещ – 31, 106, 135, 178, 269
Букурещки мирен договор,
  - 1886 г. – 49;
  - 1913 г. – 94–95;
  - 1918 г. – 105
Бунар хисар – 91
Буров, Атанас – 141
Буш, Джордж – 308
България
  - аграрна реформа – 130, 131
  - армия – 48, 50, 54, 61, 123, 138, 152, 184, 214
  - банкова система – 113, 166, 242
  - външна политика – отношения с:
  - Австрия – 49, 54, 116, 208
  - Антанта – 97
  - Великобритания – 54, 116, 164, 212, 234
  - Германия – 54, 64, 97, 116, 174, 178, 182–83, 187–88, 208, 231, 329
  - Гърция – 48, 90, 93, 276, 341
  - Иран – 295
  - Италия – 174
  - Османска империя – 37, 48, 55, 56, 60
  - Румъния – 92, 101, 174, 179
  - Русия – 41–43, 47, 48, 51, 52, 59, 60, 70, 72, 94, 109
  - Съветски съюз – 177, 188, 212, 231, 244, 246, 254, 276
  - Съединени американски щати – 223, 224, 256, 294, 320
  - Сърбия – 19, 45, 48, 75, 76, 88–90, 93
  - Турция – 174, 176, 180, 296, 308
  - Федерална Република Германия – 282
  - Франция – 66, 69, 116, 164, 175
  - Холандия – 117
  - Швейцария – 117
  - Югославия – 135, 142, 155, 163, 176, 180, 256, 276–277
  - външна търговия – 116, 117, 254, 282
  - външни заеми – 54, 65, 72, 97–98, 117, 150, 151, 189
  - грамотност – 117, 132
  - данъчна система – 66, 69, 209, 231
  - железопътен транспорт – 43–45, 54, 64, 65, 96, 115
  - избирателна система – 96, 172
  - изобразително изкуство – 28, 120
  - индустрия – 114–16, 204–208, 230, 232, 242, 279
  - кооперативно движение – 112, 133, 201
  - литература – 15, 17, 23, 27, 118, 119, 196, 197, 262
  - население – 107, 113, 196, 198, 285, 298
  - планово стопанство – 242, 245, 254, 255, 281, 285
  - просвета, новобългарска – 26, 27, 33
  - протекционизъм – 114, 115, 203
  - репарации
  - след Първата световна война – 123;
  - след Втората световна война – 232
  - селско стопанство – 108– 112, 198, 199, 200, 285
Българска академия на науките (БАН) (вж. също Българското книжовно дружество) – 120, 139
Българска екзархия – 33, 35, 40, 55–57, 89
Българска комунистическа партия (БКП) (вж. също „тесни“ соци-

алисти, Българска работническа партия, Българска социалистическа партия) – 122, 124, 144, 147–149, 242, 250, 260, 263, 271, 286, 300, 304–306, 310–312, 315, 316, 318
Българска лига за защита на човешките и гражданските права – 239
Българска народна банка (БНБ) – 41, 45, 113, 114, 206, 285, 323
Българска оперна дружба – 120
Българска офицерска легия „Раковски" – 342
Българска православна църква (БПЦ) – 14, 17, 18, 30, 31, 40, 41, 56, 89, 139, 247, 330
Българска работническа партия (БРП /к/) (вж. също Българска комунистическа партия) – 151, 154, 156, 158, 213, 237
Българска работническа социалдемократическа партия (БРСДП) – 85, 86, 122, 125–127, 143, 144, 148, 154, 156, 161, 171, 220, 221, 224, 226, 227, 238
Българска телеграфна агенция (БТА) – 269, 337
Български земеделски народен съюз (БЗНС) – 67, 68, 83, 96, 106, 121, 126–128, 143, 144, 147, 154, 218, 220, 227, 228, 233, 237, 271, 313, 316, 320
БЗНС – „Врабча 1" – 153, 156
БЗНС – „Пладне" – 159, 171
Български легии – 35
Български национален фронт – 168
Български работнически съюз – 165, 189, 215
Български революционен централен комитет (БРЦК) – 35
Български таен революционен централен комитет (БТРЦК) – 47
Българско книжовно дружество (БКД) (вж. също Българска академия на науките) – 119

Вазов, Иван – 29, 118–119, 120, 196
Ванкова, Екатерина – 254
Вапцаров, Никола – 197
Вардар – 37, 92
Варна – 50, 54, 59, 96, 115, 143
Варшава – 99, 135
Варшавски пакт (Организация на Варшавския договор) – 241, 275, 278
Василев, Владимир – 196
Василий II Българоубиец, византийски император – 15
Ватев, Атанас, ген. – 163
Ватикан – 252, 278
Вашингтон – 248
Велики сили – 37, 88, 90, 92, 97, 134, 176
Велико Народно събрание (ВНС) – 40, 42, 51–53, 57, 82, 96, 225–227, 233, 235, 239–241, 315–317, 319, 320
Великобритания – 41, 54, 100, 116, 134, 164, 181, 194, 234, 248, 318
Величков, Константин – 118
Велчев, Борис – 268, 272, 273
Велчев, Дамян, ген. – 163, 164, 166–169, 170, 196, 211, 223, 236
Велчова завера – 34
Версай – 179
Виа Егнация – 341
Виденов, Жан – 328
Видин – 19, 30, 34, 256
Видинско царство – 20
Виена – 23, 43, 65, 70, 72, 90, 302
Виетнам – 278
виетнамци – 324
Византия – 13, 15 – 18
Вилнюс – 99
Висока порта – 32, 33, 35, 55, 69, 70, 89
Висш стопански съвет – 230
Вишински, Андрей – 223
Влайков, Тодор – 196
Военна лига – 138, 144, 146, 167–169
Войнишко въстание, 1918 г. – 121, 122
Врангел, Пьотър, ген. – 129, 138
Враца – 30, 36
Втора световна война – 182, 198, 201, 207
„възродителен процес" – 298, 307, 308, 311

Върховен македоно-одрински комитет (ВМОК) – 69 – 73
Вътрешна македоно-одринска революционна организация (ВМРО) – 70–74, 135, 136, 142–44, 146, 150–52

Габрово – 26, 29, 30, 105
Габровски, Петър – 178
Галиполи – 99
Ганев – 99
Ганев, Венелин, проф. – 211, 239
Гарашанин, Илия – 33
Гвинея – 279
Генадиев, Никола – 99
Георгиев, Кимон – 163, 164, 166, 168, 190, 195, 196, 211, 223, 237
Германия – 64, 134, 176, 177, 184, 186, 190, 193–195, 210
Гестапо – 194
Гешов, Иван Е. – 83, 88, 90–93
Гичев, Димитър – 153, 198, 218
Гонда вода – 183
Горбачов, Михаил – 303, 306, 307, 309
Горна Джумая (Благоевград) – 72, 73, 143, 160
Горноджумайско въстание, 1902 г. – 72
Гладстон, Уйлям – 36
Гражданско обединение за републиката (ГОР) – 338, 340
гръцка патриаршия – 20, 30, 32, 33, 35
Гудев, Петър – 80
гърци – 15, 26, 29, 183, 198
Гърция – 11, 70, 90, 101, 123, 160, 171, 189, 232, 233, 236, 273, 278, 344
Гьоринг, Херман – 163
Гюргево – 36

Данев, Стоян, д-р – 68, 69, 71–73, 93, 94, 123
Дарданели – 180
Дарий I, персийски цар – 12
Даскалов, Райко – 121, 140, 142, 149
Движение за права и свободи (ДПС) – 316, 318, 326, 334
Дебър – 88
Дедеагач – 40, 62, 64, 95, 96, 99
Деветнадесетомайски преврат, 1934 г. – 163, 164
Деветосептемврийски преврат, 1944 г. – 196, 211
Деветоюнски преврат, 1923 г. – 144
Деклозиер, Фернан – 100
Делчев, Гоце – 74
Демократическа партия – 45, 68, 80, 99, 102, 153, 156, 227, 239
Демократически сговор – 146, 148, 152 – 54, 156
десятък – 66
Джагаров, Георги – 297
Джексън, Марвин, автор – 304
„Декларация '78" – 273
Димитров, Александър – 136, 142
Димитров, Георги – 149, 153, 219, 223, 224, 233–235, 248, 249, 253, 318
Димитров, Георги М., д-р – Гемето – 153, 172, 212, 218
Димитров, Филип – 327 – 29, 332 – 34, 337, 340
Димитрова, Блага – 292, 328, 338
Димитровски комунистически младежки съюз (ДКМС) – 301, 314
Димов, Димитър – 254
Дирекция за военното стопанство – 179, 207
Дирекция за гражданска мобилизация – 179, 207, 230
Дирекция за обществена обнова – 166, 168
Дирекция за стопански грижи и обществена предвидливост – 103, 118
Дирекция за трудовата поземлена собственост – 133
дисидентство – 273
Дискусионен клуб за подкрепа на преустройството и гласността – 307
Добро поле – 107
Добруджа – 68, 99, 101, 103, 105, 106, 108, 174, 178, 192, 196, 200, 232, 243, 253
Доган, Ахмед – 333
Дойче Банк – 64

Дончев, Антон – 266
Доу Кемикълс – 282
Драгиев, Димитър – 67, 264
Драгойчева, Цола – 277
Драма – 99, 101
Драмалиев, Кирил, д-р – 190
дубровнишки търговци – 21
Дунав – 12, 18, 37, 42, 94, 115, 181, 194, 307
Дупница – 143, 160
Дуранкулак – 68
Дуръс – 341
Държавен съвет – 42, 271, 297, 316
Държавна сигурност (ДС) – 328

евреи – 21, 253
Европейска банка за реконструкция и развитие – 341
Европейска конференция за сигурност и сътрудничество – 308, 342
Европейска общност (ЕО) – 324, 331, 332
Европейски съюз – 335
Егейско море – 18, 37, 110, 123, 135, 212
Евтимий, патриарх – 20
Екогланост – 307
Елин Пелин – 196
Елиът, Томас С. – 266
Еникьой – 183
Енос-Мидия, линия – 93, 98, 99
Ерио, Едуард – 234
еснафи – 24, 27, 29
Етиопия – 279
Етъридж, Марк – 223

Желев, Желю, д-р – 310, 316, 318, 319, 326–328, 332–334, 338
„Железен блок“ – 154
Живков, Живко – 268
Живков, Тодор – 257, 258, 260, 261, 263, 265–269, 271–273, 275–277, 278–280, 284, 290–292, 294, 299, 300, 303, 308–310, 313, 316, 321, 325
Живкова Людмила – 274, 275, 290, 292, 294, 302, 306, 307

Забунов, Янко – 67
Загорчинов, Стоян – 197
Заимов, Владимиров, ген. – 183
Закон за допитванията, 1983 г. – 290
Закон за железопътното строителство, 1884 г. – 65
Закон за защита на държавата, 1924 г. – 148
Закон за изповеданията, 1949 г. – 247
Закон соудний людьм – 15
Захари Зограф – 28
„Звено“, Политически кръг (Народен съюз „Звено“, 1944 – 49 г.) – 155, 156, 162, 165, 214, 224, 226, 228, 236, 238, 240
Зелен (Селски) Интернационал – 128, 135
Златев, Пенчо, ген. – 168, 173
Зяпков, пастор – 248

Ивайло, цар – 19
Иван Александър, цар – 18, 19
Иван Асен II, цар – 18
Иван Рилски, св. – 14
Иванов, Стефан – 120
Идън, Антъни – 212
Израел – 321
Източна римска империя (вж. също Византия) – 12
Иларион Макариополски – 32
„Илинден“, Обединена македонска организация – 332
Илинденско-Преображенско въстание – 74, 75, 77, 78
Индия – 278
Интерпол – 295
инфлация – 106, 189
Ирак – 278, 320, 336
Иран – 279, 295
Иречек, Константин, проф. – 278, 320, 336
ислям – 298
Испанска гражданска война – 187, 252
Истанбул – 341, 342
Италия – 87, 99, 134, 168, 179, 186

Йоан Екзарх – 15
Йоан Павел II, папа – 292
Йовков, Йордан – 196, 197
Йонеско, Йожен – 266

Кавала – 88, 101
Кавказ – 184
Казасов, Димо – 190, 227
Кайро – 194
Калофер – 27, 143
Калоян (Йоаница), цар – 18
Каравелов, Любен – 35 – 36
Каравелов, Петко – 42, 44–47, 50, 51
Карол II Хохенцолерн-Зигмаринген, румънски крал – 47
католици – 23, 278, 291
Каулбарс, Александър, ген. – 43, 47
Каулбарс, Николай, барон – 51, 52
Каунас – 99
Кауцки, Карл – 41
Кинов, Иван, ген. – 214
Кинтекс – 295
Кирил, княз Преславски – 187
Кирил, митрополит Пловдивски (от 1953 г. Патриарх Български) – 252
Кирил, св. – 15
Кларк, Колин, автор – 209
Климент, митрополит Браницки (Васил Друмев) – 57
Климент Охридски, св. – 15
Кодекс на труда – 305
„Козлодуй“, атомна електроцентрала (АЕЦ) – 295, 323
Коларов, Васил – 149, 153, 212, 219, 223, 227, 248, 249
Коминтерн (III Комунистически интернационал) – 147, 149, 212, 249
Коминформ (Комунистическо информационно бюро) – 236
Комитет за държавна сигурност на СССР (КГБ) – 293
Комитет за защита на религиозните права – 307
Комитет за изкуство и култура – 274
Комитет за обществена защита (Комитет за работническа защита в Полша) (КОС/КОР) – 307
Компания на източните железници (КИЖ) – 64, 65, 81
Комунистическа партия на Съветския съюз (КПСС) – 260, 262, 266, 272
Конго – 279
Консервативна партия – 40, 41, 42, 44
консерватори – 61
Константин Преславски, епископ – 15
Константин IV Погонат, византийски император – 13
Константинов, Алеко – 119
Константинопол (вж. също Цариград) – 15, 18, 20, 57
Конституции на България
  – Търновска, 1879 г. – 37, 39, 40, 42, 44, 145, 161, 165;
  – „Димитровска“, 1947 г. – 239;
  – от 1971 г. – 270, 271, 312;
  – от 1991 г. – 320
Конституционен блок – 141, 143
Конфедерация на независимите синдикати в България (КНСБ) – 314, 321, 330, 337
Копривщица – 27
Корея, Северна – 278
Косово – 302
Косово поле – 19
Костов, Иван – 329
Костов, Стефан Л. – 197
Костов, Трайчо – 227, 248–250, 258, 260, 262
Крайовска спогодба, 1940 г. – 180
Кредитанщалтферайн – 206
Кресненски пролом – 107
Кресненско-Разложко въстание – 39
Крит – 70
Крушево – 74
Крум, хан – 13
Кръстев, Кръстю, д-р – 119, 196
кръстоносци – 18
Куба – 268, 278
„Кубрат“ (Български народен съюз „Кубрат“) – 161
Кувейт – 311
Кула – 256
Кулишев, Георги – 225
Куманово – 76, 88
Кърджали – 95, 324
кърджалийство – 25

Кьолн – 302
Кьосеиванов, Георги – 168 – 70, 172, 173, 175, 178
Кюстендил – 19, 142, 160

Ламздорф, Владимир, граф – 72, 76
Ланков, Никола – 266
Лаос – 278
Латинска Америка – 278
Левски, Васил – 35, 306
Левчев, Любомир – 262
Лемпи, Джон, автор – 204
Ленин, Владимир – 134, 229
Лешников, Аспарух – 254
Либия – 278, 336
Лилов, Александър – 313, 315
Ловеч – 30
Лозанска конференция, 1932 г. – 123
Лом – 143
Лондон – 91, 135, 150, 212, 302
Лондонска спогодба, 1933 г. – 163
Лондонски договор, 1913 г. – 92, 93
Луджев, Димитър – 330, 332, 334
Луканов, Андрей – 313, 317, 320, 321, 337
Луков, Христо, ген. – 169, 172, 183, 187, 189
Лулчев, Коста – 219–221, 223, 224, 237, 238
Люле Бургас – 91, 95
Ляпчев, Андрей – 107, 146, 147, 150–153, 156, 159, 174, 202, 203
Лясковец – 27

маджари – 18
Мадрид – 325
Македония – 28, 32, 33, 37, 39, 40, 45, 47, 49, 54–57, 60, 65, 70–78, 88–90, 92–95, 98–101, 110, 111, 135, 137, 163, 177, 182, 197, 212, 232, 252, 303, 332, 334, 340
Македоно-Одринско опълчение – 91
Македонска академия на науките – 277
македонски език – 276
македонци – 74, 76, 276
Максим, Патриарх Български – 331, 332
Мала Азия – 11
Маленков, Георгий – 257
Малинов, Александър – 80, 88, 89, 106, 146, 152, 157, 172
Малта – 278
Маниу, Юлиу – 157
Манов, Емил – 262
Манолов, Емануил – 120
Мао Цзедун – 265
Маринов, Иван, ген. – 195
Маринополски, Константин, полк. – 152
„Марита“, операция – 180, 181
Марица – 47
Марков, Георги – 266, 273, 293, 327, 328
Марков, Георги Д. – 153
Марсилия – 163, 175
Маршал, план (План за икономическо възстановяване на Европа) – 236
машино-тракторни станции (МТС) – 244
„мегали идея“ – 31, 33
Международен валутен фонд – 235, 236
Мексико – 278, 302
Мелник – 70
Методий, св. – 14, 302
Мизия – 12
Милан Обренович, княз (от 1882 г. крал) на Сърбия – 48, 53
Милев, Гео – 197
милетска система в Османската империя – 21, 29, 31, 55
Милюков, Павел, проф. – 104
Мирково, село (Пирдопско) – 112
Михаил Обренонович, княз на Сърбия – 32
Михаил Шишман, цар – 19
Михайлов, Ванче – 160
Михайлов, Иван, ген. – 258
Михайлович, Дража, ген. – 224
Михайловски, Стоян – 119
Михов, Никола, ген. – 187
Младежка християнска асоциация (УМСА) – 162
Младенов, Петър – 308–311, 313, 316, 318
младотурци – 87, 90
Мозамбик – 278
Молотов, Вячеслав – 178

Монголия – 278
Морава – 37, 101–102, 302
Москва – 34, 192, 212–213, 219, 221, 238, 256, 257
Муравиев, Константин – 194, 195
Мусолини, Бенито – 134, 164, 174, 180
Муткуров, Сава, ген. – 51, 57
Мушанов, Никола – 157, 227, 228
Мърквичка, Иван – 120
Мюнхенско споразумение, 1938 г. – 176, 177

Набоков, Николай, кап. – 52, 53
Народен блок – 156, 157, 161
Народен конституционен блок – 171, 173
Народен сговор – 141, 144, 146
Народен съд – 216, 230
Народна библиотека – 119
Народна гвардия – 214
Народна милиция – 216
Народна опера – 120
Народна партия – 82, 88
Народнолиберална партия (стамболовисти) – 61
Народно социално движение – 161–163, 168, 171, 172
Народно събрание – 40, 41, 43, 45, 96, 100, 239, 271
НАТО (Организация на Северноатлантическия договор) – 276, 291, 332, 346
Наумов, пастор – 247
национализация – 230, 241
Националнолиберална партия – 156
„Начертание“ – 33
Независимо дружество за защита на човешките права – 307
Нейков, Димитър – 220
Нейчев, Минчо – 211, 223
Неофит, гръцки епископ на Варна – 78
Неофит Рилски – 26–27, 29
Нигерия – 278
Никифор I Логотет, византийски император – 13
Николай II, руски император – 59
Николов, Минко – 262
Ниш – 35, 54, 147
Нишка спогодба, 1923 г. – 136, 143, 145
Номенклатурна система – 251
Нов икономически механизъм (НИМ) – 286, 288, 289, 292, 294–296
Нов съюз за демокрация (НСД) – 338, 340
Нова Загора – 143
Ньойи (Ньойи-на-Сена), мирен договор от – 123, 124, 135, 138, 175, 176
Оббов, Александър – 159, 219, 220, 227, 237
Обединена народнопрогресивна партия – 141
Обреновичи – сръбска династия – 45
Общ работнически професионален съюз – 215
Общ работнически синдикален съюз – 215
Общество на народите (ОН) – 135, 150, 174, 175
Овчаров, Стоян – 325
Одеса – 191
Одрин – 56, 92
одриси – 11
Оксидентал Петролеум – 282
Оксфорд – 274
Омарчевски, Стоян – 134, 139, 140, 254
опълчение (Българско опълчение, 1877 – 78 г.) – 37
Оранжева гвардия – 133, 138, 141, 142
Организация на обединените нации (ООН) – 232, 320, 336, 340
Османска империя – 25, 29, 31, 88, 95
османско завоевание – 19, 20
офицерски бунтове, 1887 г. – 52
Охрид – 15, 17, 30, 56, 103
Охридска епископия – 30
Отечествен съюз – 314
Отечествен фронт – 190, 192, 194, 195, 214, 216, 218–222, 225, 226, 228, 229, 234, 237

Павлов, Константин – 262
Паисий Хилендарски – 23–24

палеолит – 11
Панагюрище – 36
Паница, Коста, майор – 54–56
Панов, Йонко, ген. – 261
Панчевски, Петър, ген. – 258
Париба (Банк дьо Пари е Пеи Ба) – 69, 100, 250
Париж – 66, 135, 302
Парижка мирна конференция, 1946 г. – 225
Парижки мирен договор, 1947 г. – 232
Парчевич, Петър, архиепископ – 22
Партизанско движение по време на Втората световна война – 189, 190
„партизанство“ – 62, 67, 112, 137, 159, 215, 301
Пастухов, Кръстю – 224
патриаршия, гръцка – 14, 20, 29, 30–33, 55
Пашич, Никола – 93
Пекин – 269
Перник – 79, 98, 148
Персийски залив – 320, 324
Петербург – 69–72, 95
Петков, Кръстю проф. – 313
Петков, Димитър – 73–76, 78, 80
Петков, Никола – 190, 211, 219–224, 226, 227, 229, 233, 259
Петков, Петко Д. – 153
Петорка (вж. също Народен конституционен блок) – 171
Петрич – 136, 142, 150, 164
Петров, Валери – 262
Петров, Здравко – 262
Петров, Рачо, ген. – 57, 73–76, 78
Петроград (вж. също Петербург) – 104
Петропавловски манастир – 27
Петър II, цар – 17
Пимен, митрополит Неврокопски – 331
Пиротска спогодба, 1930 г. – 175
Плевен – 26, 37, 67
Плеханов, Георгий – 126
Плиска – 13
Пловдив – 19, 30, 36, 47, 48, 50, 52, 189, 197, 291, 299
Пловдивско изложение – 111, 178
„Подкрепа“ (Конфедерация на труда „Подкрепа“) – 307
Политически консултативен съвет – 319, 321
Полша – 135, 168, 189, 217, 235, 273, 274, 285, 305
поляци – 22
помаци – 20, 291, 299, 314
Попов, Васил – 262
Попов, Димитър – 321, 322, 327, 329
Порто Лагос – 94, 97
Португалия – 168
прабългари – 12
Правилник за стопанската дейност – 305
Президиум на Народното събрание – 239, 240
Преслав – 17
Прилеп – 27
примирие
  – 1918 г. – 107;
  – 1944 г. – 212
Прогресивно – либерална партия (цанковисти) – 68
Проданов, Васил – 307
протестанти – 31
протестантски пастори, процеси на – 247
Протогеров, Александър, ген. – 121, 123, 150
пустинничество – 14
Пшемисъл – 98
Първа световна война – 98, 107, 110, 111, 117, 120, 179, 193, 196, 200, 207, 208, 220
Пърл Харбър – 181

работнически съвети – 215
Радикална партия (обединена) – 221, 228
Радолов, Александър – 125
Радомир – 121 – 22
Радославов, Васил – 51, 83, 94, 96–98, 102, 104 – 06
Радославов, Иван – 119
Разград – 324–325
Райнов, Николай – 119, 197
Райхстаг – 104
Раковски, Георги – 35
Раковски, Кръстьо – 85

Ралин, Радой – 254, 262, 266
Ресен – 28, 76
референдум, 1946 г. – 225
Рила – 139
Рилски манастир – 14, 20, 217, 291
Рим – 14, 18, 32, 174, 193
„Родна защита“ (Съюз „Българска родна защита“) – 161
Румъния – 25, 28, 84, 95, 123, 135, 160, 179, 180, 194, 202, 235, 275, 307, 327, 336, 342
Рупел – 101
Русе – 30, 53, 197, 307
Русев, Иван, ген. – 146
Русия – 25, 31, 33, 46, 49, 62, 70, 74, 78, 84, 88, 94, 95, 102, 103, 180, 184, 189, 210, 323
Руско-турски войни
  – 1806 – 12 г. – 25, 34;
  – 1828 – 29 г. – 34;
  – 1877 – 78 г. – 36
русофилство – 41, 53, 178, 180, 212
Савов, Михаил, ген. – 94, 121
Савов, Стефан – 333–334, 338
Сазонов, Сергей – 94
Сакъзов, Янко – 86, 121
Сан Стефано – 37, 38, 60, 77, 187, 314
Сарафов, Борис – 70–71
Световен съвет на църквите – 247
Световна банка – 323, 335
Свещенически съюз – 252
Свинтила, Владимир – 262
Свободен общ работнически синдикален съюз – 87
Северна Африка – 181, 184
Септемврийско въстание, 1923 г. – 148, 149, 153
Сердика – 12
Силистра – 92, 152
Симеон I Велики, цар – 15
Симеон II, цар – 187, 225, 325, 326
Сирия – 278
Скандинавия – 282
Скопие – 31, 56, 76, 182, 322, 341
Славейков, Пенчо – 118, 119
Славейков, Петко – 118
славяни – 12
Сливен – 36, 79, 105
Сливница – 48, 95
Словакия – 327
Служба за специални операции – 189
Смирна – 27
Смирненски, Христо – 197
Соболев, Аркадий – 180
Соболев, Леонид, ген. – 43, 47
Солженицин, Александър – 266
Солун – 54, 74, 91, 107, 122
Солунски конгрес на ВМРО, 1903 г. – 73
Солунско споразумение, 1938 г. – 176
Софийски университет – 79, 104, 134, 139
София – 12, 19, 30, 35, 39, 42, 43, 48–50, 55, 68, 71, 72, 88, 90, 94, 107, 134, 136, 137, 143, 144, 148, 158, 185, 188, 208, 290–292, 315, 318, 320, 324, 341
Софроний Врачански, епископ – 24
социален мир – 323
Сръбско-българска война, 1885 г. – 48, 49
Сталин, Йосиф – 179, 191, 194, 256–258, 266
Сталинград – 189
Стамболийски, Александър – 83–84, 101, 104, 106, 111, 112, 121, 123–145, 153, 161, 172, 174, 194, 202, 203, 224, 229, 259, 264, 284
Стамболийски, Асен – 229, 259, 264, 284
Стамболов, Стефан – 48, 50–58, 61, 62
Станчев, Кирил, ген. – 236
Стара планина – 12, 18, 27, 33, 35, 37, 43
стачки – 86, 125, 126, 170, 314
Стефан, екзарх (до 1945 г. митрополит Софийски) – 246
Стоенчев, Михаил – 221
Стоилов, Константин – 58–60, 62–65, 68–70, 102, 113, 120, 174, 180–182
Стокхолм – 104
Стоянов, Димитър – 227
Стоянов, Захари – 118
Стоянов, Христо – 153
Странджа – 74

Страшимиров, Антон – 120
Струма – 72, 91, 95
Сугарев, Едвин – 239
Съвет за икономическа взаимопомощ (СИВ) – 241, 282
Съвет на Европа – 332
Съветски съюз – 183, 191, 194, 195, 212, 213, 232, 235, 263, 264, 267, 275, 281, 316, 321
Съветско-германски пакт, 1939 г. – 177
Съединени американски щати – 104, 122, 195, 342
Съединение на Източна Румелия и Княжество България – 47, 60, 181, 203, 223, 233, 247, 302
„Сълза и смях", театрална трупа – 120
Сърбия – 32, 33, 35, 36, 45, 60, 70, 90, 95, 100, 190, 302, 336, 339, 341, 342
Съюз на българските журналисти (СБЖ) – 312, 315
Съюз на българските писатели (СБП) – 263, 292
Съюз на демократическите сили (СДС) – 310–312, 316–318, 320, 324–328
Съюзническа контролна комисия – 212
Сяр – 31, 99, 101

татари – 18–19
Татарчев, Иван – 339
тероризъм – 299
Терпешев, Добри – 261
Тесалия – 70
„тесни" социалисти – 86, 154
Тиса – 13
Тито, Йосиф – 247, 249, 260, 277
Тодоров, Владимир, ген. – 328
Тодоров, Коста – 153
Тодоров, Петко Ю. – 119, 120
Тодоров, Станко – 271, 311
Тодоров, Цено – 120
Токио – 302
Томов, Константин – 140, 142, 153
Тошенчаров, Владимир – 262
Топханенски акт – 49
Тошев, Андрей – 168
Трайков, Георги – 268
траки – 11, 12
Тракия – 11, 12, 19, 32, 47, 74, 89, 90–92, 94, 96, 101, 123, 176, 180, 182, 212
„трети свят" – 278
Трети Украински фронт – 214
Тристранен пакт – 181
Трудов блок – 154
трудова повинност – 132, 133
трудово кооперативни земеделски стопанства (ТКЗС) – 229, 243–245, 254, 255, 283
Труман, доктрина на – 233, 239
Тръстеник – 68
Трявна – 30

Узунджово – 111
Уилсън, Удроу – 105
украинци – 22
Унгария – 126, 191, 202, 214, 235, 302
униатство – 32–33, 95
Учредително събрание – 37, 39, 40, 42

Федерална република Германия – 264, 278
Фенер – 31
Фердинанд I Сакс-Кобурготски, княз (от 1908 г. цар) на България – 53, 56, 58–63, 71, 72, 78, 79, 81, 82, 90, 93, 94, 96, 98, 99, 101, 102, 106, 121, 122, 153
филетизъм – 33
Филипов, Гриша – 297
Филипополис (вж. също Пловдив) – 19
Филов, Богдан, проф. – 178, 181, 183, 187, 191, 195, 217
Фирмилиан, сръбски митрополит на Скопска епархия – 72, 77
франки – 15
Франкфурт – 336
Франция – 100, 122, 125, 134, 252, 278, 281

хайдути – 21
Хайтов, Николай – 262, 266
Хелзинкски споразумения – 273
Хилендарски манастир – 24
Хитлер, Адолф – 179, 185, 186, 191

Ходжа, Енвер – 303
Храноизнос – 158, 207, 230
Христов, Борис – 29
Христов, Кирил – 119
Христов, Тодор – 256
Хрушчов, Никита – 260, 261, 265–267, 276, 280, 303
Хърватско – 277

Цанков, Александър, проф. – 146, 147, 150, 152, 159, 161, 162, 169, 172, 174, 183, 187
Цанков, Георги – 267
Цанков, Драган – 32, 41–44, 53, 56, 59
Цанов, Найчо – 104
Цариград (вж. също Константинопол) – 70, 75, 81, 89, 91, 99, 100, 135
Цариградски договор, 1913 г. – 94
Централен комитет за стопански грижи и обществена предвидливост – 103
Централна Европа – 24
Централни сили – 98–99, 100, 104, 107
Церковски, Цанко – 67
цигани – 297
църковно-славянски език – 23

Чакъров, Константин – 308
Чанков, Георги – 261
Чаталджа – 91
Чаулев, Петър – 150
Чаушеску, Николае – 276
Челенк, Бекир – 293
Червена армия – 190, 192, 194, 211, 213, 214, 222, 238, 293
Черна гора – 336, 339
Черненко, Константин – 303
Черно море – 18, 37
Чернобил – 296
четническо движение – 32
чети (в Македония)
  – български; на ВМОК – 71, 76;
  – гръцки – 76;
  – сръбски – 76
Чехословакия – 121, 135, 176, 235, 270
Чешка република – 327
Чешмеджиев, Григор – 190, 211, 219, 220
Чинтулов, Добри – 28
Чипровец – 23
читалища – 29
чифлици – 24

Шекспир, Уйлям – 120
Шел – 282
Швейцария – 104, 224
Швепс – 262
Шипка – 37
„широки“ социалисти – 86, 154
Шипков, Михаил – 252
Шишманов, Димитър – 197
Шкодра – 92
Шопова, Станка – 301
Шоу, Джордж Б. – 151
Шумен – 13, 324

Щип – 27

Югов, Антон – 211, 220, 257, 258, 261, 263, 268
Югославия – 123, 137, 157, 174, 182, 189, 194, 202, 203, 217, 232, 249, 250, 260, 275, 340, 341
Юлски пленум, 1987 г. – 306
Юруков, Васил – 228

Яворов, Пейо – 119, 120
Ялтенска конференция – 220
Ямбол – 60
Япония – 78, 278, 282

Ричард Крамптън е роден през 1940 г. в Кидърминстър, Централна Англия. От 1959 до 1963 г. изучава съвременна история и политология в колежа „Тринити“, Дъблин. През 1964 г. постъпва в Института за славянски и източноевропейски изследвания на Лондонския университет, където написва докторска дисертация върху някои аспекти на европейската дипломация на Балканите в навечерието на Първата световна война.

През 1967 г. Крамптън е назначен за преподавател по история в Кентския университет в Кентърбъри, където работи 23 години и през 1988 г. става професер по източноевропейска история. През 1990 г. се премества в Оксфорд, където е избран за член на Сейнт Едмънд Хол и продължава да преподава източноевропейска история.

Първата книга на Ричард Крамптън е *„Кухото разведряване“*, адаптация на докторската му дисертация, публикувана през 1981 г. Тя е последвана от *„История на България 1878 – 1918 г.“*, издадена от Колумбийския университет през 1983 г., *„Кратка история на съвременна България“* от световната библиографска поредица на Клио, *„Източна Европа през XX век“*, издадена от „Рутледж“ през 1994 г. Автор е на много статии, участва в предавания на националните и световните програми на BBC, изнася лекции в много университети, експертен съветник е за Източна Европа в Комисията по външните работи към Камарата на общините на Британския парламент. Многократно е посещавал България, за пръв път през 1967 г.